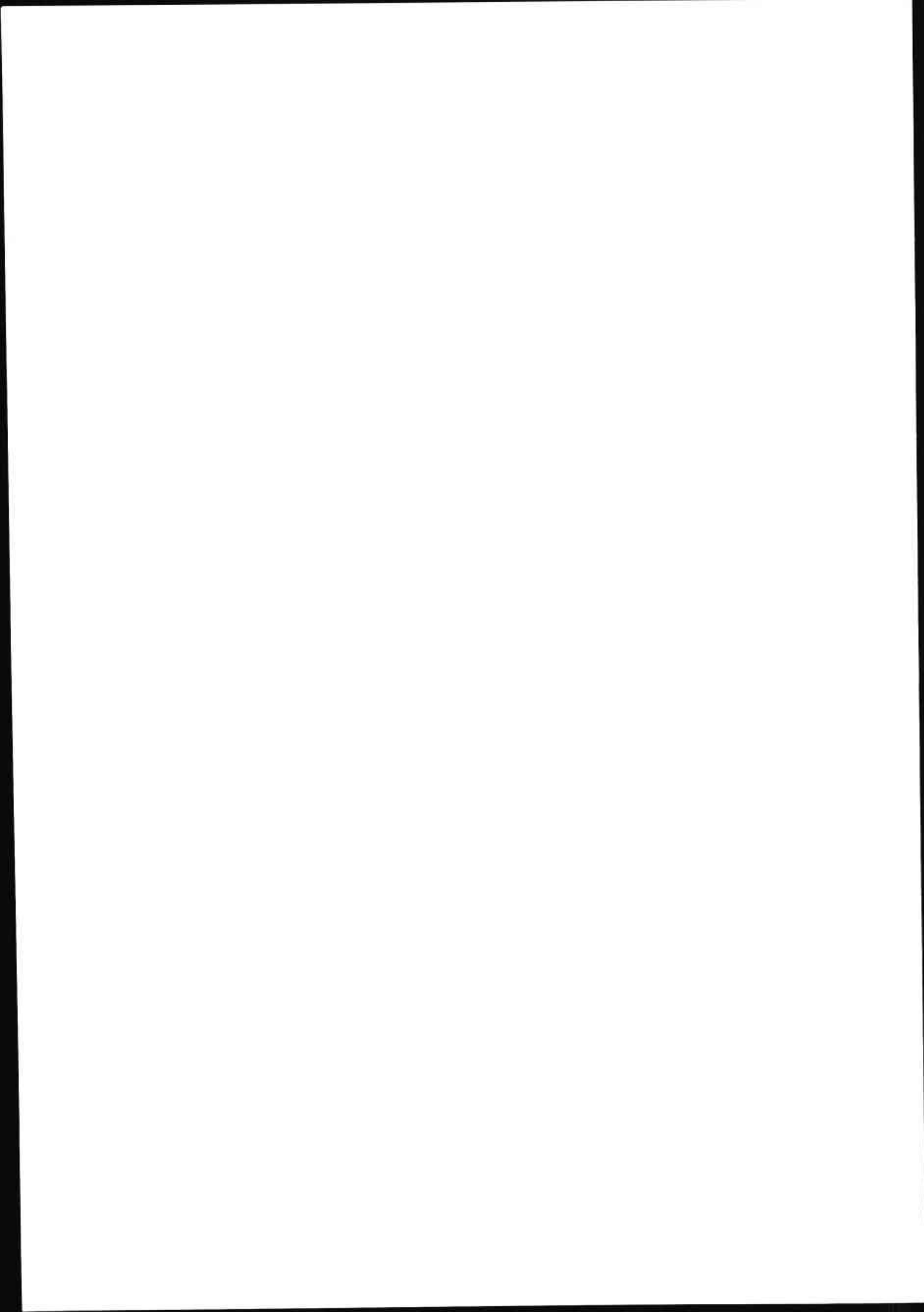

LAIETANIA

Estudis d'arqueologia i d'història

LAIETANIA

Estudis d'arqueologia i d'història

Museu de Mataró - Secció Arqueològica

Laietania 16, 2005

MUSEU
DE MATARÓ

Consell de redacció de la revista LAIETANIA:

Director:

Joaquim Pera Isern

Vocals:

Inmaculada Bassols Fernández

Xabier Cela Espín

Josep Antoni Cerdà Mellado

Joan Francesc Clariana Roig

Carles Martí Garcia

Jaume Pujol del Horno

Carme Puerta López

Victor Revilla Calvo

Secretari:

Joaquim García Roselló

Edita: Patronat Municipal de Cultura de Mataró - Museu de Mataró

© dels textos i fotografies: els autors

Disseny de col·lecció: Carles Soriano i Blasco

Maquetació: Factoria de Marketing i Comunicació, S.L.

Correctora lingüística: Maria Bermúdez i Esquerra

Fotografia de portada: Ramon Mament

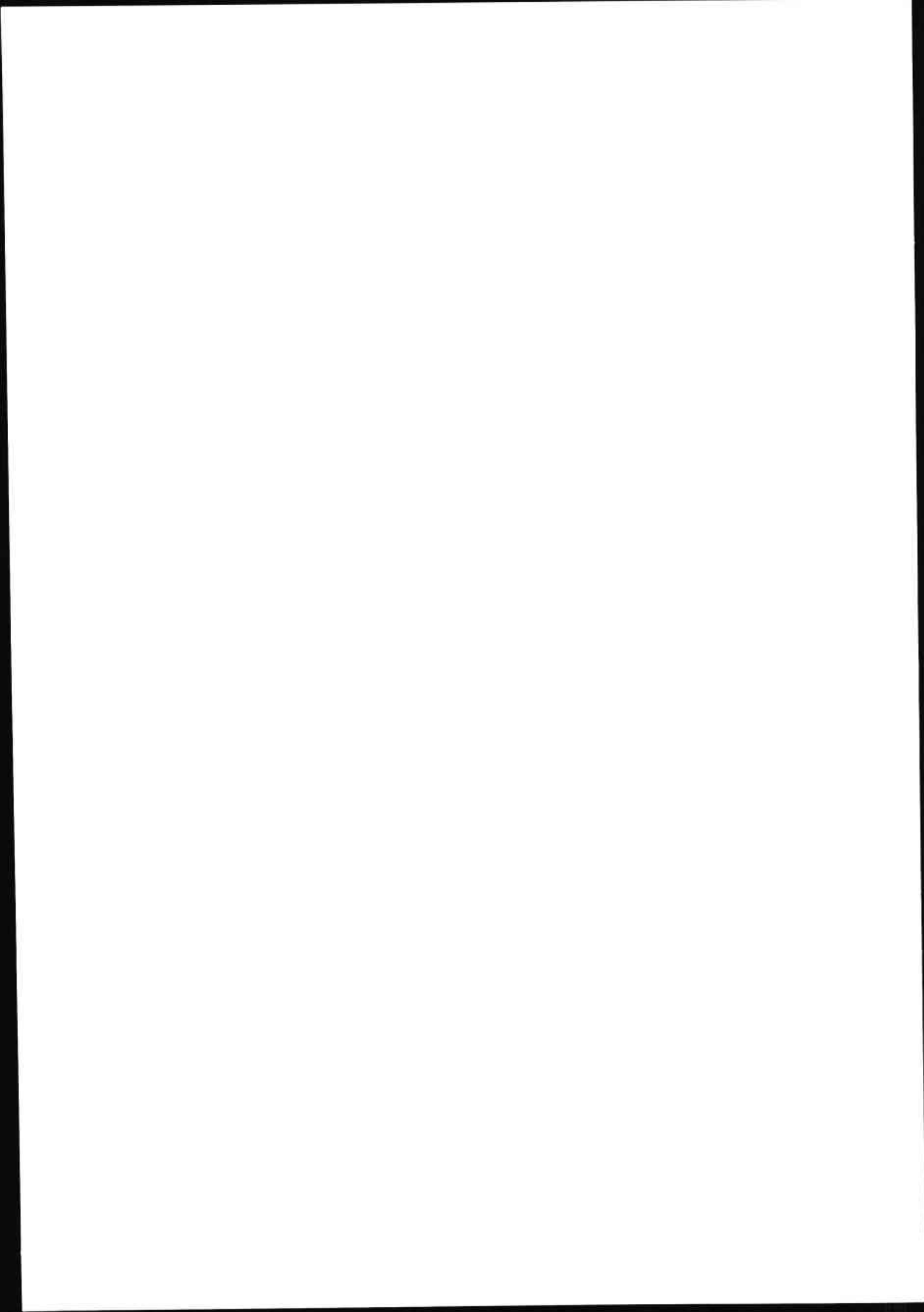
Impressió: IMGESA

ISSN: 0212 - 8985

Dipòsit Legal: B-23351-2003

ÍNDIX

1.	<i>Les restes del neolític antic al carrer d'en Xammar (Mataró, Maresme)</i> Roser Pou Calvet i Miquel Martí Rossell Estudi de les traces d'ús: Dr. Juan Francisco Gibaja Bao	9
2.	<i>La pedra gravada del turó dels Castellans (Argentona, el Maresme).</i> <i>Excavacions a l'entorn d'una inscultura prehistòrica</i> Robert Lleonart i Casadevall, Daniel Daví i Salvanyà, Toni Lou i Martínez i Imma Bassols i Fernández	25
3.	<i>Els vasos cineraris de Ca l'Estrada d'Argentona en el context dels primers</i> <i>Camps de Túmuls i Camps d'Urnas</i> Jordi Pérez i Conill	51
4.	<i>El jaciment arqueològic d'època ibèrica del Turó dels Dos Pins (Cabrerà de Mar):</i> <i>l'assentament rural i la torre.</i> Dolors Zamora Moreno, Joaquim García Roselló	65
5.	<i>Terra Sigil·lata Itàlica Decorada del Museu de Mataró.</i> Joan Francesc Clariana Roig	153
6.	<i>Propietat de la terra i elits locals. L'exemple de l'ager Barcinonensis.</i> Oriol Olesti Vila	163
7.	<i>Estàtua de Venus trobada a Mataró.</i> Isabel Rodà de Llanza	177
8.	<i>Fars de terra endins. A propòsit de la Torvassa del Moro.</i> Ramon Martí Castelló	185

Les restes del neolític antic al carrer d'en Xammar (Mataró, Maresme)

Roser POU CALVET
Miquel MARTÍ ROSELL

Estudi de les traces d'ús: Dr. Juan Francisco GIBAJA BAO

Resumen

En el año 2002 se reurbanizó la zona comprendida entre las calles Na Pau, Sant Cristófor i Xammar (Mataró). Esta obra comportó una serie de trabajos arqueológicos destinados a documentar los restos que pudieran hallarse dentro del ámbito de la ciudad romana de Iluro. El seguimiento y la excavación arqueológica posterior se llevaron a cabo entre los meses de marzo y octubre de 2002. En la zona de la calle de Xammar se localizaron los restos de tres estructuras de época prehistórica. Todas ellas excavadas en el substrato geológico de arcillas. Los materiales localizados en su interior, y principalmente la industria lítica, permitieron ubicarlas cronológicamente en el periodo del neolítico antiguo. Esta cronología fue contrastada posteriormente con dataciones absolutas por C-14 acelerado. Dos de las estructuras documentadas son cabañas, mientras que la tercera es una fosa de dimensiones más reducidas relacionada con el almacenamiento.

Palabras clave

neolítico antiguo, cabaña, industria lítica, dataciones absolutas.

Summary

In the year 2002 the zone between the streets Na Pau, Sant Cristófor and Xammar (Mataró) was urbanized. This work involved a series of archaeological works destined to document the rest that could be within the scope of the Roman city of Iluro. The pursuit and the later archaeological excavation were carried out between the months of March and October of 2002. In the zone of the street of Xammar the rest of three prehistorical structures were located. All of them were excavated in the geologic clay substratum. The materials found in its interior, and mainly the lithic industry, allowed to locate them chronologically in the late Neolithic period. This chronology was contrasted later with absolute dating by C-14 accelerated. Two of the documented structures are shelters, whereas the third one is a hole of more reduced dimensions related to the storage.

Key words

Late Neolithic, cabin, lithic industry, absolute dating.

Introducció

La reurbanització dels carrers de Na Pau, Sant Cristòfor i En Xammar va permetre, l'any 2002, excavar una superfície total d'uns 1500 m², en els quals es van poder localitzar tot un seguit d'estructures d'època romana que formen part del jaciment d'Iluro. Aquesta actuació es va promoure des del Museu de Mataró, finançada per l'Ajuntament de Mataró i executada per l'empresa d'ÀFICS SL. La direcció tècnica va ser a càrrec de les arqueòlogues Roser Pou i Ariadna Travesset.

En el transcurs d'aquests treballs arqueològics en els quals se seguí tot l'aixecament del paviment dels carrers i posteriorment es dugué a terme l'excavació, es van poder identificar, tal i com ja hem dit, diferents parts d'edificis relacionats amb l'urbanisme i la configuració de la ciutat romana. Entre aquestes estructures, al carrer d'En Xammar es van poder identificar tres estructures negatives, retallades al subsòl geològic d'argiles amb matriu sorrenca, que no pertanyien a època romana i que s'identificaren com a restes prehistòriques. Totes elles estaven malmeses per les estructures romanes i modernes i es localitzaren força arrasades, malgrat tot, la seva excavació va permetre identificar la seva funcionalitat, distribució i cronologia. Dues d'elles eren part d'estructures d'habitació més grans, es trobaven retallades conservant la meitat i una quarta part de la seva superfície respectivament, mentre que la tercera era la meitat d'una fossa circular que s'havia amortitzat com a abocador. Aquestes estructures estaven situades en una àrea d'uns 300 m² i a una cota de 19,5 m snm (Fig. Núm. 9).

Totes aquestes estructures pertanyien cronoculturalment al neolític, la seva excavació va permetre confirmar aquesta cronologia i afinar-la al neolític antic cardial.

Metodologia

Per la documentació de les restes arqueològiques es va utilitzar el sistema Harris o d'*open area* (excavació en extensió) i es va adaptar a les necessitats del jaciment substituint el terme Fet Arqueològic pel d'Estructura. Un cop individualitzades les estructures (sitges, retalls antròpics o no), es va rebaixar el sediments arqueològic per estrats (Unitats Estratigràfiques).

Aquest mètode de registre s'inspira en el proposat per E.C. Harris i per A. Carandini. Es tracta del registre objectiu dels elements (murs, estructures de combustió, paviments, tombes...) i estrats (de terra amb o sense material arqueològic) que s'exhumen.

Es realitza una numeració correlativa d'aquests sota el nom d'Unitats Estratigràfiques (U.E.) que individualitzen els uns dels altres. Cada Unitat Estratigràfica s'enregistra en una fitxa, en la qual s'indica: la ubicació, la situació en les plantes i seccions, la definició i la posició física respecte a la resta d'unitats estratigràfiques amb què es relaciona.

L'organització i registre sobre el terreny és de dos tipus:

Registre estratigràfic, amb Unitats Estratigràfiques U.E. i diagrames.

Registre de materials mobles, que n'implicava el rentat, tria tipològica, marcatge i inventari (Veure apartat de la codificació dels materials i fitxes). En el cas de les estructures prehistòriques tot el material localitzat al seu interior es va coordinar (per coordenades cartesianes).

Les plantes de les estructures prehistòriques es realitzaren a E:1:10, per tal que es poguessin dibuixar amb més detall tots els materials coordinats. Igualment es procedí a registrar fotogràficament tant el procés d'excavació com l'estructuració interna de les restes, així com les seccions N-S i E-W resultants.

En el procés d'excavació es guardaren mostres dels diferents sediments i dels carbons localitzats a l'interior de les estructures.

Localització de les restes neolítiques

Les tres estructures d'època prehistòrica es localitzaren dins l'àmbit de la ciutat romana d'Iluro, al seu límit sud-est, a la part més baixa de la suau pendent de la petita elevació que ocupa la ciutat a uns 19,50 m snm. Aquesta zona està situada entre dos cursos d'aigua: la Riera i el Rierot, que la delimiten al nord i al sud. A partir d'aquest punt la pendent s'incrementa davallant fins a uns 5 m snm a la part més baixa fins arribar a l'actual línia de costa. (Fig. núm. 9)

Cal fer esment que la línia de costa s'ha anat modificant al llarg del temps. Al neolític devia estar situada a la base de l'elevació on es localitzen les restes. El relleu principal és constituït per una serralada de poca elevació, contrafort del bloc del Corredor, de contextura granítica, que ha donat lloc a la formació dels turons que la coronen. A mig pendent hi ha unes ondulacions suaus, cobertes d'un mantell de sauló i, en alguns indrets, per clapes d'argiles roges amb matriu sorrenca. És en aquest estrat geològic on es localitza la zona objecte dels treballs arqueològics. Actualment la zona es caracteritza climàticament per un règim mediterrani, amb les precipitacions distribuïdes a la primavera i la tardor. Aquest

clima determina la distribució de la vegetació, amb alzinars litorals i muntanyencs amb vegetació caducifòlia mediterrània. A partir de sondejos distribuïts per la zona litoral i continental s'han pogut conèixer les variacions climàtiques de l'holocè a la Mediterrània occidental i la seva relació amb l'origen de la desertització. Al neolític antic, es distingeixen dues zones de vegetació que conflueixen a la zona del Llobregat-Garraf. Al nord es caracteritza per uns paisatges amb espècies caducifòlies com el roure i l'avellaner, al litoral, o l'avet, a l'interior. El recobriments forestal davalla juntament amb la incorporació d'espècies perennes com els alzinars i les pinedes. El clima humit de l'holocè afavoreix la recuperació de les espècies caducifòlies, però vers el 7500-7000 BP es produeix un canvi en la vegetació. Aquest canvi s'havia associat a l'antropització del medi amb les noves activitats productores. La documentació, però, d'aquests canvis de manera sincrònica en diferents punts de la Mediterrània fa que s'hagi de considerar que el causant principal d'aquest canvi sigui la variació climàtica. En aquesta època, al nord del Llobregat, també s'observa aquesta disminució de les precipitacions i es localitzen tàxons d'escleròfiles i pins. Les rouredes continuen estenent-se i assoleixen la màxima expansió al període atlàntic (5000 BP). (Burjachs, F., 1996)

És en aquest ambient on es desenvolupen les activitats dels habitants de les estructures d'habitació localitzades al carrer d'en Xammar. L'explotació del bosc queda palesa en les eines lítiques polimentades com les destrals i les aixes que s'han localitzat al jaciment.

Les coordenades de les restes neolítiques són: X: 453976.34/ Y: 4598983.70 UTM fus 31N amb DATUM 50 (paràmetres ICC/UB).

Les cabanes

Les dues estructures que s'identificaren com a cabanes conservaven, només, part de la seva superfície (retallades i arrasades per construccions romanes, modernes i l'erosió natural del terreny) i uns 30 cm de potència màxima. Aquestes dues estructures es van anomenar **UE 3025** i **UE 3043**.

Les dues estructures estaven retallades al subsòl natural i el seu rebliment estava format per argiles i sorres de color marró fosc.

UE 3025

Es tractava d'un retall ovalat del qual es conservava una mica més de la meitat (2x1,5 m) i uns 30 cm de fondària. Estava tallat a la seva part Est per una construcció moderna. L'estructura estava excavada

al subsòl natural i estava reomplerta per un estrat d'argiles marró amb moltes restes orgàniques que li donaven un to negrós (Fig. núm. 4). Al seu interior es localitzaren un seguit de pedres de mida petita que podien respondre a la preparació del sòl de la cabana, i que possiblement farien la funció d'aïllant.

Sota aquesta preparació de pedres es localitzaren una sèrie de clots de mida petita retallats al subsòl geològic. La seva distribució pot fer pensar en alguna estructura perible a l'interior de la cabana.

En aquesta estructura no es va poder observar cap tipus de sosteniment de la possible coberta. S'ha de tenir en compte que, per les seves característiques, devien ser estructures molt lleugeres en les quals no eren necessàries grans estructures de sosteniment. També cal tenir en compte el grau d'arrasament en què s'han localitzat, i que no permet conèixer l'estructura en la seva totalitat.

El material ceràmic trobat al seu interior estava molt malmès, és tot informe i els fragments són de mida petita. La indústria lítica, però, està molt ben conservada, es localitzen diferents esclats i restes de talla tant de sílex, com de jaspi i cristall de roca. Per la tipologia de la indústria lítica, l'estructura es va atribuir cronològicament al neolític antic (possiblement cardial) (Fig. núm. 1).

UE 3043/3044

És el segon fons de cabana documentat al carrer d'en Xammar. Es trobava retallat pel criptopòrtic romà i per alguns serveis moderns. Per la superfície que se'n conservava (2x1,5 m, una quarta part) podem dir que possiblement tenia una planta circular (Fig. núm. 10). Al seu interior, igual que en el cas anterior, es localitzà un empedrat de blocs de mida petita (Fig. núm. 6). En aquesta estructura s'identificaren diferents forats de pal situats al límit de l'estructura (Fig. núm. 7 i 8). Aquests forats de pal, de petites dimensions, estaven formats per un petit clot central i un seguit de pedres de mida petita al seu voltant. L'estructura que haurien de sostenir seria lleugera. L'estrat conservat (40 cm) era d'argiles marró amb moltes restes orgàniques que li donaven un to negrós.

El material ceràmic també estava molt malmès, al contrari que la indústria lítica. Igual que en l'estructura anterior trobarem diferents esclats i restes de talla en sílex, jaspi i cristall de roca.

Tant per la seva forma com per l'estructuració interna pensem que estem davant d'un altre fons de cabana pertanyent al mateix moment cronològic que l'anterior.

La fossa

UE 4008/4009

En aquest cas podem dir que l'estructura havia estat molt malmesa pels serveis moderns, se'n conservava una part molt petita, i només uns 20 cm de fondària. Al seu interior s'hi localitzà un estrat d'argiles marró.

El material ceràmic està més ben conservat que en els casos anteriors i també s'hi localitzaren restes d'indústria lítica de les mateixes característiques que les estructures d'hàbitat (Fig. núm. 2). Cronològicament correspondria a la mateixa època, però possiblement tindria una altra funcionalitat. Malgrat se'n conservava una petita part, podem intuir que el seu diàmetre no seria massa gran (uns 80 cm), per aquest fet ens decantem per pensar que estem davant una fossa circular destinada a la funció d'emmagatzematge o rebost i que va estar amortitzada com a abocador.

Al mateix carrer d'en Xammar es localitzà una agrupació de material, formada, principalment, per eines lítiques polimentades (dues destrals i una aixà) (Fig. núm. 3). Pel seu grau d'arrasament no es va poder determinar la forma de la possible estructura que les contenia, però podria semblar que es tractava d'una fossa d'emmagatzematge totalment arrasada.

Tenint en compte la funcionalitat podem dir, doncs, que dues responen a estructures d'hàbitat (fons de cabana), ja que fins i tot s'han localitzat forats de pal al seu interior, mentre que la tercera, que està molt mal conservada, per les dimensions que sembla que podria tenir, respon més a una fossa d'emmagatzematge o de rebost amortitzada com a abocador.

El material

La ceràmica

El material ceràmic es trobava molt fragmentat i rodat. La seva mala conservació no ha estat producte només d'accions externes, sinó que ve donada per les pròpies característiques d'aquest material: pasta molt grollera i cocció molt deficient. Les pastes són de color vermellós i el desgredant, de procedència granítica, és de mida mitjana. La consistència d'aquest material és molt feble, desfent-se només de tocar-lo i no permetent ni el seu rentat. La seva cocció ha estat, doncs, molt dèbil, fins i tot pot haver estat només assecada al sol.

En algun d'aquests petits fragments conservats semblava intuir-se algun motiu decoratiu característic de la ceràmica cardial, però es troben tan malmesos que no s'ha pogut confirmar.

La indústria lítica

Aquest va ser el material que des d'un primer moment va confirmar l'antiguitat de les restes localitzades. Els materials utilitzats: jaspi, sílex i cristall de roca, així com la tècnica utilitzada, la talla laminar per percussió donant com a resultat làmines de mida petita, va fer pensar en un moment inicial del neolític antic (Fig. núm. 1).

La captació de primeres matèries lítiques utilitzades per a la fabricació d'eines és una activitat important en el conjunt del grup. El jaspi és un material molt utilitzat en aquestes cronologies, i se n'ha documentat una explotació a Montjuïc (Barcelona). El sílex, que al llarg del període neolític esdevé la primera matèria més utilitzada, es pot trobar amb nòduls transportats pels cursos d'aigua o bé en vetes. La procedència de les primeres matèries lítiques en l'àrea estudiada pot ser diversa, però s'hauria d'emmarcar, possiblement, en l'àmbit d'explotació del grup. Al neolític antic s'utilitzen diversos tipus de sílex de menor o major qualitat. En etapes posteriors del neolític (neolític mitjà) es generalitzarà la utilització d'un tipus molt concret de sílex: l'anomenat sílex melat. L'aprovisionament d'aquesta primera matèria transcendirà als territoris explotats per les comunitats i estarà lligat a un sistema d'intercanvi de primeres matèries en les quals també s'inclourà la cal·laïta de les mines prehistòriques de Gavà.

Les restes d'indústria lítica es localitzaren a l'interior de les cabanes, en el seu rebliment i entre les pedres que cobrien la base de l'estructura. La major part de les peces recuperades són restes de talla: esclats de mida petita resultants del treball de fabricació i avivament de les peces.

També es localitzaren, a la zona del carrer d'en Xammar, tres peces d'indústria lítica polimentada: dues destrals i una aixà. Les primeres matèries utilitzades són la quarsita i la pedra calcària. Aquestes eines estan destinades a l'explotació del bosc i a la manufactura de peces de fusta.

Les traces d'ús de la indústria lítica

Aquest estudi va ser realitzar pel Dr. Francisco Gibaja i finançat pel Museu de Mataró, els resultats van ser els següents:

Es van estudiar un total de 102 peces lítiques (totes les localitzades), de les quals 15 se'n va poder determinar l'ús, 75 no van ser usades (bàsicament restes de talla) i 12 van ser no analitzables.

Entre les 15 peces de les quals es van poder determinar les traces d'ús s'hi ha trobat una utilització di-

versificada, tant amb matèries com en activitats: segar cereals i plantes no llenyoses, descarnar i escorxar els animals, tallar carn o pell i treballar l'os i la fusta. Les que s'han utilitzat per a la sega, en algun cas s'ha pogut determinar que devien formar part d'un estri més gran: una falç, i que devien tallar les tiges arran de terra per poder-les aprofitar.

El que es desprèn d'aquest estudi és que malgrat que els efectius estudiats són minsos, les activitats documentades són diverses. No ens trobem en un assentament especialitzat en una activitat determinada, sinó que abasta tot el conjunt d'activitats relacionades amb l'obtenció i manipulació d'aliments i la fabricació d'altres objectes en fusta i os.

La sega de cereals fa que s'hagi de considerar que el grup que ocupa la zona de Can Xammar ha adoptat l'agricultura. L'obtenció de carn pot venir tant per la cacera com per la ramaderia, i no es pot confirmar ni una ni l'altra per la manca de restes de fauna i restes de projectils lítics. La presència d'indústria lítica polimentada (2 destrals i una aixà) mostra una explotació del bosc, tant per a la construcció dels habitatges, com per al combustible i la fabricació d'eines de fusta. Les espècies vegetals utilitzades no es poden precisar a l'espera de noves analítiques de pol·lens i antracologia que es puguin fer amb les mostres recollides al jaciment.

Cal tenir en compte que l'estudi de traces es va fer conjuntament de les dues cabanes. Malgrat que per separat la mostra de peces amb traces d'ús és molt petita i parcial (no es conservava la totalitat de l'estructura), caldria destacar que en la cabana cronològicament més antiga, UE 3025, és on es localitzen les peces utilitzades per a la sega de cereals. En aquest cas, que es van excavar tres quartes parts de l'estructura, no es localitzaren peces que hagin estat usades per a la manipulació de carn i pell, al contrari que en la cabana més moderna, UE 3043, on sí que es documenten aquestes peces i en cap cas la sega de cereals. En aquesta última cabana, però, cal tenir molt en compte la superfície que conservava, essent només una quarta part. Malgrat tot, és prou interessant el fet que la diferència en el sediment que les rebia estava en el major grau de matèria orgànica i carbons en una i en altra. Sent escassos en la UE 3025 i abundants en la UE 3043. Aquest fet podria relacionar-se amb les activitats que es duïen a terme a l'interior de la cabana. Mentre que en la més antiga sembla que el procés d'elaboració dels aliments es devia fer a l'exterior, no hi ha cap resta de foc, en la més moderna sí que hi ha indicis de foc a l'interior de l'estructura, ja que es localitzaren fragments d'argila cremada i acumulacions de carbons i cendres, sense documentar, en cap cas una llar o foc pròpiament dit. Tenint present l'estructu-

ració interna i la funcionalitat de l'espai de l'habitació, hauríem de tenir en compte, doncs, aquestes diferències, que malgrat s'han d'agafar amb molta precaució (es localitzaren malmeses i no s'excavaren en la seva totalitat), donen indicis de com deuri- en de funcionar aquests àmbits quant a organització del grup i del tipus d'assentament que formen.

Focs externs a estructures d'habitació se n'han documentat en d'altres jaciments com a Sant Pau del Camp. La seva cronologia, considerada del neolític antic, no ha estat confirmada amb datacions absolutes.

El tipus d'assentament

Amb les restes prehistòriques excavades al carrer d'en Xammar podem entreveure el tipus d'assentament que formarien i que s'aniria repetint en el temps. La datació absoluta ha permès diferenciar dos moments d'ocupació, amb una diferència d'uns 75-100 anys entre les dues cabanes. L'assentament estaria format per un petit nombre de cabanes (només se n'ha documentat una per cada fase, cosa que no vol dir que no n'hi haguessin algunes més) envoltades d'altres estructures més petites amb altres funcionalitats (emmagatzematge, rebost...) i que posteriorment s'amortitzarien com a abocadors.

Les cabanes, excavades en part al subsòl, devien estar construïdes amb materials peribles i lleugers si tenim en compte les estructures de sosteniment documentades. Tindrien una planta ovalada o arrodonida i la seva distribució interna s'efectuaria segons les activitats o la distribució dels elements principals, com el sosteniment o el foc interior. Aquest últim, malgrat el nombre de carbons i tovots rubefactats en la UE 3043, no s'ha pogut documentar de forma clara. El fet que les cabanes s'hagin localitzat seccionades pot determinar la manca d'alguns elements que configuren l'estructura d'habitació.

Al voltant de la zona ocupada per les estructures d'hàbitat i emmagatzematge hi hauria d'haver la zona destinada a les activitats agrícoles, documentades a partir de les traces d'ús, i més enllà tot el territori que el grup humà explota (recursos vegetals, animals...).

Queda clar, doncs, el caràcter agrícola de l'assentament. Aquesta activitat fa que aquest hagi de ser relativament estable, lligat en tot cas al cicle agrícola.

Les datacions absolutes

Les característiques del material, tan ceràmic com lític, localitzat a l'interior de les estructures excavades

al carrer d'en Xammar, van permetre fer una atribució cronològica des d'un principi, situant les restes excavades en un moment inicial del neolític antic. Aquesta cronologia havia de ser contrastada, però, amb datacions absolutes. La presència de carbons a l'interior de les estructures va permetre la datació per C14. Finançades pel Museu de Mataró, es programaren dues datacions, una de cada fons de cabana. Així, i perquè es realitzessin amb el temps més breu possible i amb una quantitat de mostra suficient per carboni 14 accelerat, s'enviaren al Laboratori BETA Analytic de Miami.

El resultat va ser el següent:

XAM02-UE 3025/3026

BETA: 6270±40 BP (2 SIGMAS) 7270-7166
cal BP/5320-5210 Cal BC

XAM02-UE 3043/3044

BETA: 6150±40 BP (2 SIGMAS) 7110-7100
cal BP/5160-5151 cal BC

Aquestes datacions, a més a més de confirmar l'antiguitat de les restes del carrer d'en Xammar, mostren dues fases diferenciades en l'ocupació d'aquest territori, dins del mateix moment cronocultural. La cabana **UE 3043** era entre uns 50-75 anys més moderna que la **UE 3025**.

Cronologies absolutes del neolític antic

En els últims anys s'han publicat sèries de datacions absolutes del període neolític. La gran majoria pertanyen a jaciments epicardials, postcardials i del neolític mitjà i final (V-IV mil·lenni). Les datacions absolutes de les cabanes del carrer d'en Xammar només es poden comparar amb les datacions de les fases més antigues del poblat de la Draga (Banyoles), de la Font del Ros (Berga) i d'algunes ocupacions en cova com la Cova del Parco (Alòs de Balaguer), la Cova del Frare (Matadepera) o la Cova del Vidre (Baix Ebre). (BOSCH, A. 2000) (BORDAS, A., *et alii*, 1996) (BARTROLÍ, *et alii*, 1994) (MARTÍN, A. 1992) (BOSCH, J., 1993). Només un jaciment a l'aire lliure, el Turó de Can Bellsolà (Santa Perpètua de Mogoda), ha donat una cronologia absoluta similar a les cabanes de Mataró.

L'hàbitat a l'aire lliure al neolític antic s'ha pogut documentar en els darrers anys en zones de les planes prelitorals i litorals (Vallès-Penedès-Barcelonès-Baix Ebre...). Alguns d'aquests jaciments han donat materials típicament cardials: Sant Pau del Camp

(Barcelona), Les Guixeres (Vilobí), El Pujollet de Moja (Olèrdola), El Pla de la Bruguera (Castellar del Vallès), Can Roqueta II, Can Roqueta-Torre Romeu, Can Gambús (Sabadell), Mas Vilalba (la Roca del Vallès), però en pocs casos es coneixen les datacions absolutes, i alguns d'aquests jaciments encara es troben en fase d'estudi. (GRANADOS, O., *et alii*, 1993) (MESTRES, *et alii*, 1997) (FÍGOLS, A., 1992) (PALOMO, A; RODRÍGUEZ, A. 2004) (OLIVA, M., TERRATS, N., en premsa) (COLL, J.M., ROIG, J., en estudi) (POU, R., MARTÍ, M., en estudi)

En aquests jaciments s'han pogut excavar algunes fosses circulars destinades al rebost o emmagatzematge, però en cap cas s'ha documentat una estructura d'hàbitat pròpiament dita. Un jaciment estudiat en aquests últims anys és el dels Vilars de Tous (Igualada) (CLOP, X., *et alii*, en premsa). En aquest jaciment es va poder excavar una estructura d'habitació de forma subelíptica, excavada al subsòl geològic, que s'ha relacionat amb un punt d'abastiment i fabricació d'eines lítiques. Cronològicament se situa a l'últim quart del Vè mil·lenni, sent, per tant, posterior a les habitacions documentades al carrer d'en Xammar.

Fora d'aquest àmbit geogràfic, al jaciment de la Font del Ros a Berga (BORDAS *et alii*, 1996), entre els anys 1989-1991 es van poder excavar un seguit d'estructures d'emmagatzematge (fosses circulars) i una anomenada "unitat arqueològica" que no es pogué documentar en la seva totalitat (destruïda per obres d'urbanització), identificada com un sòl d'ocupació en el qual es distingien diverses zones destinades a la fabricació d'eines lítiques i a l'emmagatzematge. La superfície excavada d'aquesta unitat era d'uns 112 m². En ella, però, malgrat documentar agrupacions de blocs, no es va distingir cap tipus de construcció.

Les datacions, tant de la unitat arqueològica com de les fosses, marquen un període de finals del VIè mil·lenni, amb unes dates molt semblants a les cabanes de Mataró. El model d'assentament a l'aire lliure tindria aspectes comuns amb l'ocupació a la zona del carrer d'en Xammar. El grau d'arrasament de les restes i la destrucció parcial de totes elles fan que les dades s'hagin de prendre amb molta precaució, i tenint en compte, en tot cas, les diferències geogràfiques dels dos jaciments.

A la zona prelitoral, a Santa Perpètua de Mogoda, es van poder excavar la resta de tres fosses circulars que estaven amortitzades amb ceràmiques típicament cardials i indústria lítica de les mateixes característiques que la localitzada a Mataró (Pou, R., Martí, M. Inèdit). La cronologia absoluta d'aquest jaciment és: **6250 ± 80 BP 5220 cal BC**. Aquest assentament podria seguir patrons similars al documentat al carrer d'en Xammar, amb la diferència

que al Turó de Can Bellsolà només s'hi van localitzar fosses de rebost o emmagatzematge, sense cap mostra d'un possible hàbitat.

Conclusions

L'antiguitat que des d'un primer moment es va establir per a les estructures del carrer d'en Xammar, es va veure confirmada per les datacions absolutes. Les dues cabanes se situen cronològicament entre el 5320-5151 cal BC. Culturalment se les ha d'adscriure al neolític antic cardial, entenent aquest com el període més antic dels grups plenament neolítics (agrícoles i ramaders), malgrat el fet de no haver-se localitzat ceràmica clarament adscrita a aquest grup tipològic a l'interior de les cabanes.

El grup humà que habitava la zona hauria adoptat, ja, l'agricultura, identificada en les traces de la indústria lítica. Amb aquesta mateixa analítica també s'han pogut identificar altres activitats derivades de les necessitats de la comunitat, com són la manipulació d'aliments (carn) i els treballs fets amb pell, os i fusta.

Per les restes de talla documentades a l'interior de les cabanes, localitzades de forma dispersa en tota la superfície excavada, es pot veure com els treballs de confecció i arranjamant de les eines lítiques es devia fer dins d'aquest espai, i en quedava el rebuig dispers al seu interior.

Jaciments de característiques similars a l'hàbitat del carrer d'en Xammar, amb estructures d'hàbitat excavades al subsòl, i d'aquest moment cronològic no se'n té constància. Ara bé, de jaciments amb estructures excavades destinades a l'emmagatzemament (tipus sitja) o rebost, sí que n'hi ha exemples. En aquests darrers anys se n'han documentat diversos, com Can Roqueta II, Can Roqueta-Torre Romeu i Can Gambús (Sabadell), Turó de Can Bellsolà (Santa Perpètua de Mogoda), Sant Pau del Camp (Barcelona), Mas Vilalba (La Roca del Vallès)..., que vénen a ampliar el coneixement sobre l'ocupació i explotació del territori en el moment en què es consoliden l'agricultura i la ramaderia com a activitats econòmiques.

L'increment de jaciments amb aquestes característiques i la seva datació absoluta permetran avançar en

el coneixement de la implantació de les noves activitats en el territori i els models d'ocupació i explotació utilitzats. Els estudis interdisciplinaris afavoriran aquest coneixement, i permetran avançar en l'estudi d'aquestes comunitats en l'aspecte econòmic i social, més enllà dels tipus ceràmics que els representen.

L'únic poblat a l'aire lliure amb estructures d'habitació que té cronologies absolutes assimilables a les cabanes de Mataró és la Draga a Banyoles (BOSCH, A., *et alii*, 2000). Per les seves característiques, tant per la zona que ocupa a l'estany, com per les seves construccions i distribució espacial, no podem comparar-lo amb les estructures d'hàbitat objectes d'aquest article.

El jaciment del neolític antic de Can Xammar es podria relacionar amb els grups establerts al litoral i prelitoral i que abans ja s'han esmentat. L'antiguitat, però, de les restes de Mataró i els tipus d'estructura -fons de cabana- fa que siguin un element únic per aquesta zona i aquesta cronologia: finals del VIè mil·lenni.

S'han fet estudis sobre els models d'ocupació del territori al neolític antic, en zones tan diverses com el Penedès, el Vallès, o la Garrotxa (RIBÉ, G., 1996, 1999), (BOSCH, A., 1991). En tots ells es fa referència a un jaciment a l'aire lliure a la plana, que explota un territori ampli que abasta les zones de muntanya pròximes en les quals es coneixen assentaments en cova o abric especialitzats en determinades activitats.

En el cas del Maresme, s'han estudiat abastament els jaciments en alçada situats en abrics o caus de la Serralada Litoral (LLEONART, R. 1982-83; BASOLS, I., *et alii*, 1998; CLOP, X., 1996). Cronològicament, però, aquests assentaments en alçada no es poden relacionar amb el del carrer d'en Xammar, ja que pertanyen al neolític epicardial i postcardial (Vè mil·lenni). Cal dir que no hi ha datacions absolutes d'aquests jaciments, i totes les aproximacions cronològiques s'han fet a partir del registre ceràmic.

L'exemple de Mataró, a més de corroborar una ocupació a l'aire lliure del VIè mil·lenni a la zona litoral catalana, és una mostra d'un tipus d'assentament que posteriorment es generalitzarà. Aquest model es desenvoluparà i consolidarà al llarg del neolític.

BIBLIOGRAFIA

- BARTROLI, R., et alii (1994). "El neolítico Antiguo en la Cova del Parco (Alòs de Balaguer, Catalunya) y el proceso de neolitización en el Valle del río Segre". 1er Congreso de Arqueología Peninsular, *Trabalhos de Antropologia e Etnologia vol 34(1-2)*. Lisboa.
- BASSOLS, I.; DAVÍ, D.; LLEONART, R.; LOU A.D., (1998). "El Cau de la Serra Polseruda i altres abrics del Montalt durant la prehistòria (El Maresme)". *Laietania 11*, Mataró.
- BORDAS, A; MORA, R; LÓPEZ, V., (1996). "El asentamiento al aire libre del neolítico antiguo en la Font del Ros (Berga, Bergadà)" a I Congrés del Neolític a la Península Ibèrica, a *Rubricatum*, revista del Museu de Gavà, vol 1, p. 397-406.
- BOSCH, A., (1991). El neolític antic al NE de Catalunya, tesi doctoral, Bellaterra, UAB. Inèdit.
- BOSCH, A., CHINCHILLA, J., TARRUS, J., (2000) *El poblat lacustre neolític de la Draga. Excavacions 1991-1998*.
- BOSCH, J., MIRÓ J.M., (1991), "Els rocs de Sant Magi (Sant Andreu de Llanerès, El Maresme) Campaña de setembre de 1986". *Laietania 6*, Mataró.
- BOSCH, J., (1993). "Cronologia prehistòrica al curs inferior de l'Ebre. Primeres datacions absolutes". *Pirenae*, 24. Barcelona.
- BURIACHS, F., RIERA, S., (1996). "Canvis vegetals i climàtics durant el neolític a la façana mediterrània ibèrica", a I Congrés del Neolític a la Península Ibèrica, *Rubricatum*, revista del Museu de Gavà, vol 1, p. 21-27.
- CASTELLS, A.; COSTA, F. (1982). "El jaciment epicardial a l'aire lliure de Sàlcies. (Santa Perpètua de Mogoda)". *Fulls d'Arqueologia i Història de Santa Perpètua de Mogoda*, Publicacions del Museu Municipal de Santa Perpètua, p. 73-76.
- COSTA, F.; et alii (1982). "El jaciment prehistòric de Can Soldevila. (Santa Perpètua de Mogoda)". *Fulls d'Arqueologia i Història de Santa Perpètua de Mogoda*, Publicacions del Museu Municipal de Santa Perpètua, p. 9-48.
- CLOP, X., (1996). *Memòria de la prospecció del jaciment neolític dels rocs de Sant Magi, 1992. Sant Andreu de Llanerès, El Maresme*. Servei d'Arqueologia del Dpt. de Cultura de la Generalitat de Catalunya, inèdit.
- CLOP, X; FAURA, J.M, GIBAJA, J.F; PIQUÉ, R., (en premsa), "Éls Vilars de Tous. Igualada (Barcelona). Una estructura de habitació i producció lítica del V mil·lenni ANE". *III Congreso del Neolítico en la Península Ibérica, Santander*, 2003.
- CRAC (1996). *Els Mallols 1986-1996. 10 anys d'arqueologia a Cerdanyola*, Cerdanyola.
- FIGOLS, A., (1992). "Anàlisi territorial del jaciment del neolític antic a l'aire lliure del Pla de la Bruguera (Castellar del Vallès, Vallès Occidental)". 9è Col·loqui Internacional de Puigcerdà. *Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*, Puigcerdà-Andorra, 1991, p. 93-94.
- FIGOLS, A. (1995). "Estudi de l'estratègia econòmica de la comunitat del neolític antic establert al pla de la Bruguera (Castellar del Vallès, Vallès Occidental)". *Limes, Revista d'Arqueologia*, núm 4-5. Cerdanyola del Vallès.
- GARCIA, P.; MARCET, R.; MAS, J. (1982), "Can Banús estructura a l'aire lliure del neolític antic". *Fulls d'Arqueologia i Història de Santa Perpètua de Mogoda*, Publicacions del Museu Municipal de Santa Perpètua, p. 61-70.
- GRANADOS, O.; PUIG, F.; FARRÉ, R., (1993). "La intervenció arqueològica a Sant Pau del Camp: un nou jaciment prehistòric al Pla de Barcelona". *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*. Barcelona.
- HARRIS, J. (1991). *Principios de estratigrafía arqueológica*. (1a ed.1979). Ed. Crítica. Barcelona.
- LAPLACE, G., (1972). *La typologie analytique et structurale: base rationnelle d'étude des industries lithiques et osseuses*. Banques de données archéologiques 932. p. 91-143.
- LLEONART, R., (1982-1983), "El jaciment epicardial del Castellàs, Rocs de Sant Magi, a Llanerès (El Maresme)". *Laietania 2-3*, Mataró.
- MARTÍN, A., (1992b), "Lectura de la distribució i caracterització dels jaciments cardials", a 9è Col·loqui Internacional de Puigcerdà. *Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya*, Puigcerdà-Andorra, 1991, p. 68-71.
- MARTÍN, A. (1993). "Reflexión sobre el estado de investigación del neolítico en Catalunya y su reflejo en la cronología radiométrica", *Empuries 48-50*, vol II, Barcelona.
- MESTRES, J., MARTÍN, A. (1996). "Calibración de las fechas radiocarbónicas y su contribución al estudio del neolítico catalán" I Congrés del Neolític a la Península Ibèrica, *Rubricatum*, revista del Museu de Gavà, vol. 2, p. 191-804.
- MESTRES, J., et alii (1997). "El Pujol de Moja (Olerdola, Alt Penedès) ocupació d'un territori durant el neolític i la primera edat del ferro", *Tribuna d'Arqueologia 1995-1996*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- MOLIST, M.; RIBÉ, G.; SAÑA, M., (1996). "La transició del V mil·lenni cal. BC. en Catalunya". I Congrés del Neolític a la Península Ibèrica, *Rubricatum*, revista del Museu de Gavà, vol. 2, p. 781-790.
- MORA, R.; MARTÍNEZ, J.; TERRADAS, X. (1992). "Un proyecto de análisis: el Sistema Lógico Analítico (SLA)". *Treballs d'Arqueologia*, 1. *Tecnologia y cadenas operativas líticas*. Bellaterra, p. 173-199.
- OLIVA, M.; TERRATS, N., (en premsa). "La ocupación neolítica en el yacimiento de Can Roqueta-Torre Romeu (Sabadell): resultados preliminares". *III congreso del Neolítico de la Península Ibérica*. Santander, 2003.
- PALOMO, A.; RODRIGUEZ, A., (2004), "Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental)" a *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*, Barcelona.
- POU, R.; TRAVESSET, A. (2004). *Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment de la ciutat romana d'Iluro (Mataró, El Maresme): Carrers de Na Pau, de Sant Cristòfor i d'en Xammar. Març-Octubre del 2002*. Inèdit. Servei d'Arqueologia. Barcelona.
- RIBÉ, G. (1996). "Espacio y territorio entre el neolítico antiguo y medio en la región del Penedès. Bases y resultados de un programa de investigación de arqueología espacial en la Catalunya litoral y prelitoral", *I Congrés del Neolític a la Península Ibèrica, Rubricatum*, revista del Museu de Gavà, vol. 1, p. 379-390.
- RIBÉ, G. (1999). "Territorios y poblamiento del Vallès (Catalunya) en el neolítico (5500-3500 cal BC): aproximación arqueoespacial". *II Congrés del Neolític a la Península Ibèrica*. València.

1. Indústria lítica localitzada a les cabanes del carrer d'en Xammar.

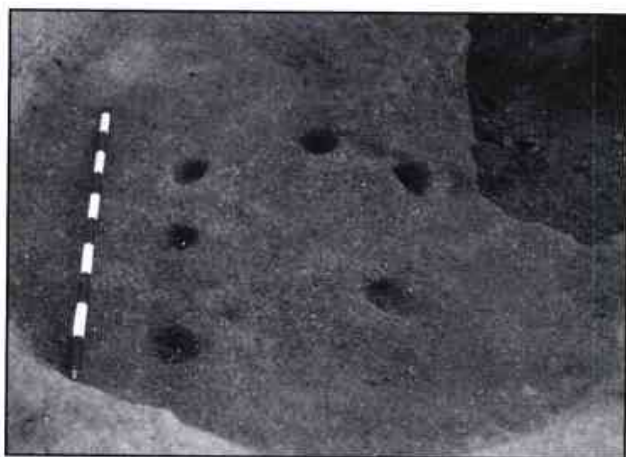
2. Indústria lítica localitzada a l'interior de la fossa d'emmagatzematge.

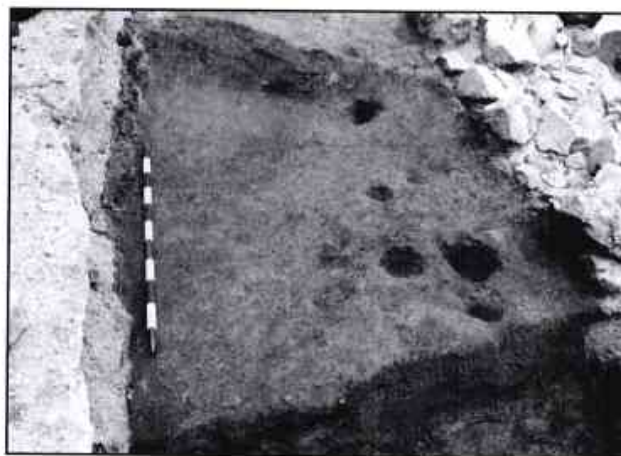
3. Indústria lítica polimentada localitzada al carrer d'en Xammar.

4 Vista general del fons de cabana UE 3025.

5. Possible estructura de sosteniment a l'interior de la UE 3025.

6. Planta final del fons de cabana UE 3043.

7. Forat de pal del fons de cabana UE 3043.

8. Forats de pal del fons de cabana UE 3043.

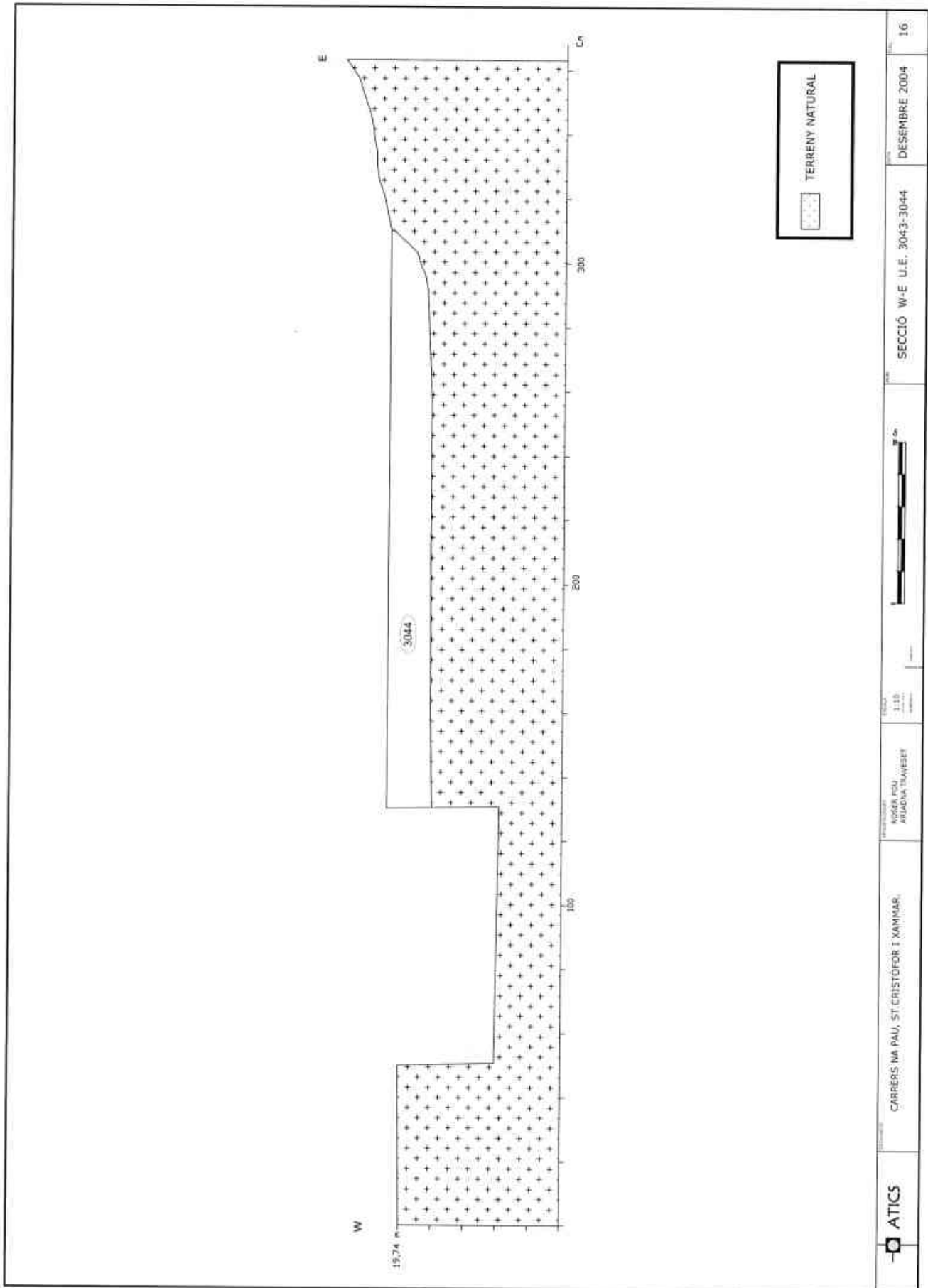

9. Situació de les cabanes prehistòriques dins la intervenció arqueològica als carrers Na Pau, Sant Cristòfor i Xammar (2002).

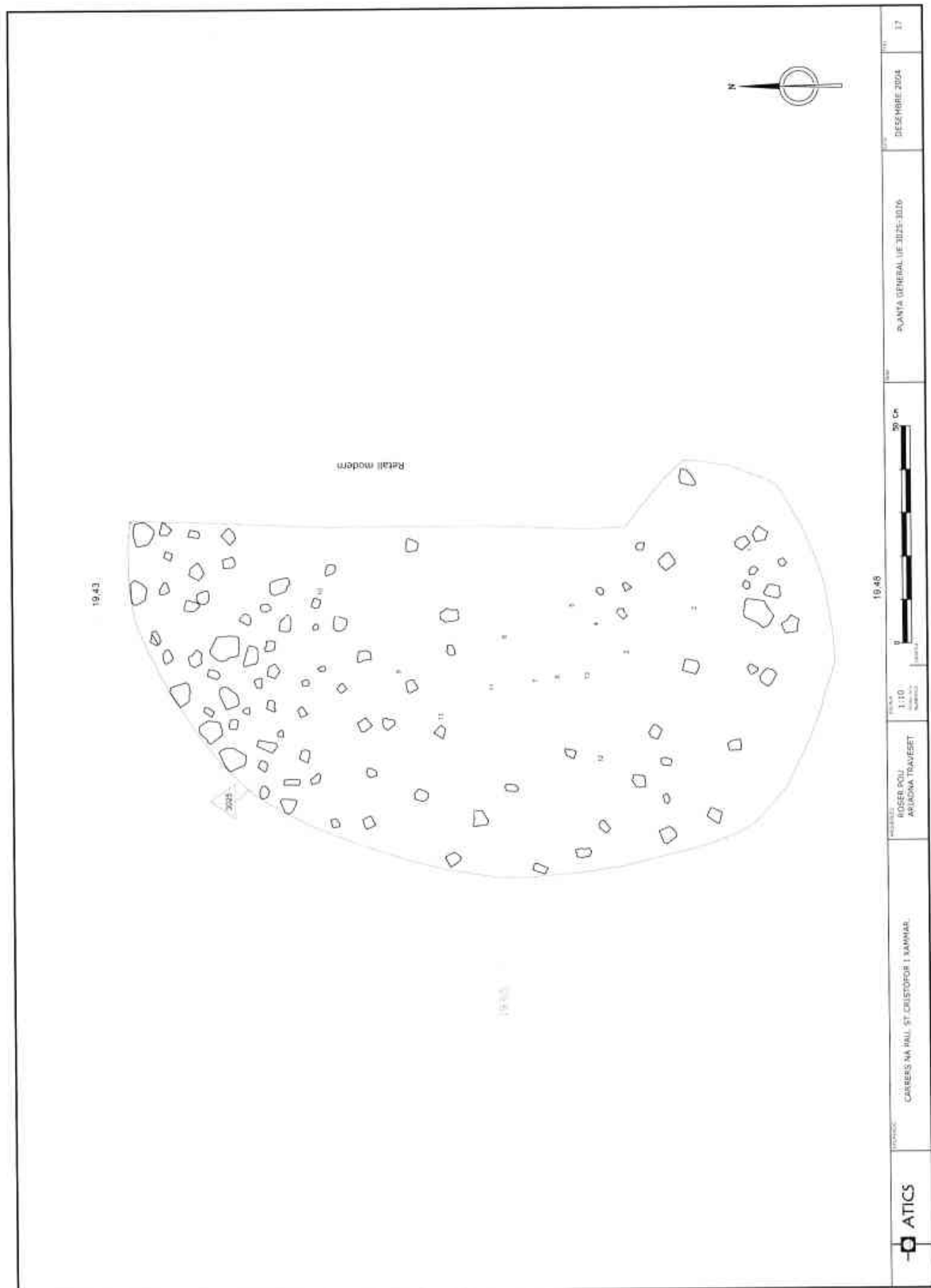

10. Planta i seccions de la cabana UE 3025.

	CARRERS DE PAU, ST. CRISTÓFOR I NARRAR	PÒS DE PAU I ARADONA TRAVESET	1:10 Escala 	PLANTA GENERAL DE 2003/2004	DESEMBRE 2004	15
--	--	-------------------------------	--------------------	-----------------------------	---------------	----

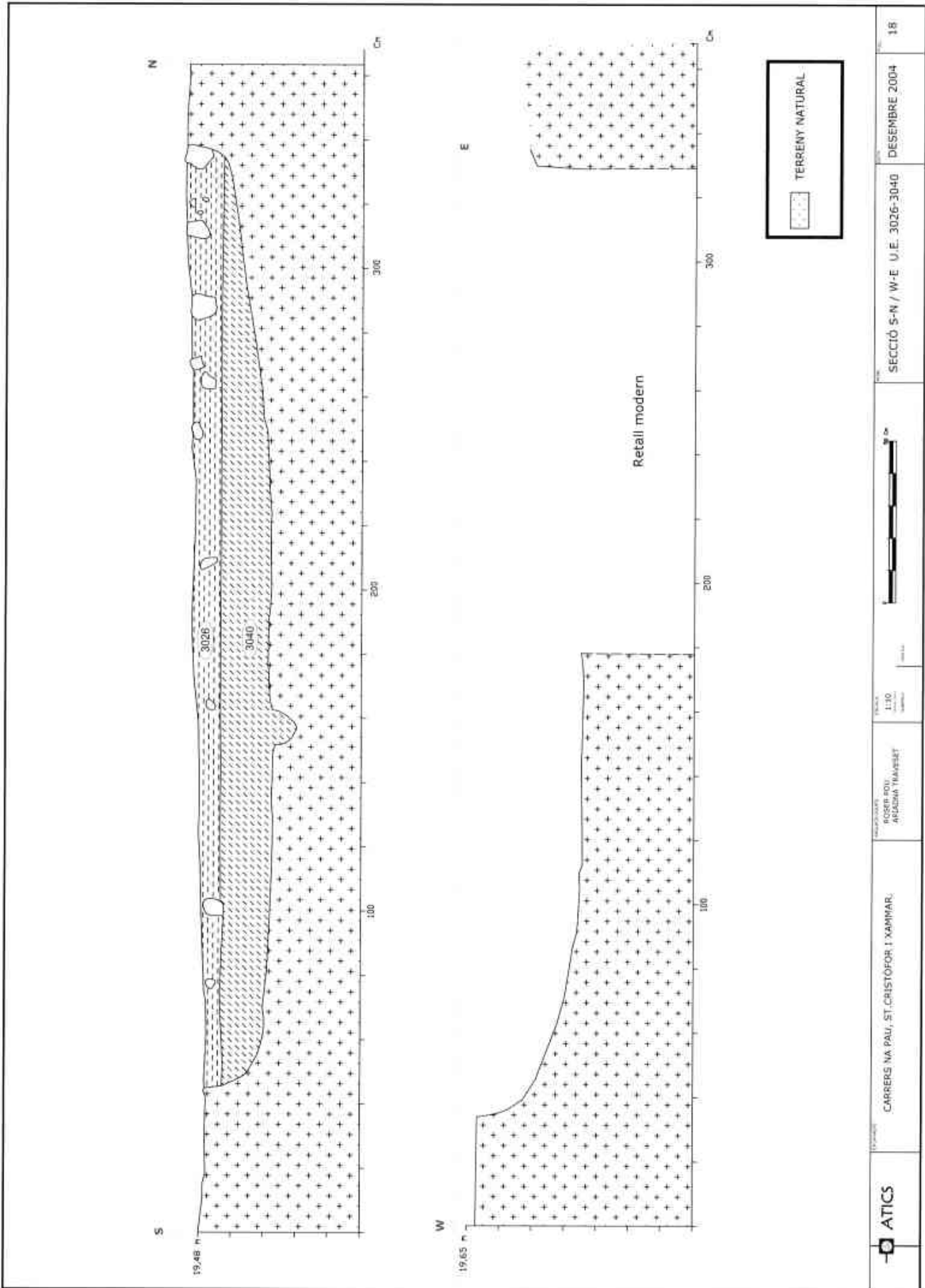

10. Planta i seccions de la cabana UE 3025.

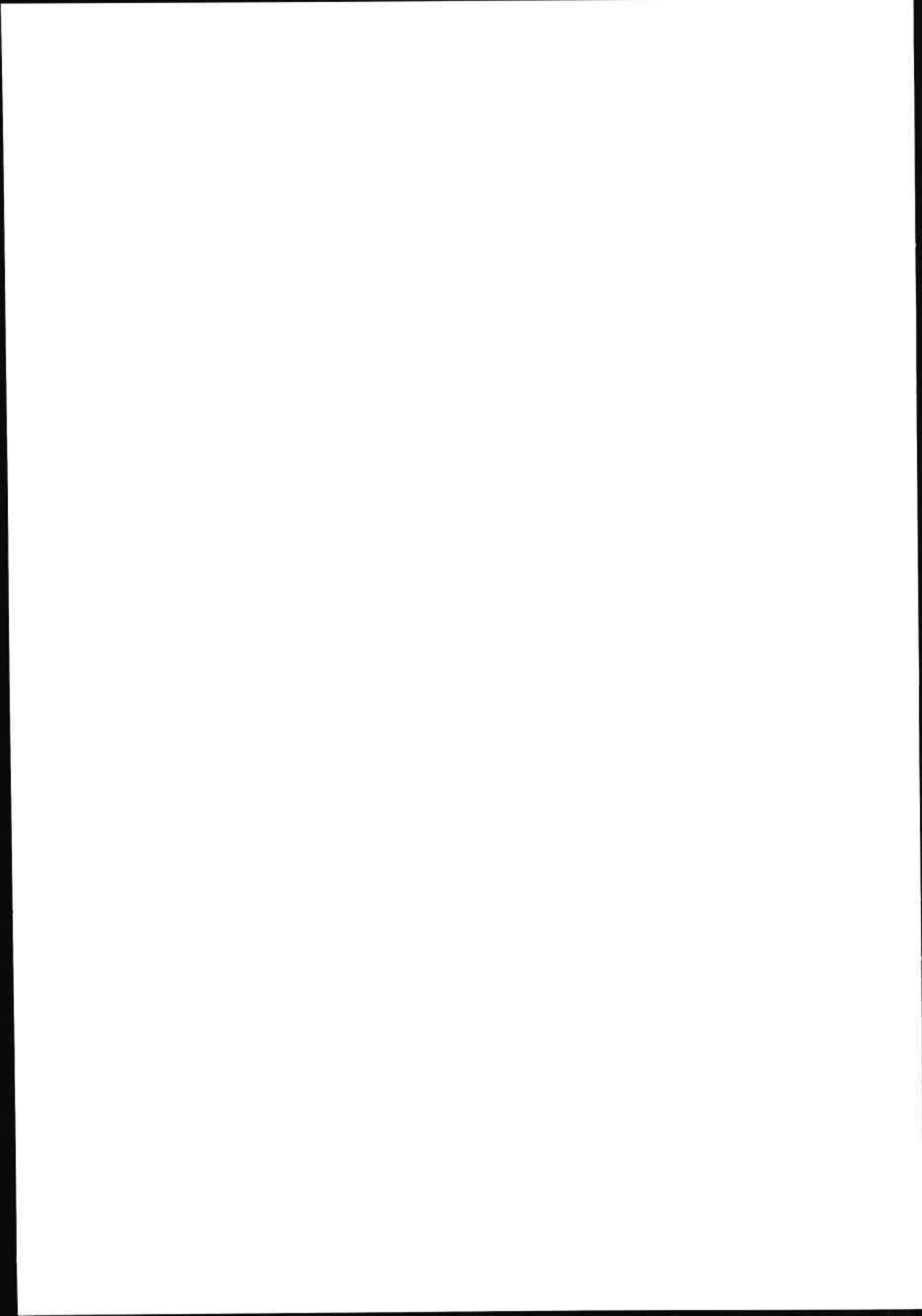
11. Planta i seccions de la cabana UE 3043

17	DESEMBRE 2004	PLANTA GENERAL DE 1943-2005	10.26		ESCALA: 1:10 DIBUJANT: J. GARCIA	TITOLAR: J. GARCIA	PROJECTE: CARRERS NA RALL, ST CRISTOFOR I XAMMAR.	ATICS
----	---------------	-----------------------------	-------	--	-------------------------------------	--------------------	---	-------

11. Planta i seccions de la cabana UE 3043

	CARRERS NA PALU, ST. CRISTÓFOR I XAMMAR.	ROGER POL ARADNA TRAVET	L.L.O.		SECCIÓ S-N / W-E U.E. 3026-3040	DESEMBRE 2004	18
--	--	----------------------------	--------	--	---------------------------------	---------------	----

La pedra gravada del turó dels Castellans (Argentona, el Maresme). Excavacions a l'entorn d'una inscultura prehistòrica

Robert Leonart i Casadevall
Daniel Daví i Salvanyà
Toni Lou i Martínez
Imma Bassols i Fernández

(Secció Arqueològica del Museu de Mataró)

Resumen

A mitad del siglo XX, el yacimiento del Turó dels Castellans era ya una zona conocida por arqueólogos de la talla de Josep Estrada y Marià Ribas, en la que identificaron restos de habitaciones ibéricas. En el año 1990 se descubrió en el lugar una roca insculturada con grabados relacionada con el fenómeno megalítico. Más tarde se llevaron a cabo dos excavaciones arqueológicas que si bien no han aportado gran información sobre la presencia de la roca grabada, han evidenciado un interesante potencial arqueológico del lugar. Este artículo, entre otras cosas, hace incapié sobre las reflexiones que generan las rocas gravadas en la comarca del Maresme y sus alrededores.

Resumé

Vers la moitié du vingtième siècle, le Turó dels Castellans, était une zone déjà connue par des archéologues comme Josep Estrada et Marià Ribas, lesquels identifièrent l'endroit comme un lieu avec des vestiges ibériques. L'année 1990 on y découvrit une roche sculptée avec des gravures appartenant au phénomène mégalithique. Quelques années plus tard se sont entrepris deux fouilles archéologiques au même endroit, lesquelles n'ont pas apporté une grande information sur la présence de la roche gravée mais par contre, ont ouvert un intérêt potentiel sur l'archéologie du Turó. Cet article, finalement ouvre une nouvelle considération autour des sculptures sur roche dans le Maresme.

Paraules clau

Roca insculturada, megalitisme, edat del bronze, Maresme, barraca

1. Introducció

Situació geogràfica

La inscultura del turó dels Castellans es localitza en un petit coll sobre la cota 335,25 al repen del turó dels Castellans de 383 m d'altitud i que dona nom al paratge. Les seves coordenades geogràfiques són: lon. 2° 22' 20", lat. 41° 35' 3", i les UTM: x=448.110, y=4.605.060. Hem observat una contradicció quant a la ubicació del turó segons diferents cartografies. Així, en el mapa cadastral del terme municipal d'Argentona de 1920 queda situat en la petita elevació de 357 m, més pròxima a la pedra insculturada, mentre que altres cartografies més recents l'assenyalen en el turó de cota més alta. Nosaltres ens inclinem per aquesta segona opció.

La inscultura es troba dins d'una parcel·la de la urbanització Sant Carles. Aquesta urbanització, iniciada els anys 70, té una extensió considerable i ocupa part dels termes de Dosrius, Llinars del Vallès, La Roca del Vallès i Argentona. Precisament la línia divisòria entre Argentona i Dosrius passa per aquesta parcel·la i determina la ubicació de la pedra en el municipi d'Argentona (fig. 1). El turó dels Castellans gaudeix d'una excel·lent posició estratègica i de control territorial sobre la plana del Vallès i el massís del Montseny (fig. 2). L'accés pot realitzar-se a través de l'antiga carretera de Mataró a Granollers C-1415c partint del coll de Parpers i prenent la pista forestal que passa entre la plana i la casa de l'Espinal que emboca en un dels carrers de la urbanització (fig. 3). També és possible d'accedir-hi per la carretera de Dosrius a Cardedeu BV-5103 prenent l'accés de la referida urbanització Sant Carles.

La geologia

La pedra gravada es troba a la serralada litoral del Maresme. Tota la comarca correspon geològicament a les restes de l'antic massís catalanobalear format durant l'hercinià i constituït per grans bosses de magma solidificat. Com a conseqüència de l'orogènia alpina i de l'enfonsament i trencament d'aquest massís, va sorgir la serralada litoral formada majoritàriament per granitoides, granits i granodiorites.

A la comarca hi són també presents les pissarres, però només apareixen en punts elevats com el

Montnegre i en d'altres d'espòradsics. Durant el quaternari les oscil·lacions tèrmiques i la humitat varen actuar de disgregadors dels materials granítics originant el característic sauló, la disgregació del qual ha anat reomplent la plana i ha caracteritzat el perfil suau de la serralada.

La toponímia

En el primer estudi sobre la pedra insculturada (Basols, Leonart 1993) es parlava de la seva situació en el paratge de Parpers de manera generalista, ja que Parpers s'identifica amb el coll pròpiament dit i punt de pas de la carretera C-1415c de Mataró a Granollers. Avui creiem més oportú i exacte vincular-la a l'elevació coneguda per turó dels Castellans atesa la seva proximitat.

En la toponímia dels Països Catalans és habitual la presència de noms orogràfics relacionats amb *Castellar*, *Castell*, *Castellet*, etc. amb clares referències a llocs fortificats, de tal manera que molts assentaments ibèrics es troben en turons que porten aquesta denominació. Citarem per exemple puig Castellar a Santa Coloma de Gramenet, turó de Castellar a Caldes d'Estrac, puig Castellet a Lloret de Mar i el poblat de Castell a Palamós, entre molts d'altres. En canvi, el topònim *Castellans* és molt poc habitual¹. La presència de murs defensius o simplement de parets de pedra seca han donat peu a noms populars relacionats amb castells, ciutadelles i forteses que han produït fossilitzacions semàntiques que sovint ajuden en la localització de nous jaciments.

Una altra denominació que consta en el mapa de l'Institut Cartogràfic de Catalunya i en el full corresponent a la zona és *Les Vinyes velles*, prou coherent si tenim en compte que bona part del Maresme era ocupat per la vinya. Amb la plaga de la fil·loxera *Viteus vitifolii* l'any 1887, les plantacions quedaren absolutament delmades fins a desaparèixer, encara que al llarg del segle XX van recuperar-se. A partir, però, dels anys 1960 el cultiu de la vinya s'abandonà i se substituï per plantacions de pi pinyer. És evident, en el nostre cas, la connotació del nom *Vinyes velles* referit a espais erms i en desús. El fet de localitzar, com veurem més endavant, una estructura de pedres associada a ceràmica dels segles XVII i XVIII, ens fa plantejar l'existència d'una possible barraca de vinya al costat mateix del bloc insculturat.

¹ Consultats tant el diccionari català-valencià-balear de Mn. Alcover com el diccionari etimològic de J. Coromines, no hi hem trobat cap entrada toponímica amb el nom *castellà* o el seu plural. En canvi, al Nomenclator oficial de toponímia major de Catalunya (Generalitat de Catalunya, Comissió de Toponímia de Catalunya) trobem recollits els pocs casos existents dels topònims *castellà*, *castellana*, *castellanes* i *castellans*, referits a edificis, muntanyes, barranes, un pla i una font. Alcover i Coromines defineixen *castellà* com a senyor que habita o posseïx un castell, i prové del mot *castlà*, molt arrelat en el lèxic feudal. Etimològicament està lligat al mot *castell*, que juntament amb *castellar* i els seus compostos, sí que tenen nombroses entrades toponímiques a la llengua catalana. Els dos autors assenyalen que *castellar* significa petit conjunt fortificat o bé territori agregat a un castell i només es conserva el seu ús associat a noms toponímics. (Alcover 1976, Coromines 1992 i 1995)

2. Antecedents i descoberta

Els antecedents

La coneixença de l'àrea pels investigadors es remunta a la primera meitat del segle XX. Així, l'any 1934, Marià Ribas en parla a *Origen i fets històrics de Mataró* dins el capítol d'altres descobertes ibèriques en poblats. Comenta que al turó dels Castellans, entre la serra de Cèllec i el Far, es troba ceràmica, dòlia, tègules, un pondus i restes romanes molt barrejades. El 1952 el mateix autor esmenta restes mal conservades i molt tapades d'habitacions ibèriques i d'una primitiva muralla, i l'any 1964 inclou el jaciment en un mapa on situa, entre altres elements, habitacions preromanes (Ribas 1934, 1952 i 1964).

Josep de C. Serra Ràfols (1942) cita la presència de restes ibèriques al turó dels Castellans, notícia que poc després s'inclourà a la *Carta Arqueològica de España. Barcelona* (Almagro et alii 1945). Per altra banda, Josep Estrada (1955) esmenta a la seva *Síntesis arqueològica de Granollers y sus alrededores* el turó dels Castellans dins l'apartat on descriu restes del segle II aC, i més tard el mateix autor i Villaronga l'inclouen en una llista de poblats ibèrics (Estrada, Villaronga 1967).

Les primeres troballes prehistòriques les dona a conèixer Pau Ubach i Font a *Memòries etno-arqueològiques. 6.000 anys d'història en el Maresme. Vilassar de Dalt, 1934-1993*, en una descripció força curiosa molt pròpia de l'època, quan parla de l'excavació a Parpers d'unes pedres que formaven una filera i on trobaren fragments de sílex atípics i tres destrals de basalt. Tot i no emprar el topònim turó dels Castellans, no devia ser-ne gaire lluny atès que la urbanització que més tard va destruir-ne les restes no podia ser una altra que la urbanització Sant Carles, que ocupa el turó dels Castellans i el seu entorn. Ubach dona dades sobre restes prehistòriques en una zona on els autors anteriors assenyalaven només troballes ibèriques i romanes. En aquesta descripció explica el descobriment, a prop de l'indret esmentat, del que semblava un cromlec format per cinc pedres que dibuixaven una circumferència de prop de 9 metres de diàmetre. A l'interior d'aquest espai no trobaren cap testimoni arqueològic. Totes aquestes restes, continua dient, desaparegueren en construir-se la urbanització esmentada.

Com podem observar, aquestes referències, tot i ser escasses i molt puntuals, ens donen una idea del que Parpers i els seus voltants varen significar pels investigadors i curiosos d'una època on l'excursionisme, el coneixement del territori i la recerca arqueològica estaven íntimament vinculats.

La descoberta

La pedra insculturada va ser descoberta l'agost de 1990 per Oriol Bassa i Felip Castells, vigilants forestals voluntaris de l'ADF de la serra de Marina, els quals ho van comunicar al Servei d'Arqueologia de la Generalitat. Més tard, el 1998, en obrir una rasa per a les canonades dels serveis a la parcel·la, es descobrí entre les terres extretes la base d'un gran atuell de ceràmica feta a mà corresponent a l'edat del bronze. Aquesta troballa es deu a Jordi Corona, també membre de l'ADF (Farell 1998). L'estudi de la inscultura en si es va donar a conèixer en diverses publicacions (Bassols 1992; Bassols, Lleonart 1993) i posteriorment va ser citada en alguns treballs de síntesi (Lleonart 1995; Tarrús et alii 1998).

Amb la finalitat, doncs, d'esbrinar quelcom més respecte a la roca insculturada i el seu entorn es portaren a terme les campanyes arqueològiques dels anys 1999 i 2000 que comentem a continuació.

3. Les campanyes arqueològiques

Hipòtesi de treball

El fet que motivà la intervenció fou l'inici de les obres de construcció a la parcel·la on s'ubica la roca insculturada. L'excavació va començar amb una primera campanya l'any 1999, seguida d'una segona l'any 2000, ambdues pel procediment d'urgència.

La roca insculturada es trobava al costat d'un agrupament de pedres, unes clarament d'origen natural i d'altres que semblaven artificials (fig. 10). Un dels dubtes que teníem era si aquest conjunt seminatural podia estar relacionat amb la inscultura, ja que aquesta es trobava en funció de capçalera i les altres roques formaven passadís. Al seu costat s'identificaven tres lloses col·locades artificialment (fig. 11). En el seu moment, Josep Tarrús i Galter, en una visita al jaciment, va descartar la possibilitat que es tractés d'un conjunt relacionat amb l'element megalític de la roca insculturada. Tanmateix, calia esbrinar la funció de les lloses artificials i quin sentit podien tenir en el context general.

La base plana d'un atuell de ceràmica feta a mà que, com hem referit abans, va aparèixer en l'obertura d'una rasa, confirmava el potencial arqueològic de la zona. Calia veure la relació d'aquest material amb la inscultura, i de quina mena de jaciment es tractava tenint en compte la seva situació estratègica.

En síntesi, la intervenció de l'any 1999 tenia diversos plantejaments: aclarir la presència de la roca insculturada, relacionar-la amb les recerques portades a

terme pel grup de Vilassar de Dalt durant la dècada dels anys 1950, establir la seva vinculació amb les lloses artificials properes i esbrinar el possible lligam del material arqueològic exhumat l'any 1998.

Un cop finalitzada la campanya de 1999 es cregué convenient d'iniciar-ne una de nova l'any següent, perquè s'havien aclarit una sèrie de dubtes però se n'havien obert altres de nous. Per una banda no es va relacionar la nostra intervenció amb la realitzada cap a la meitat del segle XX pel grup de Vilassar de Dalt i per l'altra les lloses artificials van explicar un nou aspecte del jaciment que no havíem tingut en compte fins llavors. El material que es va exhumar l'any 1999 va ser molt pobre i no donava lloc a conclusions fermes, sinó més aviat contradictòries, especialment per l'aparició de dues escòries de ferro en un nivell on no hi havia ceràmiques a torn i perquè la mena d'assentament de què es tractava no quedava prou definit. Per això la campanya de l'any 2000 va tenir l'objectiu d'establir amb seguretat si la roca insculturada es trobava *in situ* i si existia alguna estructura constructiva que s'hi relacionés.

La campanya de 1999

Es va portar a terme durant deu dies del mes d'octubre i es van excavar un total de 6 m², registrant 26 unitats estratigràfiques. Va fer-se un aixecament topogràfic del terreny i també un dibuix complet de totes les pedres i lloses de l'entorn (fig. 4).

La tècnica emprada en l'excavació fou una combinació del mètode Harris-matrix i el de coordinació de Laplace. Es van obrir sis quadres de metre per metre agrupats en tres àmbits (el 1.000 de 4 m², el 2.000 d'1 m² i el 3.000 també d'1 m²) i el material es coordinà en relació als tres eixos x, y i z.

El fet d'haver escollit tres àmbits d'excavació responia als següents objectius: l'àmbit 1.000 ocupava un espai al costat d'una de les lloses artificials i era el sector més extens i proper a la inscultura, si descartem la part sud-est ocupada per la rasa de canalització. L'àmbit 2.000 era un únic quadre a frec de la pedra gravada i pretenia aclarir si es trobava *in situ* o havia sofert algun tipus de desplaçament. Finalment, el 3.000, contigu al 1.000, era l'espai on s'apoyentava una llosa artificial de la qual interessava determinar-ne la funcionalitat (fig. 4).

En els tres àmbits es va trobar una relativa uniformitat de deposició estratigràfica. Així, els tres primers estrats donaven materials diversos, essent-ne el més modern la ceràmica vidriada. A partir del quart estrat (U.E. 1.006) s'observà l'absència de ceràmiques a torn, i el material més recent eren dues escòries de ferro. A sota, el subsòl geològic seguia el pendent natural vers

la torrentera de ca l'Espinal i determinava per a l'àmbit 1.000 una textura asaulonada que s'inclinava cap al nord-est i mantenien en canvi un granit més compacte en direcció sud-est cap al turonet proper.

Una informació important que es va extreure del quadre de l'àmbit 1.000 és que una de les lloses artificials reposava sobre el nivell 1.003, el qual pot datar-se a partir del segle XVII (fig. 12). Almenys així ho indica una vora de plat de ceràmica catalana blava *de la ditada*, que es va localitzar enmig d'un grup de pedres relativament pròximes a la llosa artificial i que també es podrà relacionar amb una de les datacions radiocarbòniques. A l'àmbit 3.000 es veia com aquesta llosa havia estat acuradament falcada per una sèrie de pedres que l'envoltaven. Val a dir, però, que els nivells inferiors ja no donaren més ceràmica a torn.

Tornant a l'àmbit 1.000, s'observà un agrupament de pedres cap al sector sud-est del quadre i per des-sota del nivell 1.003 (fig. 5). També varen aparèixer molts carbons entre les U.E. 1.003 i 1.006 que s'utilitzaren com a mostres de datació. El color especialment fosc i ennegrit del sediment, juntament amb la troballa de dues escòries de ferro en una altra U.E. propera, va fer que es portessin al laboratori algunes mostres de terres. Les escòries de ferro van trobar-se en un nivell pròxim a la roca mare, (U.E. 1.010, dessota la U.E. 1.006) juntes i cobertes per una pedra plana. La U.E. 1.003 indicava el final de les ceràmiques modernes a torn i l'inici dels materials a mà, d'entre els quals destaquen una vora arrodonida llisa i una llengüeta.

En l'àmbit 2.000 i en el nivell 2.005, ben a prop de la roca mare, s'hi va trobar un fragment de clau de ferro. Tractant-se del quadre més pròxim a la roca insculturada, aquesta probablement no estaria en posició original.

La campanya de 2000

Es va realitzar durant 15 dies del mes d'octubre, suposà l'excavació de 7,66 m² i s'enregistraren un total de 22 unitats estratigràfiques. En aquesta campanya es varen obrir dos quadres que conformaven l'àmbit 1 i l'àmbit 2; el primer amidava 2,50 x 2,60 m i el segon 1 x 1,55 m (fig. 4). La metodologia aplicada va ser la mateixa de la campanya anterior, però sense la divisió en quadrícules de metre per metre.

L'objectiu era esbrinar les incògnites que havien quedat de l'anterior campanya. L'àmbit 1 pretenia resoldre la possible continuïtat de l'aparent muret o clausura de pedres en sec, així com aclarir el significat de les dues escòries de ferro. Pel que fa a l'àmbit 2, s'obrí al costat mateix de la inscultura, pel cantó sud-est, per tal de veure si es trobava *in situ*.

L'àmbit 1 ens va fer desestimar la funció de l'amuntegament de pedres com a muret ja que la seva disposició no indicava una intencionalitat clara (fig. 5). Les pedres no tenien cap lligam entre elles i tampoc seguien una mateixa cota de profunditat. Varen aparèixer altres escòries de ferro a partir del nivell 1.002, a diferència de l'anterior campanya en què sortien en els nivells finals. En aquest àmbit 1 es comptabilitzaren 17 escòries de ferro, així com un clau amb cabota també de ferro, que es repartien en tots els nivells.

D'entre els materials arqueològics exhومات dins l'àmbit 1 destaquen tres peces de sílex: una ascla, un fragment de làmina i un trapezi també fragmentat. Aquests materials aparegueren en diferents profunditats i sense concentrar-se en un lloc concret. Cal recordar que a la campanya anterior la ceràmica a torn, moderna, quedà circumscrita a les tres primeres unitats estratigràfiques, però a la del 2000 la ceràmica a torn també va aparèixer en els nivells inferiors, i es tractava d'uns escassos fragments de ceràmica ibèrica o d'importacions.² És important remarcar que la quantitat de material arqueològic tant d'una campanya com de l'altra és força baixa. Pot pensar-se que els indicis en què ens basem són febles, però també són proporcionals a la migradesa dels totals exhومات.

L'objectiu en l'àmbit 2 consistia en aclarir la posició de la roca gravada (fig. 6). Durant l'excavació aviat vàrem ensopegar amb la rasa de serveis que motivà la intervenció de 1999, i també s'identificà un agrupament de pedres que tancaven un petit espai (fig. 6 i 11). Es varen prendre mostres de les terres i de les pedres per tal d'analitzar la seva composició. Immediatament al dessota es va trobar material consistent en un fragment de base plana de ceràmica feta a mà i una làmina fragmentada de sílex. L'excavació ens va confirmar l'escàs ancoratge de la pedra insculturada en el subsòl.

Visió conjunta

A trets bàsics i considerant les dues campanyes hem pogut esbrinar alguns aspectes que formaven part dels nostres objectius. En primer lloc, la roca insculturada no es trobava en la seva posició original, era una disposició secundària. Tampoc hem pogut relacionar-hi amb seguretat cap dels materials trobats en les intervencions, tal i com es desprèn de l'àmbit 2.000 de la primera campanya i de l'àmbit 2 de la

segona; en el primer cas per la presència d'un clau de ferro en el nivell immediat a la roca mare; en el segon cas per la presència d'arrels per dessota de la pedra gravada, que discorrien pel primer nivell estratigràfic i per sobre de l'agrupació de pedres de datació moderna. Per tant, desconeixem la seva posició original, encara que probablement s'hauria pogut desplaçar en un moment coetani o posterior a la petita agrupació de pedres de l'àmbit 2.

En segon lloc, no hem trobat cap estructura d'assenament clara. Les lloses clavades artificialment a prop de les roques naturals constitueixen el que podria assemblar-se més a una estructura habitacional. Cal relacionar amb aquestes lloses el fragment de ceràmica *de la ditada* trobat en l'àmbit 1.000 de la campanya de 1999 envoltat d'un conjunt de pedres. Possiblement s'haurà d'atribuir la datació radiocarbònica d'una de les mostres examinades a aquest nivell 1.003 on es va exhumar. També, probablement, caldrà relacionar les pedres on es troba la ceràmica *de la ditada* amb l'agrupació ordenada de pedres que es va trobar a l'àmbit 2 de la segona campanya. L'anàlisi de les terres que estaven entre les pedres d'aquest àmbit 2 evidencia la presència de calç, i una de les pedres n'havia estat químicament alterada. Així, aquest conjunt de pedres lligades amb calç que originaven un forat al centre podria ser el falcatge d'un pal de suport d'una estructura habitacional precària com seria un refugi de probable ús agrícola. La situació estratègica del coll on s'ubica i la presència del topònim proper de "Les Vinyes velles" podrien ajudar a entendre el sentit d'aquest refugi o barraca de vinya.

A un altre nivell resten les evidències materials d'altres estadis culturals. Tenim materials possiblement ibèrics, com són uns escassos fragments ceràmics sense forma i d'aspecte sabonós, les escòries i dos claus de ferro. Es localitzen en un nivell en pendent i barrejats amb materials més antics que procedirien d'un assentament proper. El lloc com a punt de guaita seria adient, ja que domina els passos dels poblats ibèrics costaners als poblats de l'interior. Per altra banda, les mostres de terra analitzades (unitat estratigràfica 1.008) ens indiquen de forma clara que, malgrat el seu aspecte (marró-negroses i granulades, molt soltes), no responen a cap activitat siderúrgica, almenys en aquell punt del coll on es va intervenir. Malgrat tot, la presència d'escòries de ferro es fa difícil d'explicar si no és per la realització d'aquesta activitat en algun lloc ben proper.

² Recordem que a la campanya de 1999 atribuïem a partir de la unitat estratigràfica 1.006 de l'àmbit 1.000 una total absència de ceràmica a torn. A la campanya de 2000 es paral·lelitzava morfològicament i per cota de profunditat la unitat estratigràfica 1.005 de l'àmbit 1 amb aquella 1.006 de l'anterior campanya, i en canvi hi apareix material clarament fet a torn: un fragment de ceràmica ibèrica i un fragment de ceràmica d'aspecte sabonós.

Quant a la ceràmica feta a mà que vàrem trobar tant als nivells superiors com en els inferiors, cal pensar que es tracta de material residual procedent d'alguns assentament de l'entorn immediat. Alguns dels fragments podrien correspondre a la fase ibèrica, però d'altres són clarament datables a l'edat del bronze. Aquest és el cas del fragment decorat amb tres cordons impresos paral·lels, que es va localitzar fora de l'àmbit de l'excavació, en el retall del marge d'una parcel·la veïna en curs d'urbanització, a la part inferior del que semblava una fossa (fig. 12). Podria tractar-se d'una estructura de l'assentament d'aquest període, del qual no vam trobar altres estructures en els quadres d'excavació. Podrien correspondre també a aquesta fase la base plana de ceràmica feta a mà, sencera, procedent de la rasa efectuada pels propietaris de la parcel·la abans de la nostra intervenció, altres fragments de ceràmica feta a mà, i segurament alguns dels elements lítics.

L'estratigrafia demostra que la roca insculturada va ser traslladada, segurament de ben a prop, durant l'època moderna. Els paral·lels d'aquesta mena d'inscultures, relacionades amb el fenomen megalític, permeten datar-les dins el neolític o potser, a molt tardar, dins l'edat del bronze. Tenim un únic element trobat durant l'excavació, també com a material residual, que podem atribuir al neolític. Es tracta del trapezi de sílex, element habitual des del neolític antic fins al neolític mitjà recent, i que no apareix en contextos més moderns.

Com hem vist, en els nivells documentats durant l'excavació, que contenien materials ibèrics i prehistòrics, no s'hi ha localitzat estructures clares d'assentament i el material s'hi troba dispers i desordenat. Tant la fase ibèrica com la de l'edat del bronze no queden definides dins una seriació cronològica dels estrats, atès que els materials arqueològics han estat trobats barrejats en els nivells més profunds. Tot plegat fa pensar que aquests són fruit d'un arrossegament dels sediments pel pendent natural i que el material originàriament procedeix d'una cota superior.

4. La roca insculturada

Descripció

El suport de la inscultura és un bloc granític de tendència rectangular, ajagut a terra i pla a la superfície on es troba el gravat. Mesura, en els punts més prominents, 129 cm de llargada per 85 cm d'amplada, i emergeix de la superfície actual uns 27,5 cm. Presenta un suau pendent cap al sud-est. Els caïres del bloc estan arrodonits per causes naturals, mentre que pel costat nord-oest sembla trencat més recentment (fig. 7).

La inscultura està formada en primer lloc per tres cassoles que destaquen pel seu elevat diàmetre en relació amb la fondària, cosa que dona lloc a uns fons més plans que en d'altres inscultures similars (diàmetres de 18,5 cm, 14 cm i 16 cm, amb unes fondàries de 4,5 cm, 3 cm i 5,5 cm, respectivament). Una està connectada per reguerons amb les altres dues, mentre aquestes queden sense connexió entre si. La seva forma recorda la d'un triangle amb cassoles als vèrtexs, inacabat en un dels costats. De les dues cassoles situades més al nord surten una sèrie de reguerons rectilinis o lleugerament corbats, continguts dins dues el·lipses.

Particularitats respecte d'altres inscultures properes

Les inscultures en forma de cassoles són habituals dins l'occident europeu, i a Catalunya constitueixen la tipologia més abundant quant als gravats rupes-tres. Se'n coneixen diverses dins l'àrea costanera central del Principat, gairebé totes de publicació recent o bé inèdites, en procés d'estudi pel mateix equip que subscriu aquest treball. Els motius varien des dels més senzills, constituïts per cassoles lligades amb reguerons, fins als motius més complexos. Dins del primer grup s'inclouen la pedra de Collserola (Barcelona), la Pedra del turó de Rodes (Vilanova del Vallès), la Pedra de les Olles al Pla dels Fores (Sant Iscle de Vallalta), la Roca Foradada propera al Coll de Forns (Vallromanes) i la Taula de les Bruixes (Tordera), així com algunes cassoles aïllades, més dubtoses perquè encara que presenten a la vista un aspecte artificial, també podrien ser de formació natural (una altra pedra al turó de Rodes, el menhir de la Plana de les Bruixes de Vallgorguina i la coberta del dolmen de Pedra Arca de Vilalba Sasserra).

Quant als gravats complexos, tenim en primer lloc un motiu que dibuixa dos semicercles units, de vegades tancats per una línia recta, en forma de "B" o de "3" a l'inrevés. El trobem en dos menhirs propers, un que es troba actualment en una plaça de Santa Maria de Martorelles i que procedeix de prop del pi d'en Casals, que presenta forma de "B", i la pedra de Llinars, a Montmeló, procedent del peu del turó d'en Tacó, i que presenta un motiu semblant a l'anterior sense la línia vertical de tanca, com un "3" a l'inrevés.

Un altre conjunt està constituït per la pedra de les Creus (La Roca del Vallès) i el seu entorn immediat. Es tracta d'un bloc granític arrodonit amb nombroses creus de diversa tipologia, a més d'altres motius, juntament amb les lletres i números ROCA 1.7 / AÑO / 74 (en grups separats per la manca d'espai lliure de gravats quan es van insculpir, cosa que demostra la major antiguitat dels altres motius gra-

vats) i on podem veure clarament la intenció d'inscriure ROCA AÑO 1.774. A les roques que afloren pel voltant hi ha altres inscultures en forma de cassoles. Som de l'opinió que aquestes inscultures tindrien un origen prehistòric³, i més tard serien reutilitzades potser com a fita termenal, resseguint les inscultures antigues, afegint peanyes en algunes creus i convertint-ne d'altres en creus potencades. Ens fa pensar això l'erosió d'alguns gravats, mentre que les lletres i l'any són clarament posteriors al conjunt tal i com ja hem referit, aprofitant els escassos espais lliures de gravats que deixava la roca. Els motius cruciformes els trobem també prop d'Hostalric, a la Roca de les Creus de Grions, en un bloc granític amb onze creus gregues gravades (Rueda *et alii* 1992) i a la Pedra Creuada de Tordera, que té insculpides diverses cassoles i algunes creus d'aspecte medieval o modern.⁴

La pedra del turó dels Castellans combina les tan habituals cassoles amb uns feixos de reguerons a la seva part superior. Aquesta disposició, que va més enllà dels tan freqüents reguerons que uneixen cassoles, la trobem també a la inscultura dels Tres Tossals de Sant Mateu de Bages (Fàbrega 2002).

Finalment, no volem deixar d'esmentar, per evitar futures confusions, diverses inscultures modernes que fan servir els mateixos suports (roques naturals) que les de cronologia prehistòrica. En primer lloc tenim les lletres gravades a la llosa de coberta del dolmen de Pedra Arca (Vilalba Sasserra), que Sanpere i Miquel va publicar l'any 1881 afirmant que es tractava de caràcters ibèrics (Sanpere 1881). Aquesta inscultura és idèntica a la que els amics Joan Marnel Riera i Gemma Conesa ens van ensenyar l'any 2001 a un quilòmetre de distància, a l'indret conegut per Vinya del Ram de l'Agell, però aquí gravada totalment a l'inrevés. Les dues se situen al terme de Vilalba Sasserra, a poca distància de la divisòria amb el terme de Llinars del Vallès, i es poden llegir com V.S.AR., és a dir, l'abreviatura d'aquell municipi⁵. Cal desmentir, doncs, la hipòtesi vuitcentista sobre aquell gravat, i considerar les dues inscultures com a senyalitzacions de terme de l'edat moderna.

També considerem de l'edat moderna o contemporània el gravat de tres cercles concèntrics situat a l'entrada d'un abric granític del Montcabrer (Cabrils/Cabrera de Mar)⁶. S'ha de relacionar amb altres gravats propers, com un triangle, una creu llatina i la frase VADE RETRO SATANNA, al costat d'una altra creu llatina. Tot plegat es pot interpretar com un acte d'exorcisme per tal d'allunyar les tempestes que allí s'originaven i que destruïen les collites, provocades segons creença popular per les forces del maligne, fet que va motivar l'erecció de la creu al cim del Montcabrer l'any 1707.

Finalment, aprofitem també per desmentir l'ascendència prehistòrica dels gravats de la Pedra de la Ferradura (Arenys de Munt/Dosrius), consistents en una inscultura de forma ovalada i un ramiforme, que no són altra cosa que marques de terme.

Relació amb l'entorn objecte de l'actuació arqueològica i context crono-cultural

La finalitat de la intervenció arqueològica era contextualitzar la inscultura, així com esbrinar la seva possible adscripció cronològica, objectiu que tan sols s'ha assolit parcialment. La roca que fa de suport del gravat constituïa la capçalera d'una estructura que estratigràficament datem dins l'edat moderna, i que consisteix en la base d'una possible barraca de vinya. Malgrat tot, els materials arqueològics trobats durant l'excavació demostren l'ocupació de l'indret durant la prehistòria i són l'indici que podria haver-se realitzat la inscultura en aquesta època.

Hi ha un cert debat sobre l'adscripció a la prehistòria o als temps històrics d'aquesta mena d'inscultures. Les que trobem al Maresme i al Vallès Oriental estan gairebé totes ben a prop de sepulcres, hàbitats prehistòrics o bé utilitzen com a suport un menhir. Tenim dues inscultures sobre menhirs (Santa Maria de Martorelles i la Pedra de Llinars) i una altra sobre un hipogeu (Pedra Foradada de Vallromanes). La del turó de Rodes se situa a pocs metres d'un possible hàbitat neolític o calcolític (Bassols 2003), mentre que la pedra de les Creus de la Roca del Vallès és

³ En un article genèric sobre gravats rupestres (Tarrús *et al.* 1998) trobem la idea que alguns dels cruciformes d'aquesta roca tenen un probable origen prehistòric.

⁴ Volem mostrar el nostre agraïment a Joan Bou, que ens va ensenyar tant la Pedra Creuada com la Taula de les Bruixes de Tordera, desconegudes per nosaltres, i a Jaume Vellvehí, que ens permeté de contactar-hi i també ens hi va acompanyar.

⁵ Són les inicials de Vilalba Sasserra (V.S.), seguides de la referència al partit judicial d'Arenys (AR.) del qual forma part aquest municipi. Artur Osona, en un itinerari excursionista, ja diu que aquestes lletres *no són altra cosa que senyals de la divisió dels termes de Vilalba y Llinars* (Osona 1883), però els investigadors posteriors no es fan ressò d'aquesta idea i continuen parlant de signes i lletres sense donar-los una adscripció cronocultural.

⁶ Josep Tarrús ens va comentar que li semblava que formaven part d'un exorcisme.

a uns quants centenars de metres de diversos sepulcres megalítics i d'un hipogeu. Quant a les inscultures amb una sola cassoleta, en trobem una sobre la coberta del dolmen de Pedra Arca i una altra en el menhir de la plana de les Bruixes, a Vallgorguina. En canvi, les inscultures del Pla dels Forcs, la Pedra Creuada i la Taula de les Bruixes no estan a prop de cap jaciment prehistòric conegut, possiblement per estar totes elles en una àrea poc prospectada. Aquesta proximitat és habitual a la gran majoria de gravats d'altres indrets, com a l'àrea megalítica de l'Albera, serra de Rodes i cap de Creus, on el 72,58% de les roques amb inscultures es troben en zones immediates o properes d'algun hàbitat o monument megalític (Farrús 2002). Aquest fet és un argument, a manca d'altres dades, per datar aquests gravats en el neolític-edat del bronze, més que no pas en època històrica, malgrat que alguns dels motius es trobin també en contextos medievals o moderns.

5. Els resultats de les intervencions.

Els materials ceràmics

Del conjunt de materials exhumats predomina la ceràmica, que a la campanya de 1999 suposa el 84,07% i en la de 2000 el 79,22%. El material recuperat en les dues intervencions suma un total de 339 elements, quantitat no gaire elevada tenint en compte que es va actuar en una extensió total de 13,66 m².

Predomina la ceràmica feta a mà, mentre que la feta a torn, tot i ser present, hi és en menor proporció (menys d'una quarta part). Dins d'aquest darrer grup veiem el predomini de la ceràmica vidriada, especialment de color marró. Quant a la ceràmica feta a mà no s'observen acabats especials, i com a molt destaca l'allisat, ja que el polit és molt poc habitual i en d'altres casos no s'aprecia el tipus d'acabat pel mal estat de conservació de la peça.

La composició de les pastes de la ceràmica feta a mà és l'habitual de la zona: mica i quars cristal·lí i blanc. La major part del desgreixant és de mida mitjana i no s'han apreciat composicions especials, tret que només hem trobat un element de coccio diferent: el fragment de ceràmica ibèrica i alguns fragments de ceràmica de tacte sabonós força malmesos.

Abans de parlar dels materials més representatius de les dues campanyes arqueològiques cal recordar

que l'any 1998, quan es va tenir coneixement de la rasa de serveis a prop de la roca insculturada, es va trobar la base plana d'un gran atuell de ceràmica feta a mà (fig. 8).

De la campanya de 1999 cal destacar un fragment de teula moderna que podria formar part de la construcció amb lloses artificials, fragments vidriats, algunes vores de ceràmica moderna i la vora de ceràmica catalana blava *de la ditada*, decoració datable a partir del segon quart del segle XVII (Cerdà 2000) (fig. 13). Quant a materials més antics, destaquem d'entre la ceràmica feta a mà una vora recta amb el llavi lleugerament aplanat que possiblement formaria part d'un bol (fig. 8) i un element de pressió en forma de llengüeta petita i poc allargada (fig. 8).

Quant a la campanya de 2000, la ceràmica també hi és escadussera. Apareixen més fragments de ceràmica moderna vidriada i un altre fragment de teula. Val a dir que la majoria de fragments i vores de ceràmica moderna exhumats en les dues campanyes són del segle XVIII⁷. Quant a la ceràmica feta a mà cal destacar un fragment informe decorat amb cordons digitats, trobat no pas a la pròpia excavació sinó al retall del marge d'una parcel·la veïna (fig. 9.8). Aquest tipus de decoració en bandes de cordons digitats és habitual durant el bronze inicial i perdura fins al ferro inicial. Altrament, cal destacar la presència d'una base plana de dimensions més petites que la de l'any 1998 (fig. 9.6). Abans de l'edat del bronze les bases planes són freqüents ja que els atuell acostumen a tenir les bases arrodonides. Pel que fa a altres formes tenim un petit fragment de vora arrodonida lleugerament exvasat (fig. 9.7) i un altre element de pressió també en forma de llengüeta, més prominent i de forma quadrangular (fig. 9.5). Altrament, les llengüetes no donen gaire informació cronològica perquè les trobem des del neolític antic i perduren fins més enllà de l'edat del Bronze.

En resum, de tota la ceràmica de les dues campanyes (276 fragments), dintre del grup de la feta a mà només tenen formes o decoracions nou fragments (un 3,26 % del total). Aquestes dades són decebedores pel que fa als materials més antics, però hem de remarcar que, malgrat la presència de materials ibèrics (ceràmica i segurament també les escòries i claus de ferro), una part del material és més antic i es pot atribuir al bronze inicial, atesa la manca de ceràmica amb acabats brunyits i decoracions acanalades típiques del bronze final. En els nivells superiors hi ha una manifesta activitat moderna (finals del segle

7 Agraïm a Josep Antoni Cerdà la informació que ens ha donat sobre la cronologia d'aquests fragments.

XVII i segle XVIII) avalada per la ceràmica vidriada i de vernís blanc estannífer.

Els materials lítics

S'han localitzat quatre elements d'indústria lítica, tres de retocats i un sense retocs, realitzats sobre sílex:

- Ascla de sílex de color violaci, amb el taló i el bulb visibles (2,2 x 2,6 x 0,8 cm; ref. TC001315; U.E. 1.003) (fig. 9.1)

- Làmina fragmentada de sílex de color marró, que conserva el taló i el bulb, de secció gairebé triangular. A la cara principal s'hi conserva part del còrtex. Presenta uns escassos retocs simples i marginals, que segurament responen a la seva utilització. (3,3 x 1,2 x 0,5 cm; ref. TC00244; U.E. 2.004) (fig. 9.2).

- Fragment de làmina de sílex de color blanc i secció triangular, amb denticulat a ambdós costats. (2 x 2,9 x 0,5 cm; ref. TC00193; U.E. 1.009) (fig. 9.3).

- Trapezi de sílex de color marró, escapçat, de secció trapezoïdal. Presenta dues truncadures, una de totalment conservada i l'altra parcialment visible ja que és per on està fracturada la peça (1,4 x 1,7 x 0,4 cm; ref. TC001330; U.E. 1.003) (fig. 9.4).

D'entre aquestes peces destaca el trapezi de sílex, element que apareix habitualment en els jaciments neolítics catalans i que en canvi manca en cronologies posteriors. Normalment es consideren puntes de sageta de tall transversal, que en etapes més recents són substituïdes per puntes foliàcies, de retoc pla. Es tracta del testimoni arqueològic d'atribució més antiga recuperat en el jaciment.

Els materials de ferro

Es varen exhumar un total de 19 escòries de ferro (fig. 13), de dimensions reduïdes que oscil·len entre 1,5 cm. i 4,5 cm. i que cal atribuir a la fase ibèrica, juntament amb els fragments de claus de ferro i uns quants fragments de ceràmica a torn. Varen aparèixer tant en els estrats ibèrics com en els superiors de formació moderna, també en superfície, i fins i tot a la parcel·la veïna.

També es varen trobar dos fragments de claus de ferro de secció quadrangular, un d'ells amb la cabota conservada, de forma ovalada (fig. 9.9). El fragment més petit es localitzà durant la campanya de 1999 (ref. TC992253, U.E. 2.005) i el més sencer a la de 2000 (ref. TC001311, U.E. 1.003), dins les unitats estratigràfiques que contenien ceràmica feta a mà, escòries de ferro i fragments de ceràmica ibèrica, sempre per sota del nivell de l'edat moderna.

Estudis complementaris

Altres estudis que s'han realitzat són l'anàlisi de les mostres de carbons trobats a la campanya de 1999 i de les terres i pedres amb una alteració específica corresponents a les dues campanyes.

Les mostres de carbó es varen dur al Laboratori de Datació per Radiocarboni de la Facultat de Química de la Universitat de Barcelona, que dirigeix Joan Salvador Mestres i Torres. Va consistir en l'anàlisi d'un carbó de grans dimensions i un altre de més petit, que provenien de l'àmbit 1.000 i de la U.E. 1.006, on no s'havia trobat ceràmica a torn. Els resultats varen ser decebedors, ja que donaren una datació moderna/contemporània. Són els següents:

UBAR-713	255 +/- 40 BP
UBAR-714	Contemporània

La primera mostra era el carbó de dimensions més grans, que es va trobar en el llinard entre les unitats estratigràfiques 1.003 i 1.006. La segona mostra era el petit carbó que es trobava també en un altre punt de l'àmbit 1.000 però igualment dins la U.E. 1.006.

La primera datació podria lligar amb la ceràmica *de la ditada* que trobem en el nivell 1.003, tenint en compte que es va localitzar en el límit entre la unitat 1.003 i la 1.006. La datació relativa de la ceràmica blava del tipus *de la ditada* és a partir del segon quart del segle XVII, la qual s'adiu amb els resultats del radiocarboni atès que un dels intervals de datació en modes de probabilitat de distribució del 39,5% correspon a la franja cronològica de 1631-1671 cal. AD. L'interval amb una probabilitat de distribució més alta és del 44,4% i correspon a la franja cronològica que va del 1616 al 1679 cal. AD. Així, si un sol fragment ceràmic de la U.E. 1.003 no pot acabar de reforçar la idea que les lloses artificials varen ser col·locades en aquest període, sí que probablement ho fa la primera mostra de carbó. Per a la segona datació no tenim una explicació plausible, ja que no hi ha cap element material contemporani de la U.E. 1.006 de l'àmbit 1.000 ni de la U.E. 1.005 de l'àmbit 1 que s'hi pugui relacionar (recordem que la U.E. 1.005 de la campanya 2000 s'ha vinculat amb la 1.006 de la campanya 1999). Cal tenir present que les unitats 1.004 i 1.007 de la campanya 2000 també guarden relació amb la U.E. 1.006 de la campanya anterior, essent la unitat 1.005 on surt ceràmica a torn. Per aquesta segona datació podem concloure que pot haver estat contaminada, o bé podria tractar-se de l'arrel carbonitzada d'un arbre recent.

Les mostres de terra i pedres es varen analitzar al Departament d'Enginyeria Minera i Recursos Naturals de la U.P.C. dirigit pel dr. Francesc

Xavier de las Heras i Cisa. La mostra de terres procedia de l'àmbit 1.000 de la campanya de 1999 (U.E.1.008) i de l'àmbit 2 de la campanya de 2000 (U.E. 2.005/b) relacionat amb un agrupament de pedres granítiques alterades, una de les quals es portà també al laboratori. Es tractava de determinar si la U.E. 1.008 contenia restes de ferro que poguessin explicar una possible activitat siderúrgica. L'analítica va resultar negativa degut al baix contingut en ferro de la mostra, la qual cosa no treu que l'activitat s'hagués produït en qualsevol altre lloc de l'àrea arqueològica. En la mostra de terres de la U.E. 2.005/b volíem trobar-hi algun element aglomerant que hagués lligat l'agrupació de pedres. Els resultats van confirmar-ho i per tant estariem davant d'un element modern. Quant a la pedra estreta de la U.E. 2.005/a (agrupació de pedres) es tractava d'un granitoide d'aspecte alterat que va confirmar-se en l'analítica a causa d'una forta presència de calç. Aquest grup de pedres de l'àmbit 2 formaria part del possible habitatge relacionat amb les lloses artificials que foren posades durant l'edat moderna. Per tant, aquest grup de pedres i un altre de semblant trobat junt amb la ceràmica *de la ditada*, podrien ser les bases d'ancoratge de pals que suportarien una estructura aèria de coberta lleugera.

6. Conclusions

Comentaris finals

El jaciment presenta en l'àrea intervinguda un ventall cronocultural ben variat tot i que les estructures habitacionals són gairebé absents i les funeràries ho són d'ara nul·les. L'etapa potser més antiga la representa el propi gravat que no podem datar estratigràficament perquè no es troba en la seva situació original i per tant cal cercar-ne paral·lels amb altres roques gravades, sobretot del grup empordanès, que es relacionen amb el megalitisme i que es poden datar en el neolític-calcolític. D'entre el material arqueològic de cronologia prehistòrica del turó dels Castellans en destaca un trapezi de sílex característic del neolític, a més de fragments de ceràmica que corresponen a l'edat del bronze. A manca d'altres dades, són un argument per atribuir al nostre gravat una possible ascendència prehistòrica, atès que alguns autors posen en dubte aquestes cronologies tant antigues per a les inscultures. Alguns d'aquests gravats podrien tenir una funció de senyalització territorial, encara que no descartem aspectes actuals com podrien ser les libacions. En el nostre cas l'única estructura megalítica propera seria el probable cromlec de cinc pedres, avui desaparegut i que es trobava en un sector indeterminat de Parpers. Altres vestigis força més allunyats són

el conjunt megalític de ca l'Arenes a Dosrius i el de Céllecs a la Roca del Vallès.

Pel que fa als materials de l'edat del bronze no els podem associar a cap estructura segura, tan sols amb la possible fossa que vam observar en el marge de la parcel·la veïna i que no ens va ser possible de verificar. En indrets de cotes elevades de la serralada litoral no es coneixen gaires assentaments del bronze inicial, per la qual cosa el nostre jaciment és, de moment, inusual. En canvi, els enterraments hi són més ben documentats: d'aquests en podem esmentar la cova d'en Joan a Vilassar de Dalt, un ambient sepulcral sota d'un gran bloc granític, i la cova d'en Genís a Santa Coloma de Gramenet, d'aspecte paradolmènic i que contenia un vas d'apèndix de botó característic del bronze mitjà (Martínez-Vicente 1966).

Durant l'època ibèrica es tornà a ocupar el mateix indret. Josep Estrada esmenta ceràmica del segle II a.C., que no sabem si procedeix de gaire lluny del sector excavat per nosaltres. Quant als nostres materials, encara que escassos són prou eloqüents: escòries i claus de ferro associats a ceràmica ibèrica i a ceràmica d'aspecte sabonós i porós que podria correspondre a material d'importació. En no trobar estructures arqueològiques no podem aclarir gaire el seu sentit, però cal destacar la posició dominant i estratègica del propi jaciment, el bon punt de control dels camins que comuniquen la costa amb l'interior en una àrea de forta densitat poblacional ibèrica. La presència d'escòries de ferro sembla delatar un aparent treball metal·lúrgic que l'anàlisi de terres no ha confirmat, però que explicaria la mateixa presència de les escòries.

Una altra etapa clarament posterior, de finals del segle XVII i durant el segle XVIII, la constitueix el grup de lloses artificials, així com els agrupaments de pedres corresponents a forats de pal per a sostenir una estructura aèria. Ve determinada per la ceràmica moderna vidriada, per un fragment de ceràmica catalana blava *de la ditada* i per la datació radiocarbònica d'una de les mostres. Aquesta estructura moderna es troba relativament a prop del paratge conegut per *Les Vinyes velles*, i la ceràmica que data l'estructura s'encaixa en un temps de plena activitat productiva de vi i aiguardent del darrer terç del segle XVII (Salrach-Duran 1982). Per tant, l'única estructura arqueològica localitzada seria un possible refugi o barraca de vinya que hauria funcionat en el referit període, significat un salt molt gran en el temps respecte de l'anterior etapa ibèrica.

Poc s'ha escrit al Maresme sobre les barraques de vinya i altres construccions similars usades pel treball agrícola. Al nostre entorn s'han usat les coves excavades al sauló (granit disgregat) per tal de guardar-hi

eines, així com aixoplucs fets de canya en els conreus propers a les rieres. Una característica d'aquesta mena de construccions, força estudiades a les comarques del Penedès, Bages i el Baix Empordà, entre d'altres, és que aprofitaven sempre els materials propers a l'abast. En el cas del turó dels Castellans es van aprofitar les roques granítiques naturals que sobresortien del terreny i es va bastir al costat la resta de l'estructura usant com a base diverses lloses escassament treballades, alineades i falcades amb pedres més petites. La resta no s'ha conservat, però podem imaginar que seria de parets de pedra seca i elements vegetals, amb l'ajut de calç per algunes parts de l'estructura, com es posà de manifest en un dels forats de pal envoltats de pedres. Al diccionari d'Alcover (1975) es diu que a les vinyes són més freqüents les barraques fetes de brancam muntat damunt de pals ficats en terra. El mot *barraca* és molt utilitzat en la toponímia propera al nostre jaciment. El trobem en un plànol del segle XVIII del proper terme de Vilanova del Vallès, on apareixen nombrosos punts amb la denominació *barraca* de i a continuació el nom i cognom d'una persona, situats gairebé tots a la zona de muntanya.⁸ També veiem el topònim *La Barraca* a la plana de l'Espinal, a uns centenars de metres del turó dels Castellans, cosa que indica que aquestes construccions eren ben habituals a la zona.⁹

La pedra insculturada va ser partida en un moment indeterminat, i se'n ignora el lloc de procedència exac-

ta, que segurament era ben a prop. Pot haver estat utilitzada com a material per a la construcció o reparació de la barraca de vinya o també, per la seva singularitat, com a molló terminal entre Argentona i Dosrius.

Proposta de conservació del jaciment

La conservació de la pedra gravada ha estat un dels objectius prioritaris des de la seva descoberta. Una primera proposta sorgida abans de la intervenció i que no es va poder dur a terme consistia en l'obtenció d'un motlle per tal de fer-ne una rèplica que es pogués museïtzar deixant l'original *in situ*.

Actualment pensem que el més adient fóra el trasllat de la pedra a un espai museístic que gestionés la seva difusió com a patrimoni cultural. Si això no fos possible sempre es podria optar per una reproducció a escala natural.

Els gravats com a elements singulars de la cultura megalítica no disposen de protecció legal i el seu estudi és relativament recent. Creiem que la inscultura del turó dels Castellans és prou important com per esmerçar-hi l'esforç que assegurï la seva protecció i divulgació abans no haguem de lamentar possibles agressions que portin cap a la seva degradació i pèrdua definitiva.

Agraïments

Al propietari de la finca, sr. Joan Serra, pel seu interès i per la bona disposició que en tot moment va demostrar. A la resta de l'equip de camp, que no només estava format pels autors del present article, sinó també per les següents persones: Ferran Bayés, David Farell, Enric García, Ignasi Pineda, Joan Oriol Pineda, Marc Pruna i Imma Romeu. A Joaquim García i Josep Antoni Cerdà, per les seves indicacions respecte al material arqueològic ibèric i modern.

També, no volem deixar de mencionar els companys i companyes que ens han recolzat de diverses maneres durant l'excavació: Roser Díaz, Francesc Forn, Joan-Francesc Clariana, Josefa Jiménez, Cristina Martí, Enric Juhé, Carles Martí, Cristina Mérida, Francesc Navarro, Ana Niño de Cepeda, Josep M. Rovira, Maria Salicrú i Josep Viñals.

A tots, moltes gràcies.

8 Una fotografia d'aquest plànol es reproduceix en un treball sobre l'ús de pedres com a límits territorials (Casanovas 1992, fig. 2)

9 Segons el mapa d'editorial Alpina, full El Corredor, a escala 1:25000. Granollers, 1990.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, Mn. A.M. (1975): *Diccionari català-valencià-balear*. Volum II, ARR-CAR. Redactat per Francesc de Borja Moll. Segona edició. Palma de Mallorca.
- ALCOVER, Mn. A.M. (1976): *Diccionari català-valencià-balear*. Volum III, CAS-CUY. Redactat per Francesc de Borja Moll. Segona edició. Palma de Mallorca.
- ALMAGRO BASCH, M.; SERRA RÀFOLS, J. de C.; COLOMINAS ROCA, J. (1945): *Carta arqueològica de España*. Barcelona. Madrid.
- BASSOLS, I. (1992): "Acerca de un grabado hallado en Parpers (Argentona, Barcelona)". *Revista de Arqueologia*, 134. Madrid.
- BASSOLS I FERNÁNDEZ, I. (2002): *Memòria de les intervencions arqueològiques d'urgència al Turó dels Castellans (Argentona, el Maresme): Campanyes de 1999 i 2000*. Generalitat de Catalunya, Servei d'Arqueologia. Barcelona. Inèdita.
- BASSOLS, I. (2003): *Memòria del projecte de recerca arqueològica "El poblament prehistòric de la Serralada Litoral (Maresme-Vallès Oriental)". Activitats de l'any 2001*. Servei d'Arqueologia. Generalitat de Catalunya. Barcelona. Inèdita.
- BASSOLS I FERNÁNDEZ, I.; LLEONART I CASADEVALL, R. (1993): "La pedra gravada de Parpers (Argentona, el Maresme)". *IX Sessió d'Estudis Mataronins*, 1992. Museu Arxiu de Santa Maria. Mataró.
- CASANOVAS, A. (1992): "La utilització de pedres i elements gravats com a fites i indicadors de límits territorials. Aportacions documentals". *Gala*, 1. Sant Feliu de Codines.
- CERDÀ I MELLADO, J.A. (2001): *La ceràmica catalana del segle XVII trobada a la Plaça Gran (Mataró)*. Barcelona.
- COROMINES, J. (1992): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Volum II, BO-CU. Barcelona.
- COROMINES, J. (1995): *Onomasticon Cataloniae*. Volum III, BI-C. Barcelona.
- ESTRADA GARRIGA, J. (1955): *Síntesis arqueològica de Granollers y sus alrededores*. Granollers.
- ESTRADA, J.; VILLARONGA, L. (1967): "La 'Lauró' moneta i el hallazgo de Cánoves (Barcelona)". *Ampurias*, XXIX. Barcelona.
- FÀBREGA, A. (2002): "Les inscultures dels Tres Tossals". *Dovella*, 76. Manresa.
- FARELL I GARRIGÓS, D. (1998): "Ceràmica prehistòrica del Turó dels Castellans (Argentona)". *Felbrejada*, 45. Butlletí del Grup d'Història del Casal. Mataró.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (2004) COMISSIÓ DE TOPONÍMIA DE CATALUNYA. INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS: *Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya*.
- LLEONART, R. (1995): "Els constructors de dòlmens entre el Maresme i el Vallès Oriental". *Dòlmens. Una tradició funerària a Catalunya: el cas del Maresme*. Grup d'Història del Casal. Mataró.
- MARTÍNEZ HUALDE, A.; VICENTE CASTELLS, J. (1966): *El poblament ibèric de Puig Castellar*. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona.
- OSONA, A. (1883): "Excursió particular al Corredor, dòlmens de Pedra Gentil (Vallgorguina) y de Pedra Arca (Villalba Sasserra), Vall de Montseny, Pla de la Calma y Guillerías (Regió del Montseny)". *Butlletí de la Associació d'Excursions Catalana*. Vol. V. Barcelona.
- RIBAS I BERTRAN, M. (1934): *Ongen i fets històrics de Mataró*. Mataró.
- RIBAS I BERTRAN, M. (1952): *El poblament d'Ilduro*. Barcelona.
- RIBAS I BERTRAN, M. (1964): *Els orígens de Mataró*. Mataró.
- RUEDA, J.M.; TURA, J.; LLORENS, J.M. (1992): "Les inscultures de la roca de les Creus de Griòns". *Quaderns de la Selva*, 5. Revista del Centre d'Estudis Selvatans. La Selva.
- SALRACH, J.M.; DURAN, E. (1982): *Història dels Països Catalans. Dels orígens a 1714*. Vol. II. Edhasa. Barcelona.
- SANPERE I MIQUEL, S. (1881): "Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos". *Revista de Ciencias Históricas*, vol. II.
- SERRA RÀFOLS, J. de C. (1942): "El poblamiento de la Maresma o Costa de Levante en la época anterromana". *Ampurias*, IV. Barcelona.
- TARRÚS, J. (2002): *Poblats, dòlmens i menhirs. Els grups megalítics de l'Albera, serra de Rodes i cap de Creus (Alt Empordà, Rosselló i Vallespir Oriental)*. Girona.
- TARRÚS, J.; BOFARULL, B.; CARRERAS, E.; GAY, P.; PIÑERO, M. D. (1998): "Reflexions sobre els gravats rupestres prehistòrics de Catalunya: el cas de l'Alt Empordà". *Cypselà*, 12. Girona.
- UBACH I FONT, P. (1994): *Memòries etno-arqueològiques. 6.000 anys d'història en el Maresme. Vilassar de Dalt, 1934-1993*. Argentona.

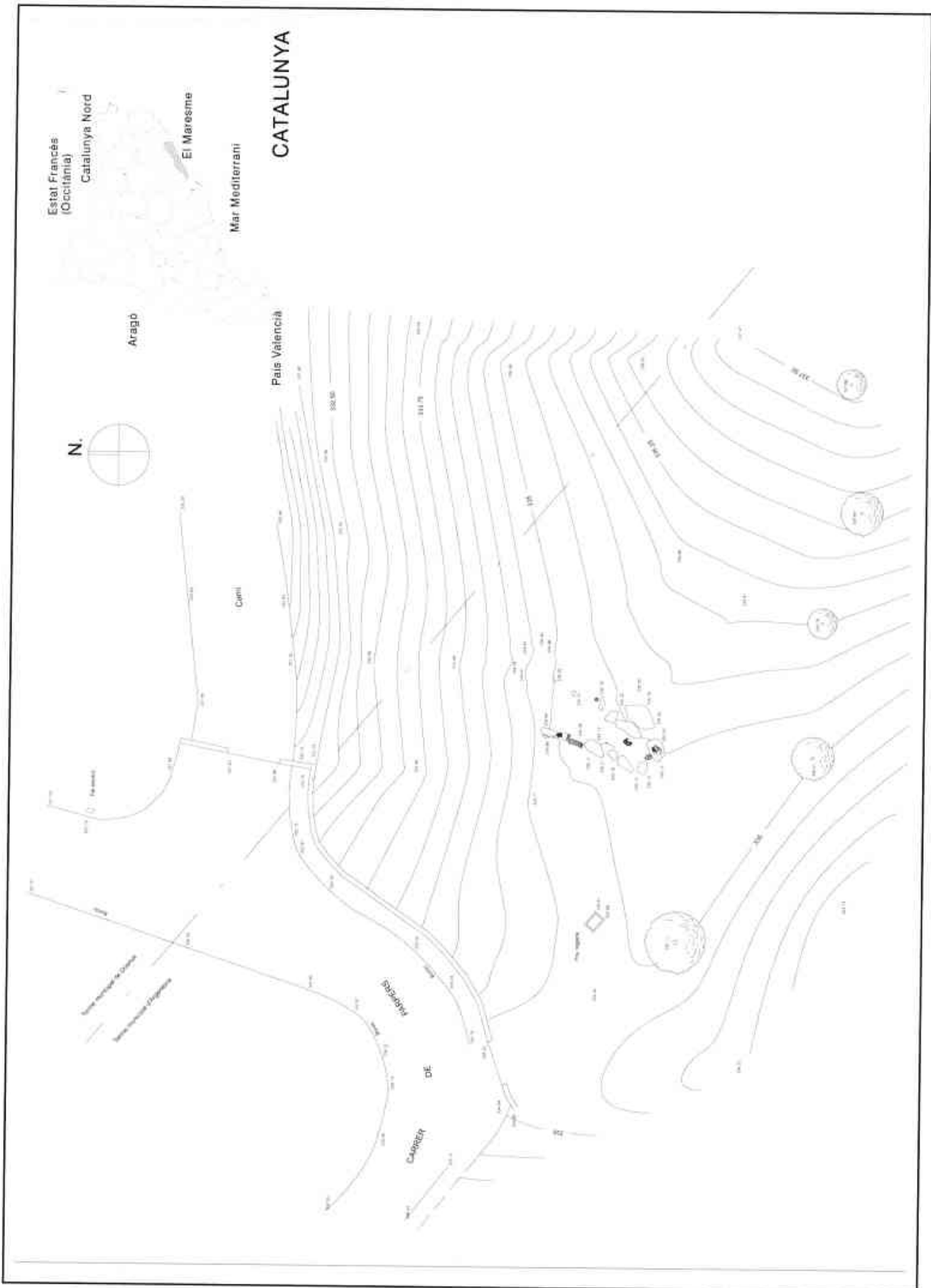

Fig. 1. Situació geogràfica del jaciment del turó dels Castellans i plànol topogràfic de la parcel·la.

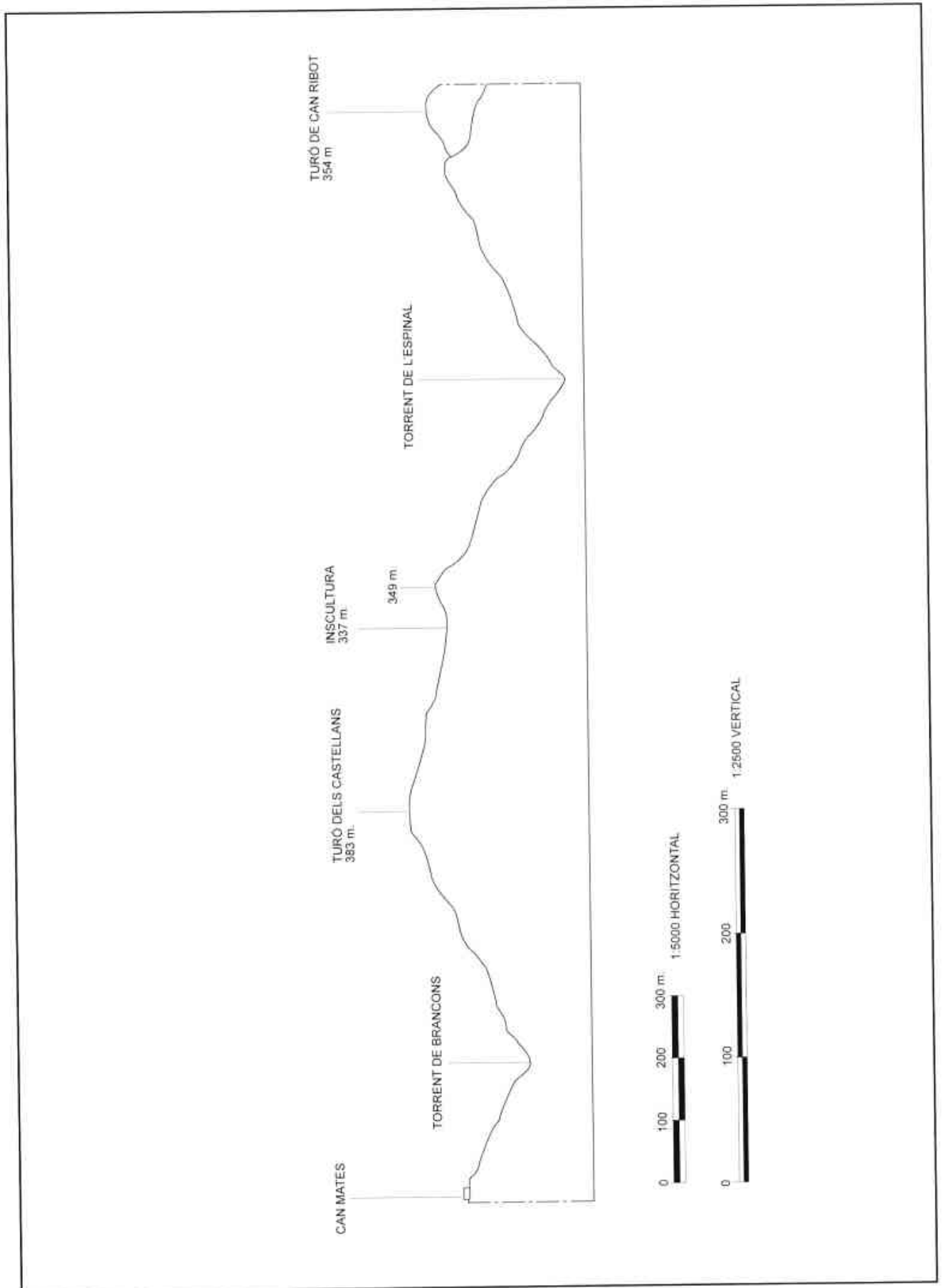

Fig. 2. Perfil del turó dels Castellans.

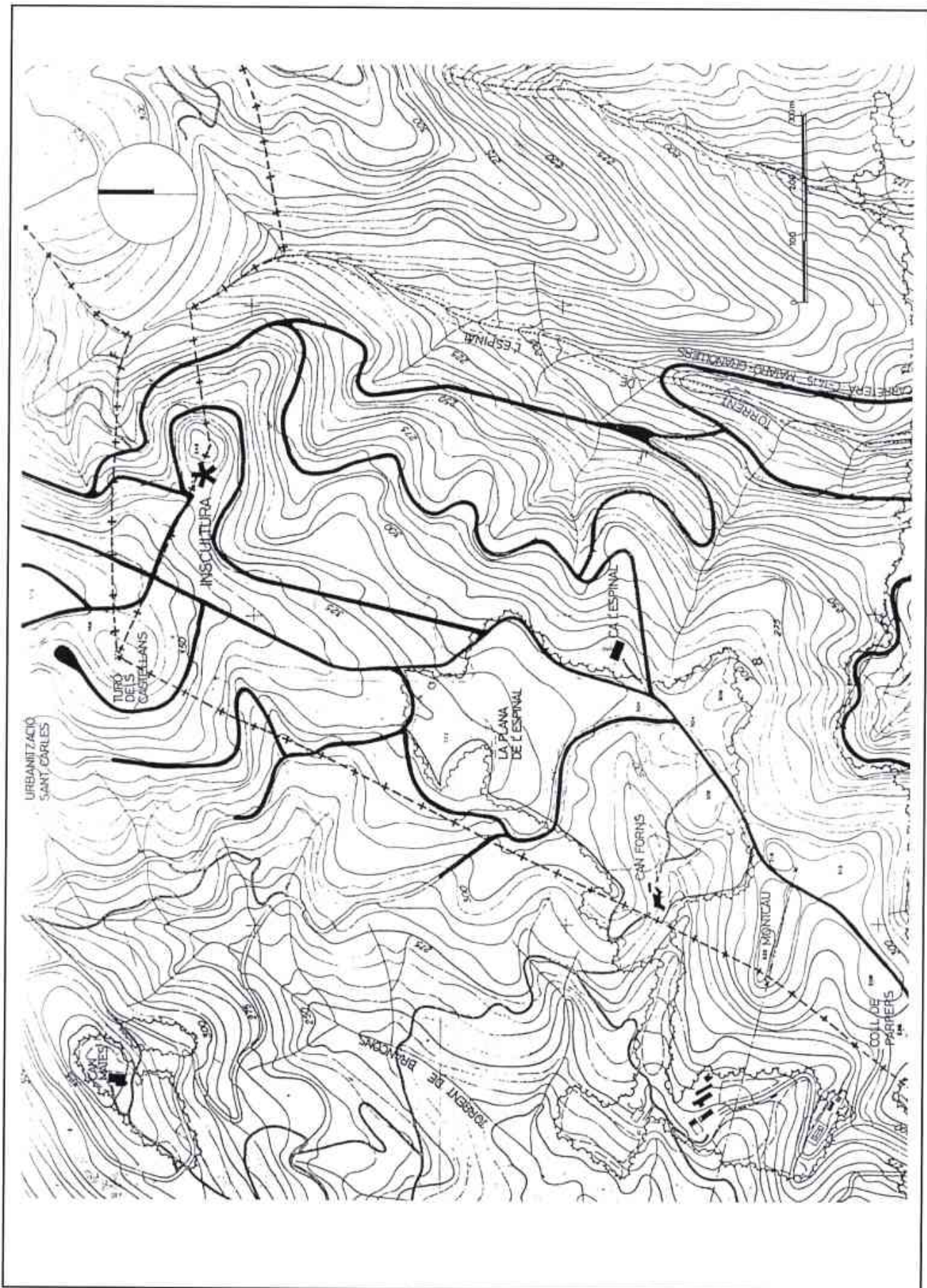

Fig. 3. Mapa topogràfic i toponímic (Diputació de Barcelona)

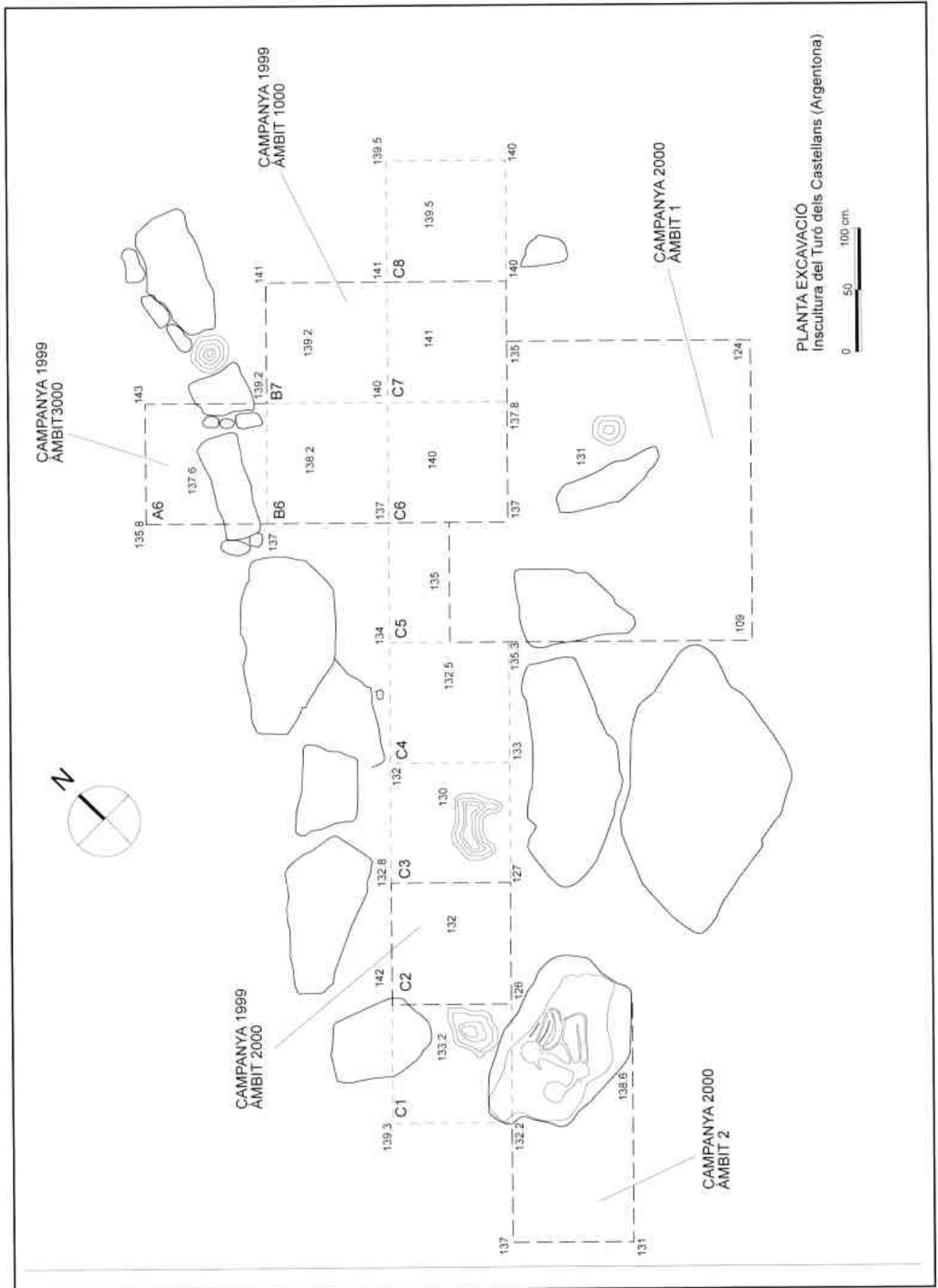

Fig. 4. Planta de l'excavació.

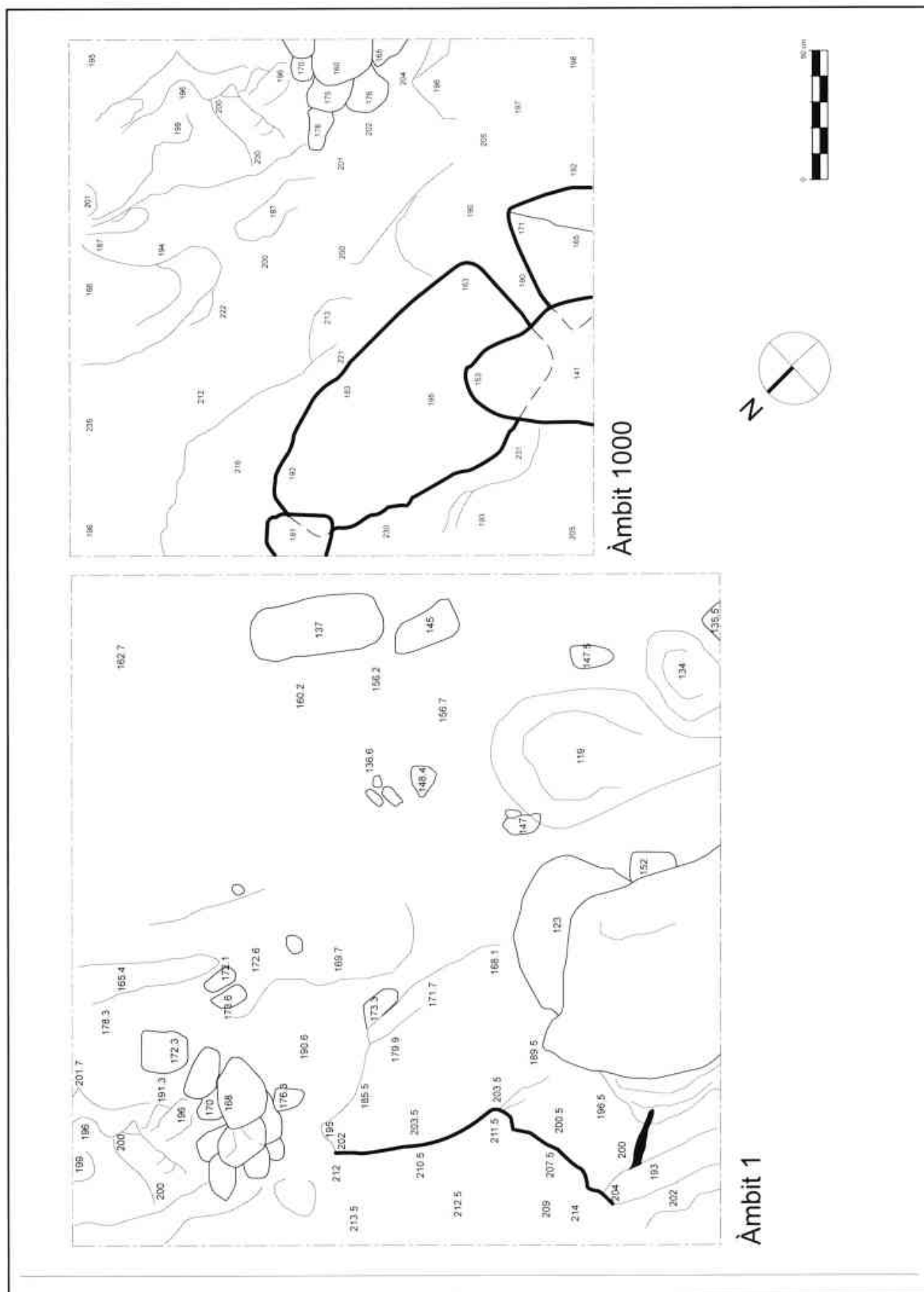

Fig. 5. Planta final de l'àmbit 1 de la campanya de 2000 i planta final de l'àmbit 1.000 de la campanya de 1999.

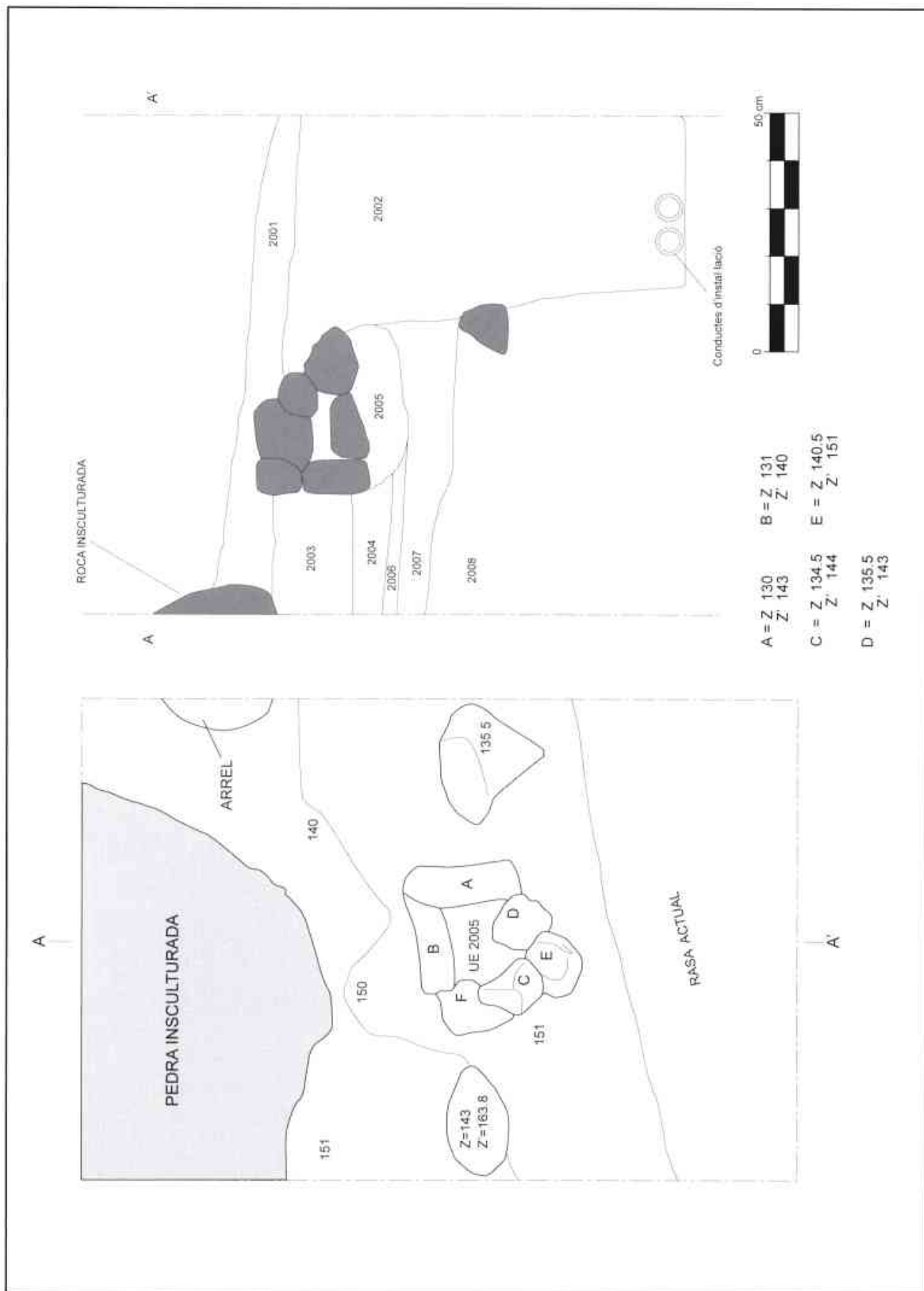

Fig. 6. Planta i secció de l'àmbit 2 de l'any 2000.

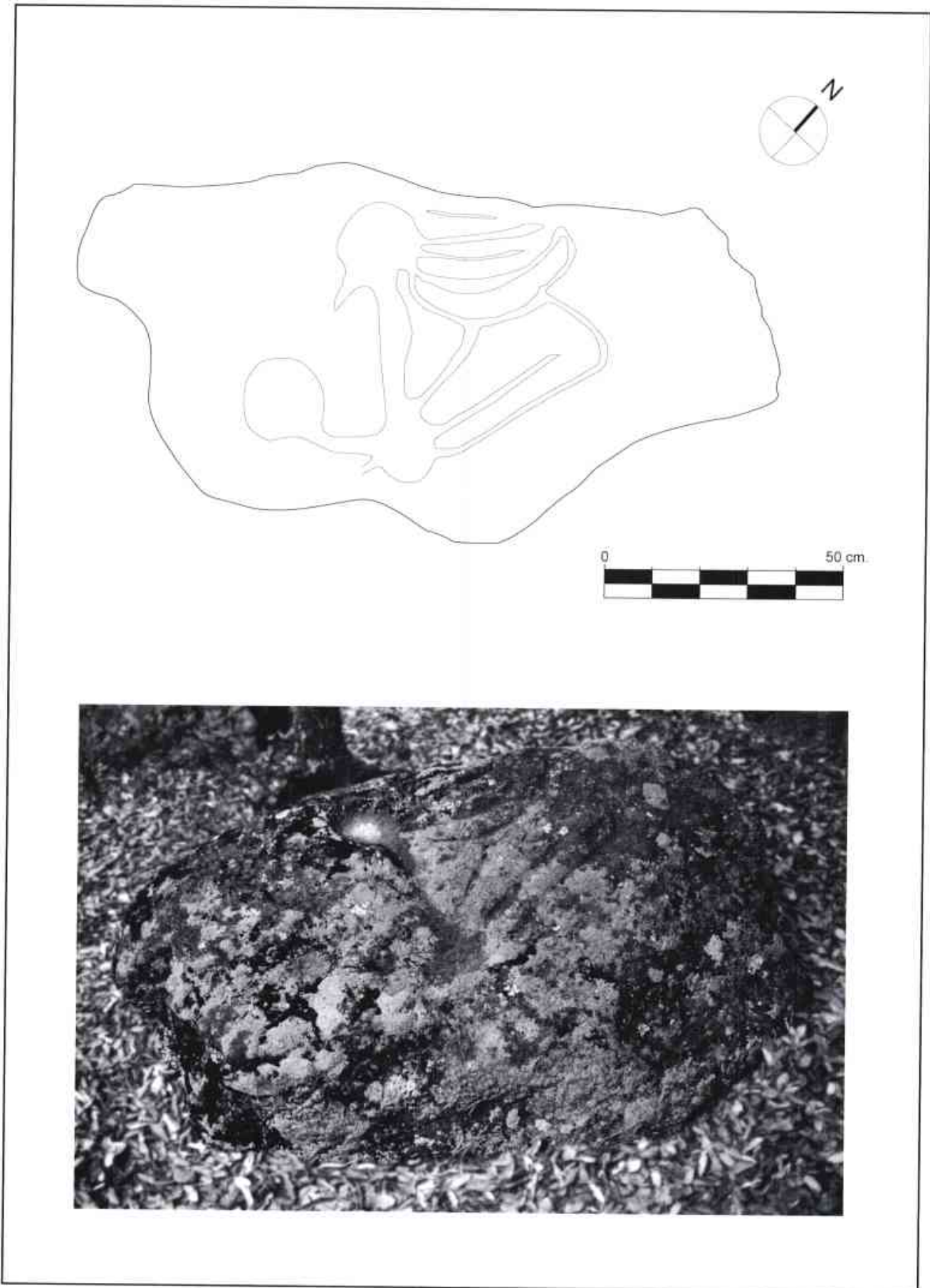

Fig. 7. Calc i foto de la inscultura.

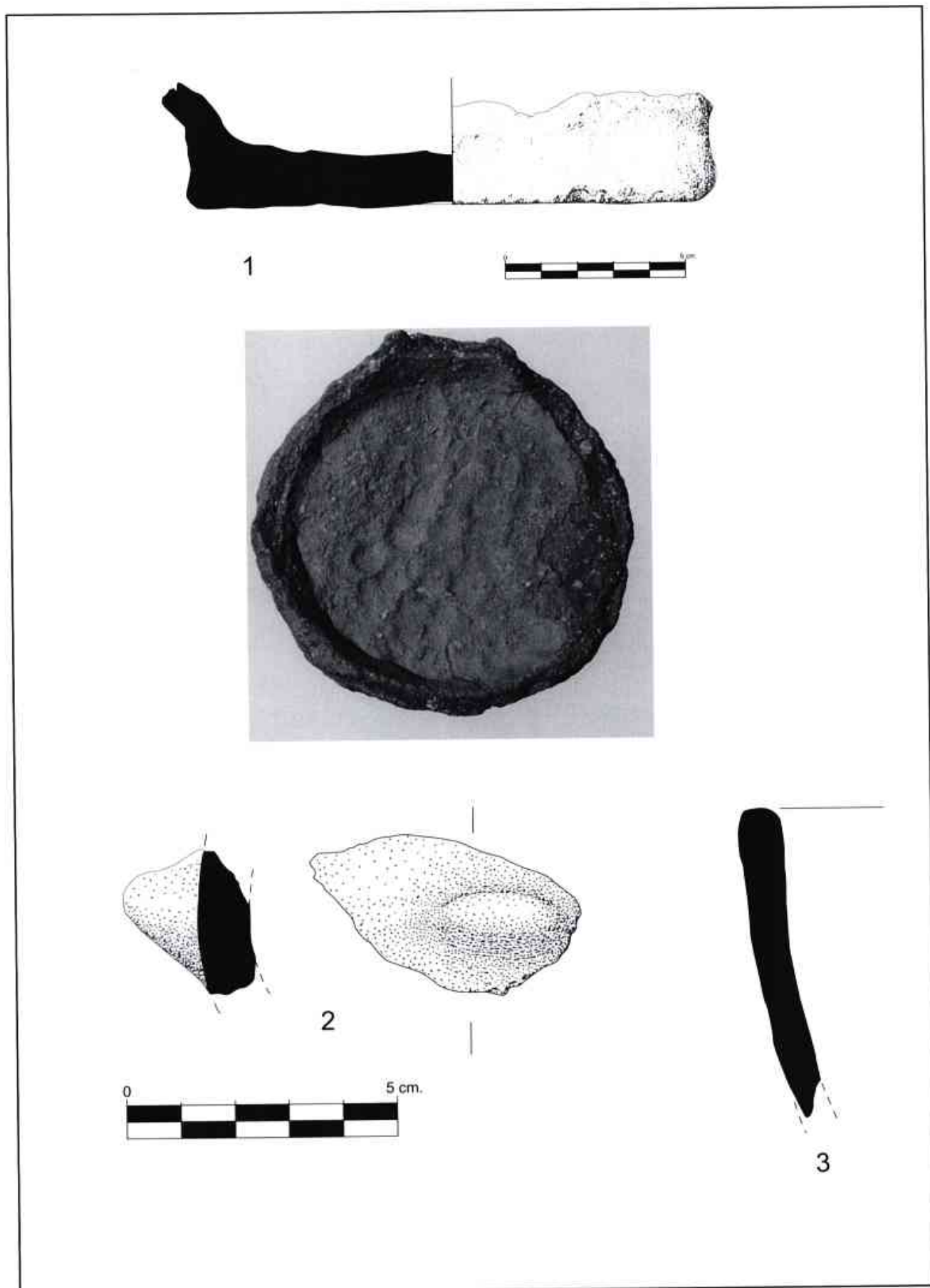

Fig. 8. Ceràmica feta a mà: base plana trobada abans de l'excavació i element de pressió i vora de la campanya de 1999.

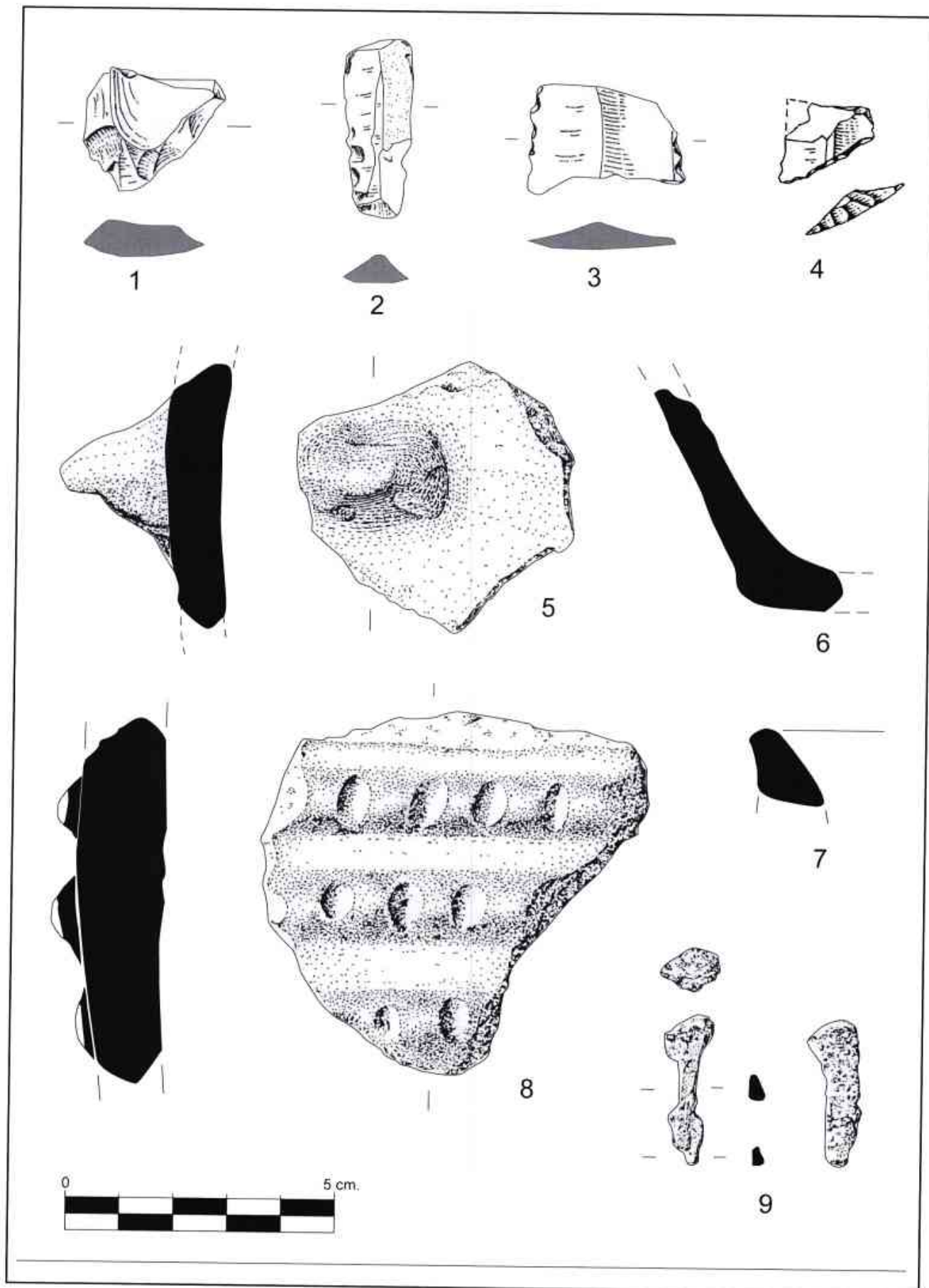

Fig. 9. Materials arqueològics de la campanya de 2000.

Fig. 10. Petit coll on s'ubica la inscultura i l'indret abans de l'excavació.

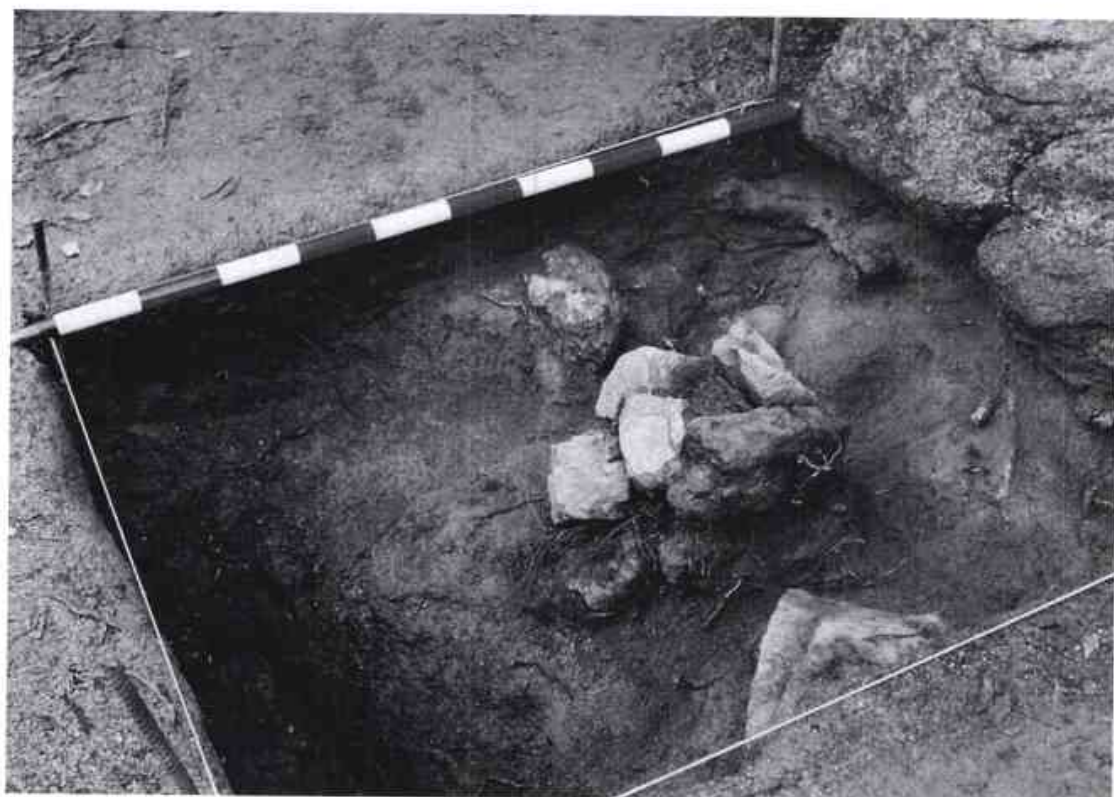

Fig. 11. Lloses artificials i forat de pal identificat a la campanya de 2000.

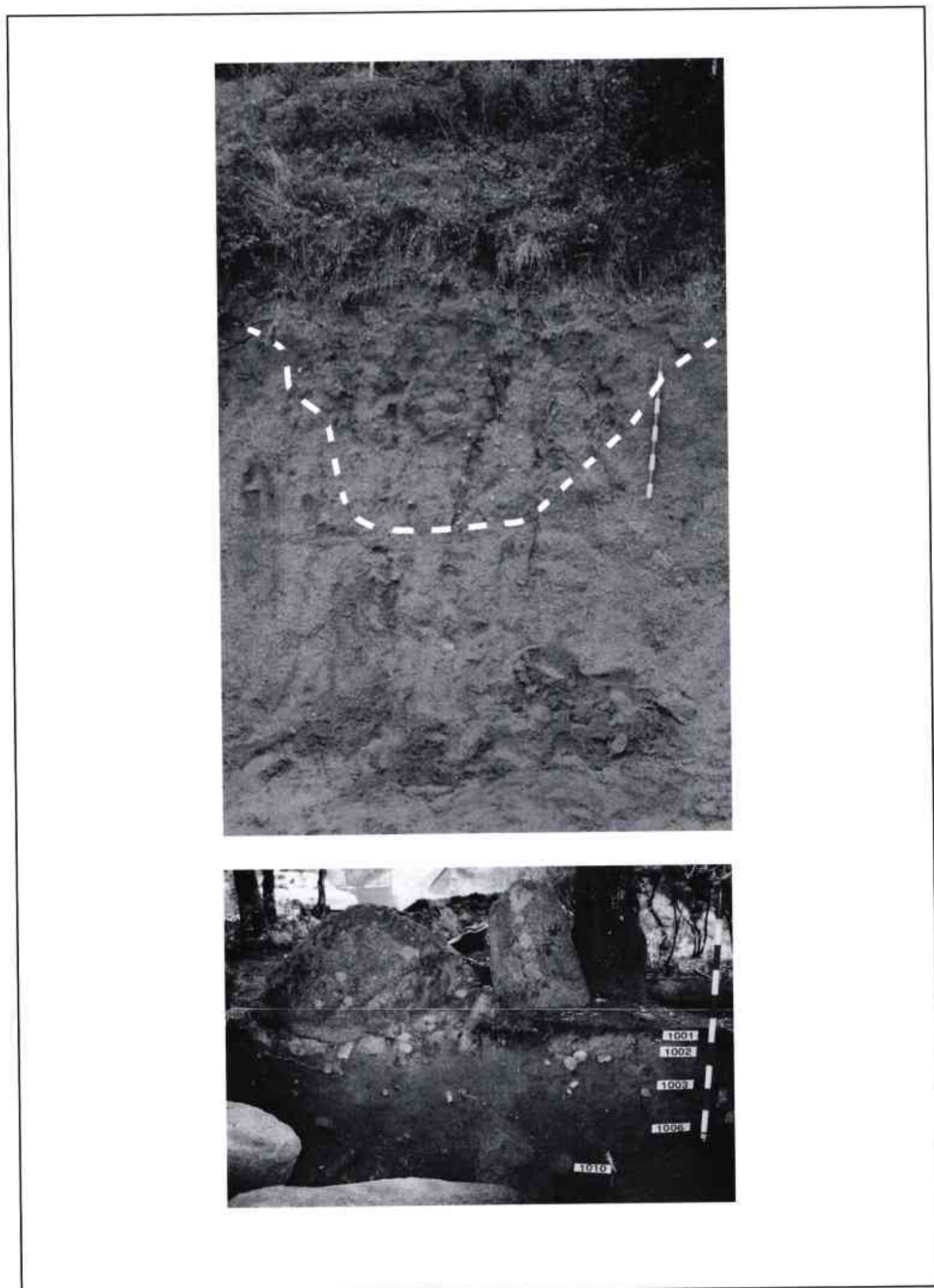

Fig. 12. Retall d'una possible fossa a la parcel·la veïna i perfil nordoest amb les lloses artificials.

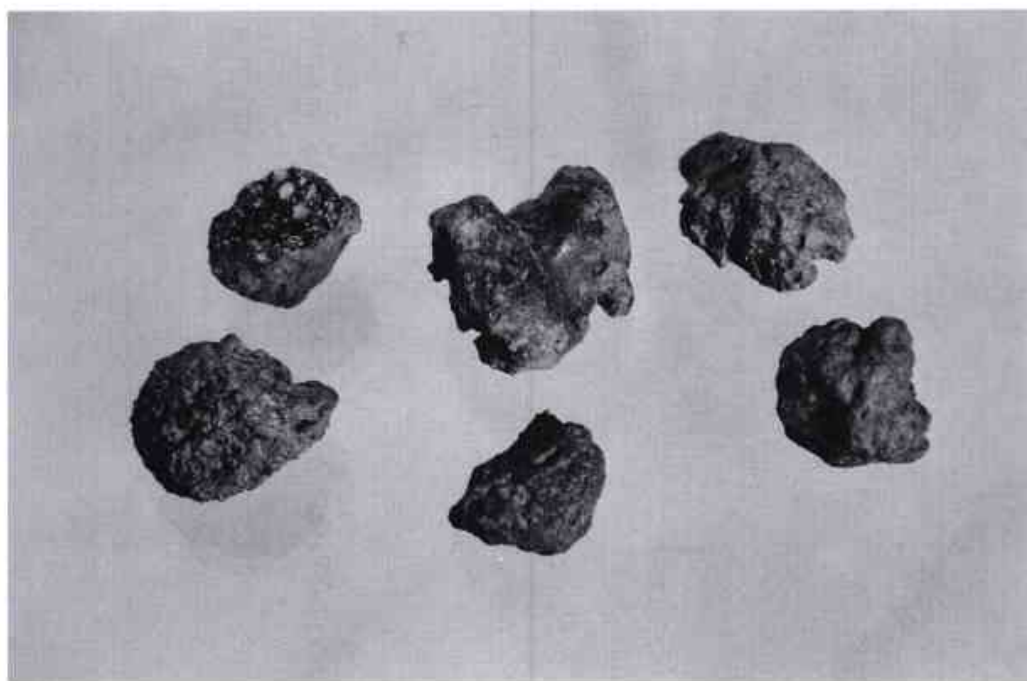
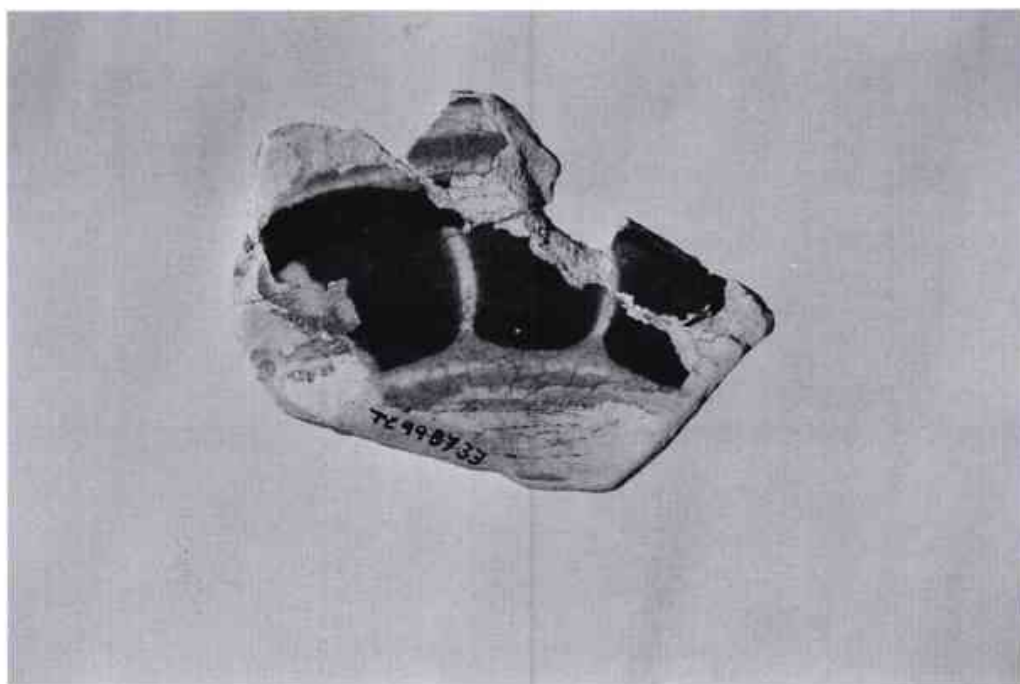

Fig. 13. Vora de ceràmica catalana *de la ditada* de la campanya de 1999 i escòries de ferro de la campanya de 2000.

Els vasos cineraris de Ca l'Estrada d'Argentona en el context dels primers Camps de Túmuls i Camps d'Urnes

Jordi Pérez i Conill

Dedicat a Constantino Pérez Cebrián

Resumen

Este trabajo pone al día los vasos cinerarios de Ca l'Estrada de Argentona (Maresme) después de la publicación del año 1982/83, analizando todo lo que se ha dicho desde entonces en trabajos de síntesis e integrando las aportaciones de nuevas excavaciones y datos cronológicos obtenidos por C 14. Para ello se parte de los elementos tipológicos de estos vasos en el marco de Catalunya, el Languedoc y Provença y se propone un nuevo enfoque recuperando conceptos tipológicos y analizando la evolución de los primeros vasos cinerarios y cerámicas acanaladas.

Summary

This work updates the information of Ca l'Estrada cinerary vases at Argentona (Maresme) after its publication in 1982/83; it analyses thoroughly all what has been working on up to now integrating what C14 new contributions have recently revealed from the excavations and chronological dates. The starting point has been the comparative study of common typologic traits of these vases among Catalanian, Languedoc and Provença countries to set a new focus. It is by retrieving typologic concepts and analysing how these first cinerary vases and channelled pottery evolved.

Paraules Clau

Vas, bitroncocònic, coll, espatlla, datacions.

Ara fa uns vint-i-dos anys que publicàvem en aquesta mateixa revista un treball sobre els vasos cineraris de Ca l'Estrada d'Argentona¹. De la primera publicació fins avui s'han succeït una sèrie de sistematitzacions, noves excavacions i síntesis que ens fan replantejar alguns aspectes respecte a la interpretació tipològica i cronològica dels vasos cineraris en qüestió en el context dels primers Camps de Túmuls i Camps d'Urnes a casa nostra.

Llavors vàrem presentar les circumstàncies de la troballa, proposàrem definir les troballes que es van fer a principis de segle com a indicis d'una necròpoli d'incineració que es trobaria entre disset i vint-i-tres metres de profunditat i apuntàrem tímidament el caràcter tipològic del vas C.A.-A.2. a partir dels plantejaments de J. Maluquer de Motes, que parlava dels vasos cineraris de la Bòbila Roca de Pallejà (Baix Llobregat) com una degeneració² del seu prototipus II establert en l'estudi tipològic sobre la Cultura dels Camps d'Urnes a Catalunya³ i, tot això ho contraposàvem a la definició del vas d'Argentona com a pròpiament un vas de coll cilíndric, com proposava M. Almagro Gorbea⁴. El vas C.A.-A.1. el vàrem relacionar amb alguns tipus de les mateixes característiques trobats en contextos de Camps de Túmuls del Rin en les seves fases tardanes⁵. Finalment fèiem una aproximació cronològica entre el 1100 i el 1000 aC a partir de les propostes que es feien en aquells moments i entenent que els primers moments del bronze final II de J. Guilaine (1150/1000-950 aC)⁶ es podrien correspondre amb el període I de S. Vilaseca (1000-800 aC)⁷.

L'aspecte tipològic

D'alguna manera, el tractament que s'ha donat als vasos cineraris de Ca l'Estrada d'Argentona en aquestes darreres èpoques ha estat molt som i no se n'ha destacat el paper en el conjunt dels Camps d'Urnes de la regió central de la costa catalana per la peculiaritat de les seves formes que no acaben d'encaixar. Simplement s'han afegit a la llista d'una primera fase avançada del bronze final II de J. Guilaine⁸.

Quant al nostre C.A.-A.1., el vas cilíndric que considerem tanmateix un autèntic vas cinerari, s'ha definit com una forma que prové del substrat del bronze inicial de casa nostra, tot fent referència a un vas de la cova Josefina d'Escornalbou (Baix Camp) que a nosaltres ens sembla, més aviat, un bol hemisfèric amb la base lleugerament aplanada⁹. No podem deixar de repetir que ja en els moments inicials dels Camps d'Urnes del centre d'Europa apareix aquesta forma en contextos dels Camps de Túmuls del Rin tardans influïts per la Cultura dels Camps d'Urnes¹⁰. Seria interessant afegir aquesta forma a la taula de l'evolució tipològica dels vasos cineraris dels primers Camps d'Urnes al nostre país, així com resseguir aquest tipus de vasos al centre d'Europa.

Respecte al nostre C.A.-A.2. hem de dir que ja d'antuvi l'Escola de Madrid el va definir com un vas amb coll cilíndric¹¹ i hem vist com posteriorment s'ha seguit amb aquest plantejament establint uns paral·lels amb un vas de la cova de Hasard, del roc

1.-PÉREZ CONILL, J. 1982-1983: "Els vasos hallstàtics o urnes cineràries d'Argentona" *Laietania*, 2-3, Mataró. Pàgines 24-31. Amb abundant bibliografia antiga.

2.-MALUQUER DE MOTES, J. 1951: "Un nuevo Campo de Urnas en Cataluña. La necrópolis de la Bòbila Roca de Pallejà (Provincia de Barcelona)" *Archivo Español de Arqueología*, XXIV, Madrid. Pàgines 204-207 i figures 16-18.

3.-MALUQUER DE MOTES, J. 1945-1946: "Las culturas hallstáticas en Cataluña" *Ampurias* VII-VIII, Barcelona. Pàgines 115-184.

4.-ALMAGRO GORBEA, M. 1977: "El Pic dels Corbs de Sagunto y los campos de urnas del N.E. de la Península Ibérica" *Saguntum*, 12, Valencia. Pàgines 89-144. Vegeu la nota 25.

5.- BOSCH i GIMPERA, P. 1932: "Etimologia de la Península Ibérica", Ed. Alpha, Barcelona. Vegeu la figura 399 de la pàgina 431: "Ceràmica incisa dels túmuls de l'edat del bronze del sud d'Alemanya".

ALMAGRO BASCH, M. 1952: "La invasión céltica en España" A "Historia de España" Menéndez Pidal Vol. I Edit. Espasa Calpe, Barcelona. Vegeu la figura 23 de la pàgina 40: "Ceràmica de la cultura de los túmuls del Bajo Rin del período hallstático. 10 Dolheim"

6.- GUILAINE, J. 1972: "L'Âge du Bronze en Languedoc occidental, Ruissillon, Ariège" *Mémoires de la Société Préhistorique Française*, Tome 9, Paris.

7.- VILASECA ANGUERA, S. 1973: "Reus i su entorno en la prehistoria" Ed. Rosa de Reus. Asociación de Estudios Reusenses. Reus.

8.- PEITTI MENDIZÁBAL, M.A. 1992-1993: "El Bronce final y la transición hacia la primera Edad del Hierro en la región central-costera de Cataluña". *Segundos Encuentros de Prehistoria Aragonesa*. Caspe-Zaragoza, 1986. Bajo Aragón Prehistoria, IX-X. Caspe. Pàgines 255-272. Vegeu la pàgina 259.

9.- RUIZ ZAPATERO, G. 1985: "Los campos de urnas del N.E. de la Península Ibérica" Tomo I. Tesi Doctoral 83/85, Ed. Universidad Complutense de Madrid, Madrid. Vegeu les pàgines 208 i 209.

10.- Vegeu la nota 5.

11.- Vegeu la nota 4.

de Conilhac al Llenguadoc i el vas de l'enterrament 176 de la necròpoli de Millars al Rosselló¹² com podem veure a la figura 4, 1-2 i 7, respectivament. En definitiva, *grassò modo*, es vinculava aquest vas a la seqüència que es feia de la necròpoli de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental) en la seva fase II caracteritzada pels vasos de coll cilíndric tipus Sassenay i en una segona fase dels anomenats Camps d'Urnas Antics amb una cronologia entre el 1000 i el 900 aC¹³. Aquest plantejament es feia a partir dels primers plantejaments expressats per S. Vilaseca sobre el caràcter Sassenay dels vasos més antics del seu període I¹⁴, com podem veure a la figura 2.1 i a la figura 3.2, i l'influx Sassenay que reconeixia N.K. Sandars des del centre d'Europa fins al Llenguadoc i concretament al roc de Conilhac¹⁵ com recull i amplia M. Almagro Gorbea¹⁶.

Si nosaltres analitzem bé aquests materials als quals ens hem referit podem veure com el coll cilíndric o subcilíndric s'ha de matisar i hem de concretar tendències troncocòniques i embarrilades a alguns colls, com definien J. Guilaine¹⁷ i J.L. Roudil¹⁸ i, com podem veure, també a la cova de Gaougnas al Llenguadoc, que hem representat a la figura 3, 4-5, a la cova de Hasard de la figura 4.1, al roc de Conilhac de la figura 4.2, tots tres assentaments al Llenguadoc, al puig Mascaró de Torroella de Montgrí a l'Empordà representat a la figura 4.3 o el propi vas de l'enterrament 176 de Millars al Rosselló, que hem representat a la figura 4.7. Però si volem ser més exhaustius no podem parlar exclusivament d'un tipus a partir d'un sol element del seu tipus sinó que hem de mirar els vasos completament i aquí podem veure com, en alguns casos, presenten espatlla carenes vives i la part inferior del cos diferenciada que els allunyen

del prototipus Sassenay definit per N.K. Sandars¹⁹ i no diguem ja els vasos als quals ens hem referit del període I de S. Vilaseca. Amb certa mesura els vasos que poden tenir més relació amb el prototipus Sassenay definit per Sandars serien els de la fase II de la necròpoli de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental) tal i com va establir l'Escola de Madrid²⁰ o prototipus IV de J. Maluquer de Motes²¹ com podem veure a la figura 4.8.

Al nostre entendre el vas cinerari C.A.-A.2. de Ca l'Estrada d'Argentona no tindria una forma relacionable amb el prototipus Sassenay definit per N.K. Sandars per una vora convexada, un coll entre troncocònic i embarrilat, una espatlla diferenciada, una carena viva i una part inferior del cos el·lipsoide amb base plana. Si bé podem trobar alguna relació amb els paral·lels establerts per l'Escola de Madrid, als quals ja ens hem referit, nosaltres hem de mirar en el context dels Camps d'Urnas de la regió central de la costa catalana i els plantejaments fets per la segona generació de l'Escola de Barcelona²², concretament amb la necròpoli de la Bòbila Roca de Pallegà (Baix Llobregat). En aquest sentit haurem de referir-nos al prototipus II de J. Maluquer de Motes que afina la forma bitroncocònica de l'enterrament 1 i 6 de la necròpoli de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental) i estableixen un gran desenvolupament del trancocon superior formant un coll alt²³, com podem veure a la figura 2.2, i que té estrets paral·lelismes amb un vas de la cova de Janet a Tivissa (Ribera d'Ebre), com podem veure a la figura 2.1, i sense excloure un vas de la necròpoli de La Bòbila Roca de Pallegà (Baix Llobregat), com podem veure a la figura 2.3. A partir d'aquestes formes, J. Maluquer de Motes estableix que els altres vasos de la Bòbila Roca

12.- RUIZ ZAPATERO, G.: "Los campos de urnas... op.cit. nota 9" Vegeu la pàgina 208.

13.- RUIZ ZAPATERO, G.: "Los campos de urnas... op. cit. nota 9" Vegeu les pàgines 208 i 213.

14.- VILASECA ANGUERA, S.: "Reus y su entorno..." op. Cit. nota 7" Vegeu la pàgina 259.

15.- SANDARS, N.K.: 1957: "Bronze Age cultures in France. The later phases from the thirteenth to the seventy century B.C." Cambridge at the University Press. Vegeu el mapa X i la pàgina 334.

16.- ALMAGRO GORBEA, M.: "El Pic dels Corbs..." op. cit. nota 4" Vegeu les pàgines 96 i 98.

17.- GUILAINE, J.: "L'âge du Bronze..." op. cit. nota 6" Vegeu la pàgina 248.

18.- ROUDIL, J.L.: 1972: "L'âge du Bronze en Languedoc Oriental". *Mémoires de la Société Préhistorique Française*. Tome 10. Paris. Type 5.

19.- SANDARS, N.K.: "Bronze Age..." op.cit. nota 15" Vegeu la pàgina 179 on s'estableixen les característiques que ell defineix com a vas Sassenay. També podeu veure la planxa X, 1.

20.- ALMAGRO GORBEA, M.: "El Pic dels Corbs..." op.cit. nota 4" Vegeu les pàgines 94 i 96 i la figura 2.

21.- MALUQUER DE MOTES, J.: "Las culturas hallstätticas..." op.cit. nota 3" Vegeu la pàgina 157 i la figura 13.

22.- Durant el curs 1977-78 a l'assignatura d'Arqueologia que vaig cursar a la Universitat Autònoma de Barcelona vaig fer un treball acadèmic on situava a J. Maluquer de Motes i M. Farradell com a destacats membres de la segona generació de l'Escola de Barcelona. PÉREZ CONILL, J.: "Aproximació a algunes qüestions de mètode sobre arqueologia" Mecanografiat. Inèdit.

23.-MALUQUER DE MOTES, J.: "Las culturas hallstätticas. op.cit. nota 3" Vegeu la pàgina 157 i la figura 13.

de Pallejà (Baix Llobregat) serien una degeneració d'aquest prototipus II²⁴, com podem veure amb la pronunciació d'un coll diferenciat de l'espatlla en un vas de la Bòbila Roca de Pallejà (Baix Llobregat) representada en la nostra figura 2.4, caldrà afegir que la part inferior del cos d'aquest vas adquireix una forma el·lipsoide amb base plana. Una accentuació d'aquests trets serien les formes d'altres vasos de la Bòbila Roca de Pallejà (Baix Llobregat) amb un pronunciament troncocònic del coll, espatlla diferenciada i part inferior del cos el·lipsoide amb base plana, com podem veure a la figura 2, 5-6. Serà en aquest context que podem relacionar el vas C.A.-A.2. de Ca l'Estrada d'Argentona i on trobem els trets característics que el poden definir. Però podem anar més lluny i el caràcter definit per J. Maluquer de Motes sobre el troncocon superior del seu prototipus II representat en els enterraments 1 i 6 de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental) i paral·lelitzable amb el vas de la cova de Janet de Tivissa (Ribera d'Ebre), ens el podem trobar en uns vasos del poblat de Carretelà a Aitona (Baix Segre) i del poblat de Genó també a Aitona i al Baix Segre, on la forma superior del vas, el troncocon superior, també té un coll alt on s'insinua una inflexió, com podem veure a la figura 5.1 i 5.2, respectivament. En aquests casos, però, la forma de la part inferior del cos és més globular adquirint una forma arrodonida convexa²⁵. Voldríem afegir que si els materials obtinguts en l'excavació de la cova de Janet de Tivissa (Ribera d'Ebre) són contemporanis i responen a un mateix moment d'ocupació, tindríem que juntament amb el vas bitroncocònic de coll alt i lleugerament diferenciat per una inflexió, com podem veure a la figura 2.1, també tindríem algun fragment amb coll troncocònic diferenciat de l'espatlla, com podem observar a la publicació de S.

Vilaseca²⁶, o el cas d'un vas aparegut en un dels túmuls més antics del Camp de Túmuls dels Castelletes II a Mequinensa (Baix Cinca)²⁷, com podem veure a la figura 3.3, o el vas de l'enterrament 4 de la necròpoli de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental), com podem veure a la figura 3.1. I tanmateix els vasos pròpiament troncocònics sense marcar coll alt ni diferenciant espatlla de Janet a Tivissa (Ribera d'Ebre), com els que representem a la figura 6.2 i 6.3, que es podrien relacionar amb un de la cova del Marcó també a Tivissa (Ribera d'Ebre), com podem veure a la figura 6.4, i que estarien en relació amb el prototipus I de J. Maluquer de Motes, tal i com ja va definir aquest autor i com podem veure a la figura 6.1. Aquests vasos pròpiament bitroncocònics també ens els trobaríem a la cova del Daniel a Capafonts (Baix Camp) vinculats al període I de S. Vilaseca²⁸ i, molt semblant, un del túmul 14 de la necròpoli dels Castelletes II de Mequinensa (Baix Cinca), com podem veure a la figura 6.5²⁹, com a Carretelà a Aitona (Baix Segre), que representem a la figura 6.6³⁰ i els vasos de la necròpoli de Torrefilella a Lleida.³¹

L'ornamentació del vas C.A.-A.2. també presenta alguns trets que el relacionen més amb aquest món i el desmarquen dels paral·lelismes establerts. En principi hem de dir que els acanalats del coll són més amples i es disposen en tota la seva extensió. En segon lloc, haurem de dir que els acanalats de l'espatlla són més primis i entre els acanalats d'unió amb el coll i de la carena hi ha una garlanda i un acanalat transversal. La garlanda pot tenir a veure amb les garlandes de la C. A.-A. 1. que se situen en sèries de tres penjant de tres acanalats horitzontals a prop de la vora. Aquest motiu està profusament representat en les primeres ceràmiques acanalades a casa nostra, com veiem a la cova

24.- MALUQUER DE MOTES, J.: "Un nuevo Campo de Urnas... op. cit. nota 2" Vegeu la pàgina 206.

25.- MAYA, J.L.; CUESTA, F. I LÓPEZ CACHERO, J.: 1998: "Genó: Un poblado del Bronce Final en el Bajo Segre (Lleida)" Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona. Vegeu la pàgina 130 i la figura 52. Respon a la forma 6B de la tipologia del material ceràmic. MAYA, J.L.; LÓPEZ CACHERO, J.; GONZÁLEZ, J.R.; JUNYENT, E. I RODRÍGUEZ, J.I.: 2001-2002: "Excavaciones (1981-83) en el poblado de Carretelà (Aitona, Segrià, Lleida)" *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm.11-12. Lleida. Pàgines 151-233. Vegeu la pàgina 196 i 189 i la figura 48,254. Respon a la forma 7 de la tipologia del material ceràmic.

26.- VILASECA, S.: 1939: "Dos cuevas prehistóricas de Tivisa (provincia de Tarragona)" *Ampurias I*. Barcelona. Pàgines 159-186. Vegeu la làmina XII, 1.

27.- ROYO GUILLEN, J.I.: 1994-1996: "Ritual funerario y cultura material en las necrópolis túmulares de los Castelletes de Mequinensa (Zaragoza). Una aportación al estudio del Bronce Final/Hierro I en el N.E. peninsular" *Gala*, 2-5. Sant Feliu de Codines. Pàgines 93-108. Vegeu la pàgina 103 i la figura 5.

28.- VILASECA, S.: 1963: "Dos nuevas cuevas del bronce medio y final del macizo de Prades" *Ampurias XXV*. Barcelona 1963. Pàgines 105-136. Vegeu la figura 10.

29.- ROYO GUILLEN, J.I.: "Ritual funerario...op. cit. nota 27" Vegeu la figura 5.

30.- MAYA, J.L.; LÓPEZ CACHERO, J.; GONZÁLEZ, J.R.; JUNYENT, E. I RODRÍGUEZ, J.I.: "Excavaciones (1981-83)...op. cit. nota 25" Vegeu la pàgina 187 i 188 i la figura 39, 85.

31.- PITA, R. I DÍEZ CORONEL, L.: "La necrópolis de incineración de Torrefilella, en Lérida" *Ampurias XXVI-XXVII*. Barcelona. Vegeu les figures 2 i 3.

de les Pixarelles de Tavertet (Osona)³², a la cova de Janet a Tivissa (Ribera d'Ebre)³³, o al poblat de Genó a Aitona (Baix Segre)³⁴. Aquest motiu no solament estaria representat en les primeres ceràmiques acanalades sinó que ens el trobaríem a la necròpoli de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental) en diferents moments³⁵. L'acanalat en diagonal a l'espatlla ens el trobaríem al vas de l'enterrament I de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental), tal i com podem veure a la figura 2.2. Aquests darrers detalls ornamentals, i concretament la disposició en sèries d'acanalats i altres ornaments en el troncocon superior de coll alt i diferenciat per una inflexió del prototipus II de J. Maluquer de Motes, reforçarien la nostra proposta d'entendre el vas C.A.-A.2. com més antic del que s'ha dit i veure el troncocon superior amb una ordenació dels elements que diferencien un coll alt, com també ens trobem al poblat de Genó a Aitona (Baix Segre), com podem veure a la figura 5.2.

Sobre els "schulterbecher" o vasos amb espatlla

Encara que nosaltres no siguem gaire partidaris d'establir un tipus a partir d'un sol element, volem referir-nos a aquest concepte per la fortuna que ha tingut en definir uns vasos a partir de la seva espatlla. J. Neumaier defineix aquests vasos com a corresponents als de coll subcilíndric de l'evolució interna derivada dels vasos tipus Sassenay segons S. Vilaseca i procedents de les fases II i III de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental) definides per l'Escola de Madrid³⁶.

A partir d'aquí volem precisar, en principi, que els vasos del prototipus II de J. Maluquer de Motes que es poden paral·lelitzar amb els vasos del període I de S. Vilaseca i que responen a la fase I de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental) de l'Escola

de Madrid no els trobem relacionables amb el tipus Sassenay tal i com va definir N.K. Sandars, com ja hem plantejat més amunt. En segon lloc, haurem de dir que el vas de la Bòbila Roca de Pallegà (Baix Llobregat) que J. Neumaier senyala com a prototipus dels vasos amb espatlla alta, com podem veure a la figura 2.4³⁷, podria ser ben bé una evolució o degeneració com definia J. Maluquer de Motes del seu prototipus II, com ja hem vist. És un fet evident que aquests tipus no es troben al Llenguadoc ni a les comarques del nord de Catalunya i, si partim del concepte de P. Bosch Gimpera que els primers enterraments que es varen excavar a Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental) són els més antics³⁸, haurem de plantejar-nos que podrien ser anteriors als vasos amb coll troncocònic o embarrilat de més al nord i també a l'influx Sassenay definit per Sandars i l'Escola de Madrid. L'única idea plausible podria ser la de les adaptacions autòctones, que per altra banda tan ben representades estarien amb el prototipus IV de J. Maluquer de Motes, com podem veure a la figura 4.8, o fase II de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental) segons l'Escola de Madrid o el vas de l'enterrament 176 de Millars al Rosselló, com veiem a la figura 4.7. Aquests últims vasos diferirien, però, dels vasos de la cova de Hasard, la cova de Gaougnas i el roc de Conilhac al Llenguadoc, com podem veure a la figura 3.4 i 4.1 i 4.2, respectivament, i respecte al matís del coll, espatlla, carena i part inferior del cos. També es diferenciarien del vas de la cova de La Clapade al Llenguadoc³⁹ i de la cova de les Monges a Llierca (Garrotxa)⁴⁰, representats a la figura 4.5 i 4.6, respectivament, que tindrien un coll plenament cilíndric però una àmplia i considerable espatlla, marcant una carena molt tancada i base plana que els diferenciaria del cos arrodonit convex del tipus Sassenay per excel·lència, com també es diferenciaria el vas del poblat de Genó amb un coll cilíndric però una espatlla caiguda i una carena viva, com podem veure a la figura 5.3.

32.- RAURET I DALMAU, A.M. 1987: "La seqüència estratigràfica de la Cova de les Pixarelles (Tavertet, Osona)" *Tribuna d'Arqueologia* 1986-87. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona. Pàgines 59-68. Vegeu la pàgina 64 i la figura 3 b.

33.- VILASECA, S.: "Dos cuevas prehistóricas...op.cit. nota 26" Vegeu la làmina XIII.

34.- MAYA, J.L.; CUESTA, F.I LÓPEZ CACHERO, J.: "Genó: Un poblado...op.cit. nota 25" Vegeu la figura 52.

35.- RUIZ ZAPATERO, G.: "Los campos de urnas...op.cit. nota 9" Vegeu la figura 61.

36.- NEUMAIER, J. 1995: "Los Campos de Urnas del Sudoeste europeo desde el punto de vista centroeuropeo" *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 5. Lleida. Pàgines 53-80. Vegeu la pàgina 64.

37.- NEUMAIER, J.: "Los Campos de Urnas... op.cit. nota 36" Vegeu la pàgina 61.

38.- BOSCH GIMPERA, P. i COLOMINAS ROCA, J. 1915-1920: "La necròpolis de Can Missert (Terrassa)" *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. VI. Barcelona. Pàgines 582-586.

39.- LOUIS, M. i TAFFANEL, O. i J. 1955: "Le premier âge du fer Languedocien" 1er. Partie. Les habitats. Edit. Institut International d'Etudes Ligures. Monographies Préhistoriques et Archéologiques. Bordighera- Montpellier. Vegeu la figura 29 i 30.

40.- TOLEDO MUR, A. 1982: "La Cova de les Monges. Un habitat de l'Edat del Bronze" *Cypselo IV*. Girona. Pàgina 69 i s. Vegeu el tipus 4.

En definitiva, pensem que els primers vasos amb espalla definits per J. Nemaier no tindrien res a veure amb l'influx Sassenay de Sandars i en aquest sentit el vas C.A.-A.2, de Ca l'Estrada d'Argentona podria ser un vas amb espalla però més relacionat amb una evolució interna dels primers Camps d'Urnes de la regió central de la costa catalana i del corredor preitoral català com ja hem vist més amunt.

Una probable cronologia

Quan vàrem parlar per primera vegada dels vasos de Ca l'Estrada d'Argentona, com ens hem referit a la introducció, partíem sobretot de les propostes de J. Guilaine i S. Vilaseca i fèiem referència a d'altres autors per delimitar els primers moments del que s'ha definit com a Cultura dels Camps d'Urnes a casa nostra. De tota manera, en el treball de J. Guilaine ja s'apuntava una data de C 14 de la cova de Gaougnas al Llenguadoc que llavors no "encaixava". Es tracta de la mostra GsY 483 amb una data sense calibrar del 1210 aC⁴¹.

Posteriorment G. Ruiz Zapatero, a l'igual que M. Almagro Gorbea, insisteix en situar el seu període dels Camps d'Urnes Antics entre el 1100 i el 900 aC⁴², tot rebaixant lleugerament els plantejaments cronològics de J. Guilaine i vinculant els vasos cineraris de Ca l'Estrada d'Argentona en un moment avançat entre el 1000 i el 900 aC. Semblava que tot quedava clar, però les dades de la cova de Gaougnas al Llenguadoc quedaven aquí.

Però les cronologies han anat canviant. En primer lloc, les datacions pel poblat de Genó a Aitona (Baix

Segre) donaven una cronologia del segle XI cal. aC⁴³ i tot semblava encaixar. Fou, però, el resultat de les datacions de Carretelà a Aitona (Baix Segre) que donaven una cronologia entre finals del segle XIV cal. aC i una bona part del segle XIII cal. aC⁴⁴, que juntament amb les datacions calibrades dels túmuls més antics dels Castelletes II a Mequinensa (Baix Cinca) amb unes datacions a partir de finals del segle XIV aC⁴⁵, i els primers moments amb ceràmica acanalada de la cova del Moro a Olvena, al nord de la província d'Osca, amb una datació de la mostra GrN 12116 que donava una cronologia calibrada del 1310 cal aC⁴⁶, es començaven a aixecar les cronologies. Per una altra banda, el Lloc de Llo a la Cerdanya també donava una datació de finals del segle XIV cal. aC⁴⁷, molt semblant a les dades de Niaux al Llenguadoc⁴⁸. Però pel roc de Conilhac es parla d'un moment entre el segle XIII i XI aC⁴⁹.

L'equip de la Universitat Autònoma de Barcelona definia els moments dels primers Camps d'Urnes en un temps que s'estenia entre 1350 i 1050 cal. ane, tot ajustant-se a un rang interdecil·lic de 1330-1070 cal. ane tot vinculant a aquests moments el període I de S. Vilaseca i els primers enterraments de la necròpoli de Can Missert de Terrassa al Vallès Occidental.⁵⁰ Finalment, J.L. Maya, en un treball de síntesi, tot prenent el concepte dels Camps d'Urnes Antics de l'Escola de Madrid i relacionant-lo amb el bronze final II de J. Guilaine, parlava d'un moment entre el 1300 cal BC. i el 1100 cal. BC.⁵¹

I en aquest context, quina cronologia podem donar als vasos cineraris de Ca l'Estrada d'Argentona? Nosaltres proposem que en aquesta àmplia forquilla dels primers Camps de Túmuls i Camps d'Urnes en-

41.- GUILAINE, J.: "L'Âge du Bronze...op.cit. nota 6" Vegeu la pàgina 262.

42.- Vegeu les notes 4 i 9.

43.- MAYA, J.L., CUESTA, F. I LÓPEZ CACHERO, J.: "Genó: Un poblado...op. cit. nota 25" Vegeu les pàgines 153 i 155.

44.- MAYA, J.L.; LÓPEZ CACHERO, J.; GONZÁLEZ, J.R.; JUNYENT, E. I RODRÍGUEZ, J.L.: "Excavaciones (1981-83)...op. cit. nota 25" Vegeu les pàgines 165 i 166.

45.- CASTRO, P.V.; LULL, V. i MICÓ, R.: 1996: "Cronología de la Prehistoria Reciente de la Península Ibérica y baleares (c. 2800-900 cal a.n.e.)" *Tempus Reparatum*. Bar International. Series 652. Oxford. Vegeu la pàgina 180 i 181.

46.- CASTRO, P.V.; LULL, V. i MICÓ, R.: "Cronología...op. cit. nota 45" Vegeu la pàgina 181.

47.- CASTRO, P.V.; LULL, V. i MICÓ, R.: "Cronología...op. cit. nota 45" Vegeu la pàgina 181.

48.- GASCÓ, J.; BRIARD, J.; GÓMEZ, J.; MORDANT, C.; VITAL, J. i VORUZ, J.L.: 1996: "Chronologie de l'Âge du Bronze et du premier Âge du Fer de la France continentale" *Acta Archaeologica*, vol. 67. Supplementa. Vol. 1 (Edi. Klaus Randsborg) Munksgaard. Pàgines 227-250. Vegeu annex I i figura 1.

49.- GASCÓ, J.: 1994: "Etat de la question de l'Âge du Bronze sur le versant nord des Pyrénées de l'Est (Pyrénées Orientales, Ariège, Aude) et sur ses marges" *X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà. Osseja. Pàgines 343-358. Vegeu la pàgina 347.

50.- CASTRO, P.V.; LULL, V. i MICÓ, R.: "Cronología...op. cit. nota 45" Vegeu la pàgina 181.

51.- MAYA, J.L. i MESTRES, J.S.: 1966: "Approche à la chronologie de l'Âge du Bronze et la Première Âge du Fer dans la Péninsule Ibérique" *Acta Archaeologica*, vol. 67. Supplementa 1 (Edi. Klaus Randsborg) Munksgaard. Pàgines 251-269. Vegeu la pàgina 253.

MAYA, J.L.: 2004: "El Bronce Final y los inicios de la Edad del Hierro" A "Prehistoria de la Península Ibérica" it. Ariel, Barcelona 1998. Cuarta Edición, Barcelona. Pàgines 345-451. Vegeu les pàgines 374-377.

tre finals del segle XIV cal. aC i el segle XI cal. aC hi ha les dades de la cova de Gaougnas al Llenguadoc de finals del segle XIII aC i la data de la cova de Hasard al Llenguadoc amb un resultat calibrat del 1200 cal. aC⁵². Retenint aquestes dades de finals del segle XIII aC, i per aproximació tipològica, volem senyalar que, si a Janet a Tivissa (Ribera d'Ebre) apareix el vas bitroncocònic de coll alt diferenciat per una inflexió que es pot paral·lelitzar amb els enterraments 1 i 6 de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental) juntament amb vasos amb coll troncocònic i formant espatlla, i aquests tipus no es troben més al nord, podem pensar que no seria desgavellat una datació del segle XIII aC, *latu sensu*, per als vasos cineraris de Ca l'Estrada d'Argentona, tot i que podrien ser anteriors a les dates de la cova de Gaougnas, la cova de Hasard i el roc de Conilhac al Llenguadoc.

Apunt sobre el caràcter dels primers Camps de Túmuls i Camps d'Urnes

El títol d'aquest article fa referència als vasos cineraris de Ca l'Estrada d'Argentona en el context dels primers Camps de Túmuls i Camps d'Urnes a casa nostra. I en aquest sentit hem de dir que podem relacionar els vasos en qüestió amb un conjunt de Camps d'Urnes de la zona central de la costa catalana i la zona central de la depressió prelitoral catalana (comarques del Maresme, Baix Llobregat i Vallès Occidental). D'altra banda, tot fa pensar que en aquesta zona els Camps d'Urnes s'inicien en el mateix moment que al Baix Camp, Priorat i Ribera d'Ebre amb alguna inhumació com a la cova N d'Arbolí (Baix Camp)⁵³. A l'interior, sembla, que al Baix Segre i el Baix Cinca a partir de finals del segle XIV cal. aC s'inicien uns poblats, sense que s'hagin localitzat les seves necròpolis, i un camp de túmuls amb inhumacions i ceràmica acanalada i més tard incineracions. Més al sud, a l'àrea de Castelló de la Plana al segle XIII tenim la cova de los Murciélagos amb una data de C 14 del 1265 cal. aC⁵⁴. Al nord el Lloc de Llo a la Cerdanya també comptem amb unes dates de finals del segle XIV cal. aC⁵⁵. Com podem comprovar, i a partir del que s'ha dit quan hem parlat d'una probable cronologia, no seria desgavellat atribuir al pre-

litoral i litoral una cronologia del segle XIII aC, potser una mica anterior a assentaments en cova i a l'aire lliure del Llenguadoc i les comarques septentrionals catalanes, tot i que en aquestes zones els Camps d'Urnes pròpiament dits són, encara, lleugerament més tardans, com ja veurem.

Encara que parlem dels primers Camps de Túmuls i dels primers Camps d'Urnes, s'ha de matisar que, si bé ja a partir de finals del segle XIV cal. aC tenim manifestacions amb inhumacions i probablement amb incineracions, els primers enclavaments podrien respondre a "arribades" directes a algunes zones del nostre país, en aquest sentit hem de dir que els primers Camps de Túmuls i d'Urnes no es donen en el mateix moment a tota la regió del Llenguadoc i Catalunya. I entenent que el Pirineu mai no ha estat una frontera sinó que ha estat un punt de trobada sovintejat per les poblacions d'ambdues vessants. És innegable, però, l'"arribada" des del Rin-Suïssa, tot baixant per la vall del Ron fins a Catalunya i el Llenguadoc, com també són innegables els influxos itàlics, ara, que cal remuntar més en el temps. Els influxos centreeuropeus queden manifestats pel vas cinerari C.A.-A.L., encara que alguns dels primers enterraments de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental) i les primeres tombes de la Bòbila Roca de Pallejà (Baix Llobregat) no tinguin paral·lels clars més al nord. Quant als influxos itàlics cal remuntar-los al bronze Antic de les classificacions franceses o el bronze inicial, com s'ha definit aquí amb dates calibrades del segle XVII aC. Mostra més clara que el Pirineu ha estat un punt de trobada és, per exemple, i probablement amb anterioritat a les manifestacions poladianes, la presència dels vasos polípodes i alguns influxos del bronze inicial i fins i tot durant el neolític-calcolític.

Per totes aquestes qüestions hem de veure l'"arribada" com una entrada d'unes manifestacions rituals i amb una nova cultura material moble que no es produeix a tot el país a l'hora ni seguint una onada d'avançament⁵⁶. Tampoc estem en condicions, avui, de parlar sobre les densitats de població que deurién moure's al Llenguadoc i Catalunya en els primers moments del que s'ha definit com a Cultura dels Camps d'Urnes i segons l'estat actual de la investigació.

52.- CASTRO, P.V.; LULL, V. i MICÓ, R.: "Cronologia... op. cit. nota 45" Vegeu la pàgina 183.

53.- VILASECA, S. 1941: "Más hallazgos prehistóricos en Arbolí" *Ampurias III*. Barcelona. Pàgines 45-62. Vegeu la làmina V i VIII, 7 i 8.

54.- CASTRO, P.V.; LULL, V. i MICÓ, R.: "Cronologia... op. cit. nota 45" Vegeu la pàgina 181.

55.- CASTRO, P.V.; LULL, V. i MICÓ, R.: "Cronologia... op. cit. nota 45" Vegeu la pàgina 182.

56.- RUIZ ZAPATERO, G.: "Los campos de urnas... op. cit. nota 9" Vegeu el volum 2 i a partir de la pàgina 1035 es desenvolupa la teoria de l'onada d'avançament.

Propostes

1r.- Recuperar la diferenciació entre prototipus I, els vasos pròpiament bitroncocònics, i prototipus II, els vasos bitroncocònics amb coll alt senyalat per una inflexió que fa J. Maluquer de Motes referent als enterraments 2 i 3, i 1 i 6 de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental), respectivament.

2n.- Analitzar detingudament les primeres urnes de la Bòbila Roca de Pallejà (Baix Llobregat) com a probable evolució tipològica que pot donar lloc a partir dels vasos bitroncocònics de coll alt senyalat amb una inflexió als primers vasos amb colls troncocònics i embarrilats, espatlla i part inferior del cos el·lipsoide amb base plana, com també podem veure a l'enterrament 4 de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental) i a la nostra C.A.-A.2. de Ca l'Estrada d'Argentona (Maresme).

3r.- Entendre que si la cultura material de la cova de Janet a Tivissa (Ribera d'Ebre) respon a un mateix moment d'ocupació els vasos bitroncocònics de coll alt senyalat per una inflexió i els vasos amb coll diferenciat troncocònic i amb espatlla diferirien poc en el temps.

4t.- Veure la proposta de J. Neumaier sobre l'aparició dels vasos amb espatlla alta en el període del seu C.U. V (1085-1020 aC), tenint en compte que podem interpretar una espatlla en un vas del roc de Conilhac i de la cova de Gaougnas i que, per aquest autor, alguns materials d'aquests dos darrers assentaments es podrien situar en el seu C.U. III (1225-1155 aC)⁵⁷. Cal senyalar, com ja hem dit més amunt, que per J. Gascó el primer moment amb ce-

ràmiques acanalades del roc de Conilhac es podria situar entre el segle XIII i XI aC.

5è.- Que els influxos dels primers Camps d'Urnas a la depressió prelitoral i el centre del litoral català "arribarien" des del centre d'Europa pel que veiem a la C.A.-A.1. de Ca l'Estrada d'Argentona (Maresme), tot i que els vasos bitroncocònics de coll alt i senyalat per una inflexió no tenen paral·lelismes més al nord i en canvi sí els vasos amb colls troncocònics i embarrilats amb espatlla, com podem veure a la cova de Gaougnas, cova de Hasard i roc de Conilhac al Llenguadoc o al puig Mascaró de Torroella de Montgrí a l'Empordà.

6è.- S'ha de precisar més l'influx del que s'ha definit com a "tipus Sassenay" que podríem apreciar molt bé en el prototipus IV de J. Maluquer de Motes als enterraments 15, 18 i d'altres de la necròpoli de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental) i aclarir el paper del coll cilíndric en les diverses manifestacions dels primers moments del que s'ha definit com a Cultura dels Camps d'Urnas a la cova de La Clapade al Llenguadoc, o a la cova de les Monges a la Garrotxa, o també al poblat de Genó a Aitona (Baix Segre), La Fonollera a Torroella de Montgrí (Empordà) o fins i tot a l'enterrament 176 de Millars al Rosselló. Tot això partint de l'antecedent de les ampelles bicòniques amb coll diferenciat troncocònic, embarrilat o cilíndric de Carretelà a Aitona (Baix Segre) amb unes datacions entre finals del segle XIV cal. aC i bona part del segle XIII cal. aC⁵⁸.

Sants, 21 de juny del 2005.

57.- NEUMAIER, J.: "Los Campos de Urnas... op. cit. nota 35" Vegeu les pàgines 58 i 64.

58.- MAYA, J.L.; LÓPEZ CACHERO, J.; GONZÁLEZ, J.R.; JUNYENT, E. I RODRÍGUEZ, J.L.: "Excavaciones (1981-83)...op. cit. nota 25" Vegeu les figures 33,19;47,21;;48,222 a.; 54,221 i 64,337. Responen a la forma 6 A de la tipologia del material ceràmic.

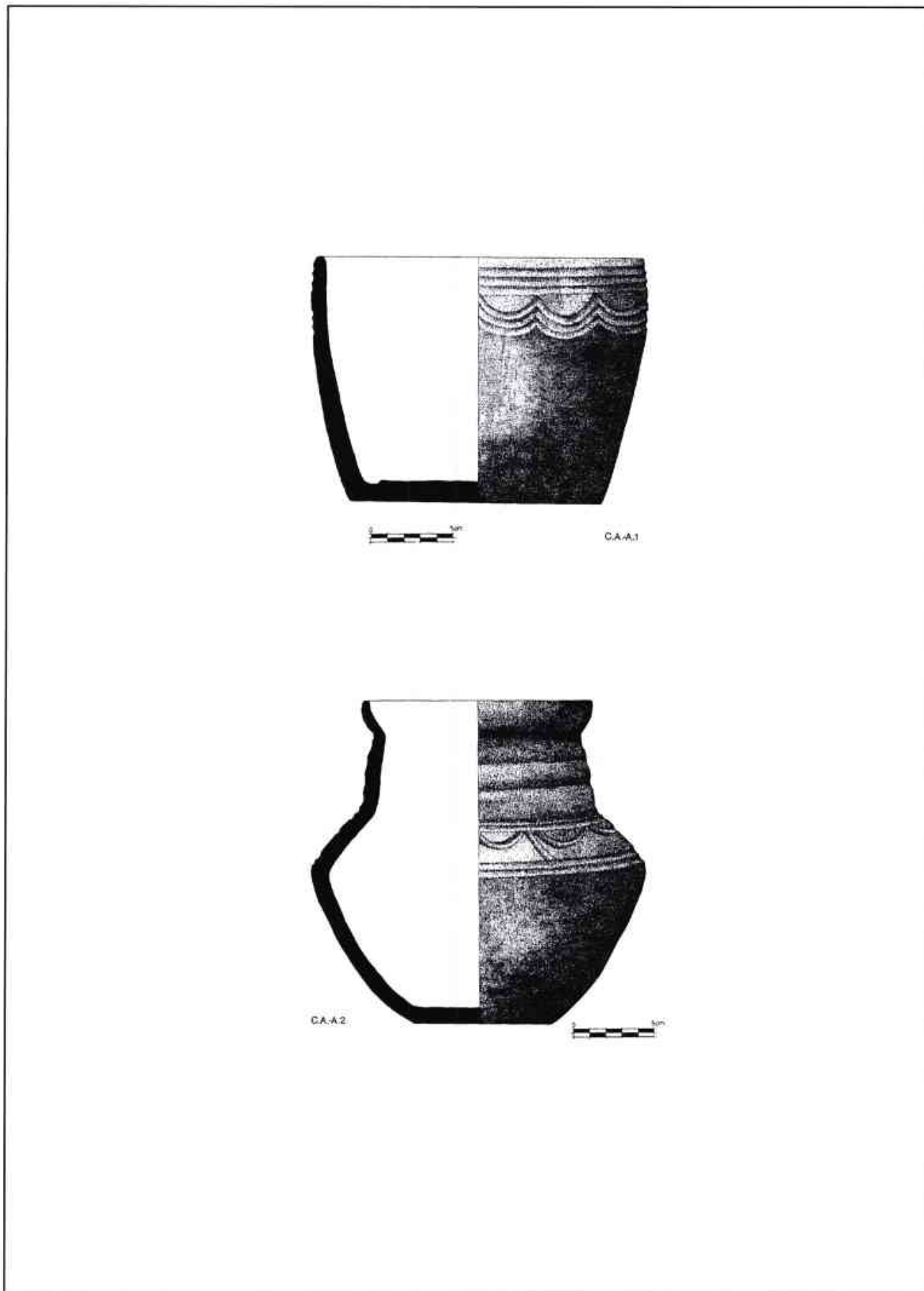

Figura 1.- C.A.-A 1 i C.A.-A 2 de Ca l'Estrada d'Argentona (Maresme).

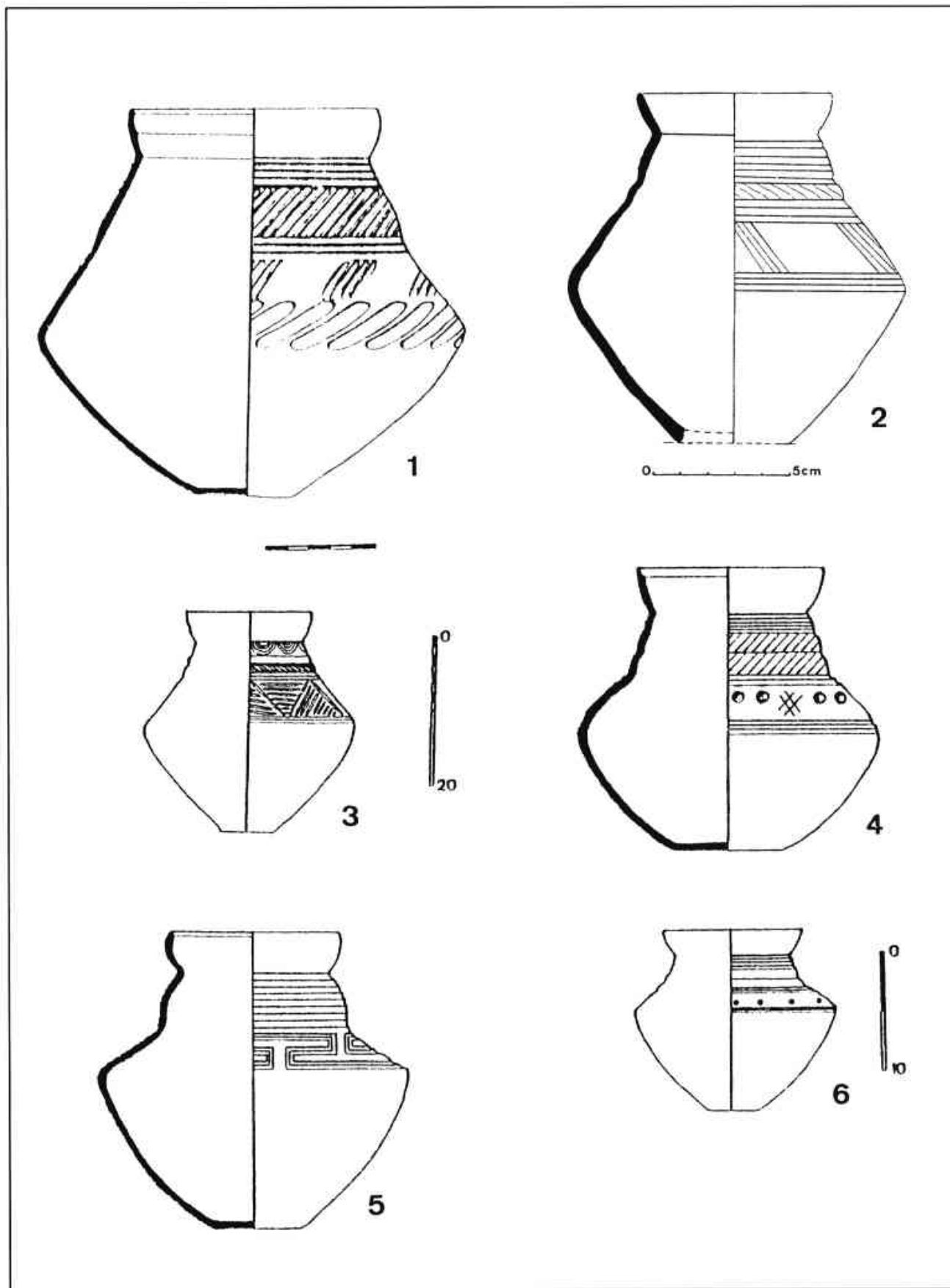

Figura 2.- 1: cova de Janet de Tivissa (Ribera d'Ebre), segons S. Vilaseca. 2: enterrament 1 de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental), segons M.A. Petit. 3 i 4: Bòbila Roca de Pallejà (Baix Llobregat), segons Maluquer de Motes. 5 i 6: Bòbila Roca de Pallejà (Baix Llobregat), segons Bergadà.

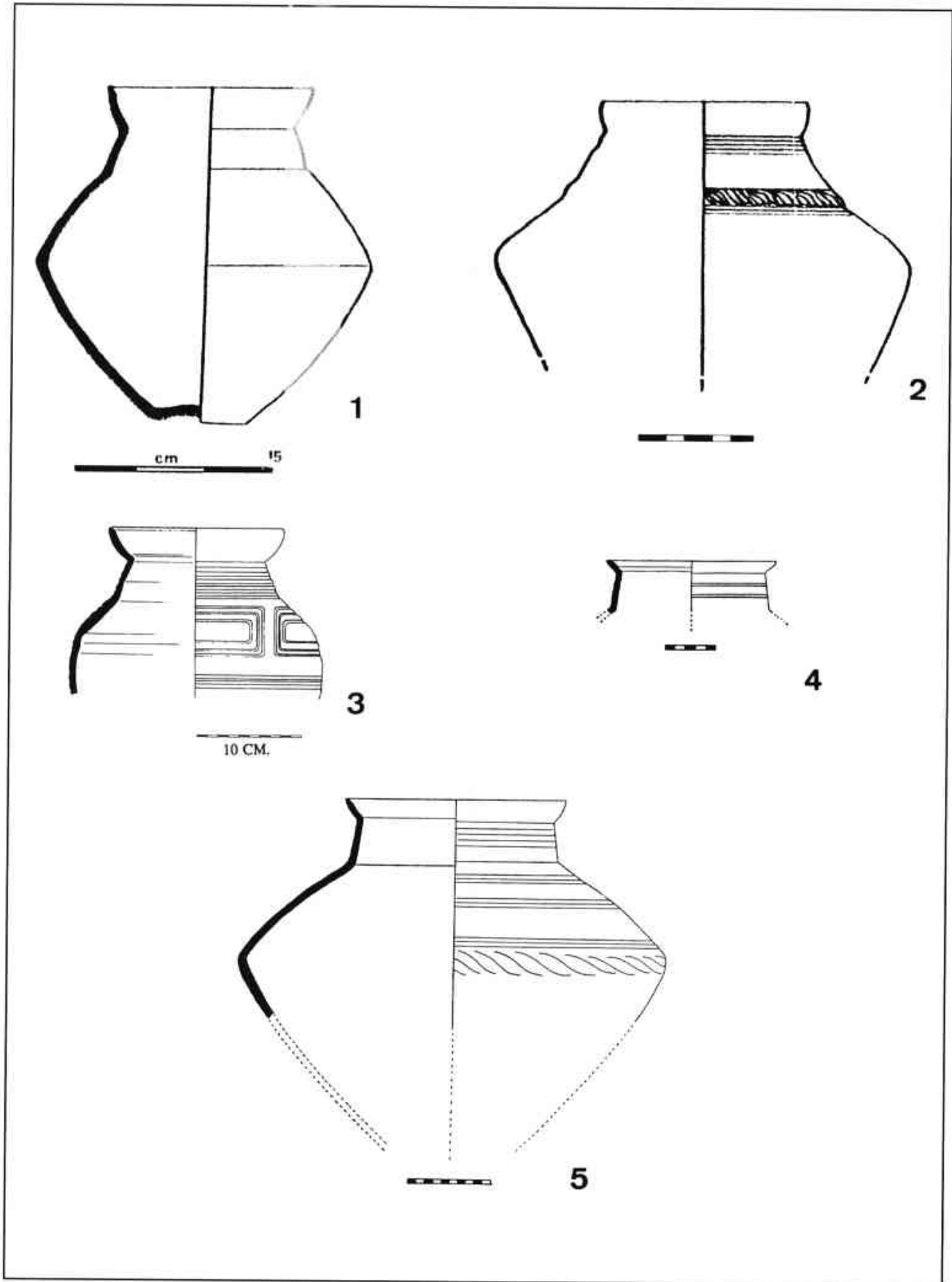

Figura 3.- 1: enterrament 4 de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental), segons Ruiz Zapatero. 2: cova N d'Arboll (Baix Camp), segons S. Vilaseca. 3: Camp de túmul·ls de Castellet·ls II de Mequinensa (Baix Cinca), segons Royo. 4 i 5: cova de Gaougnas de Cabesprine (Aude), segons Guilaine.

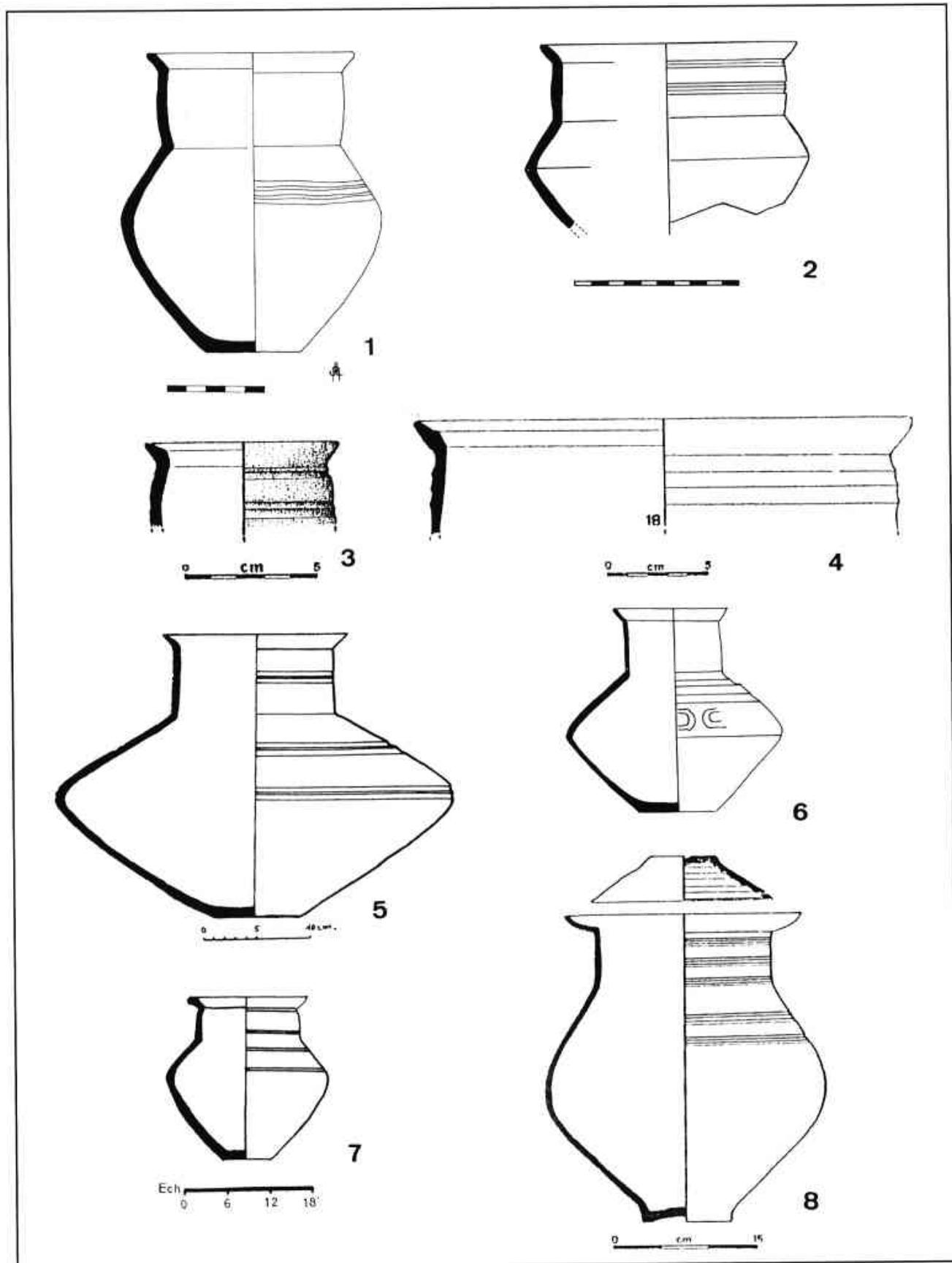

Figura 4.- 1: cova de Hasard de Tharoux (Gard), segons Roudil. 2: estació del roc de Conilhac de Gruissan (Aude), segons Guilaine. 3: Puig Mascaró de Torroella de Montgrí (Empordà), segons Pons i Tarrús. 4: La Fonollera de Torroella de Montgrí (Empordà), segons Pons. 5: cova de La Clapade (Aveyron), segons Louis i Taffanel. 6: cova de Les Monges de Llierca (Garrotxa), segons Toledo. 7: enterrament 176 de Millàs (Rosselló), segons Louis i Taffanel. 8: enterrament 18 de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental), segons Ruiz Zapatero.

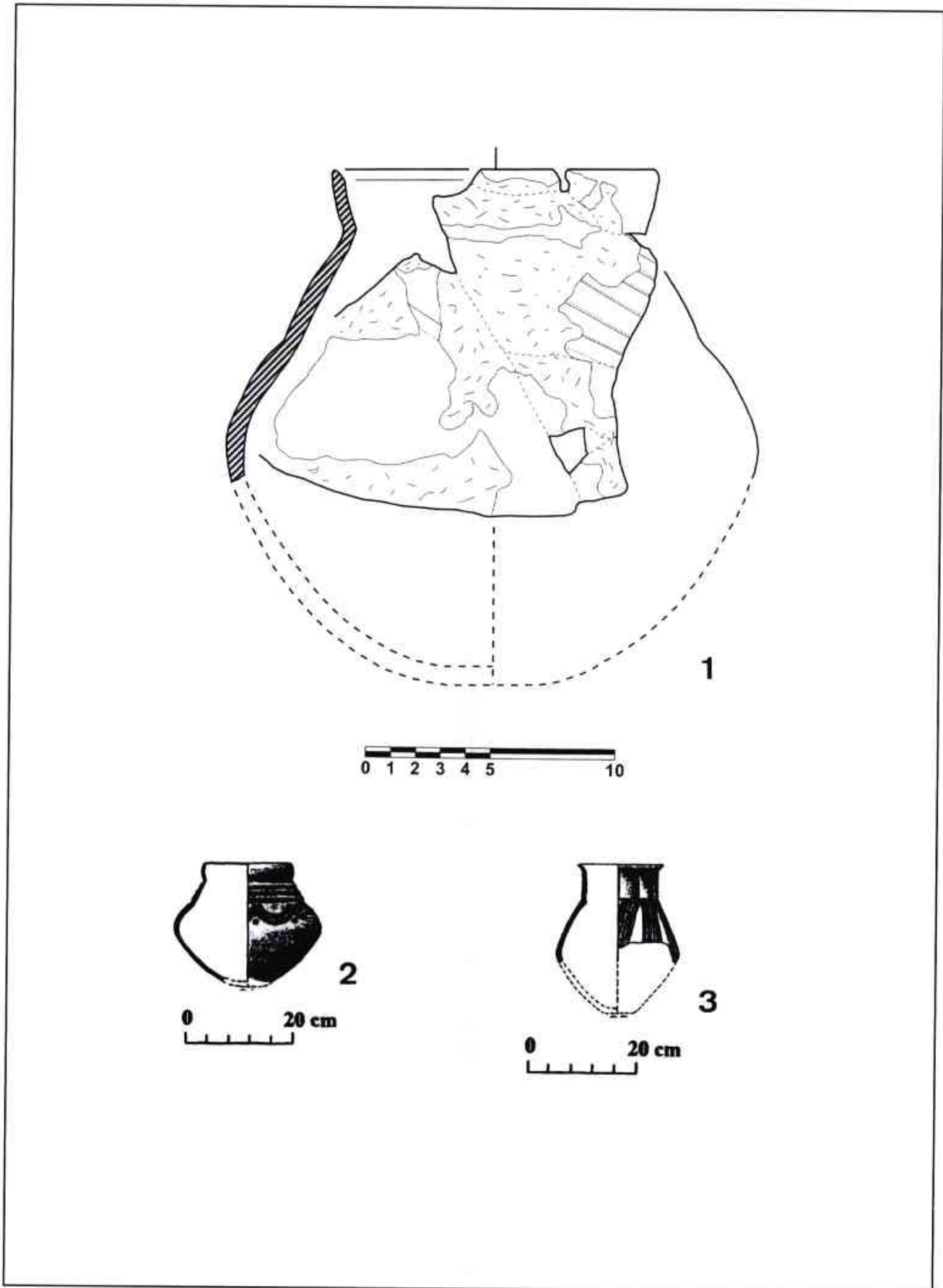

Figura 5.- 1: estrat 2, espai 2 de Carretellà d'Aitona (Baix Segre), segons Maya *et alii*. 2: habitació 5 de Genó d'Aitona (Baix Segre), segons Maya *et alii*. 3: habitació 10 de Genó d'Aitona (Baix Segre) segons Maya *et alii*.

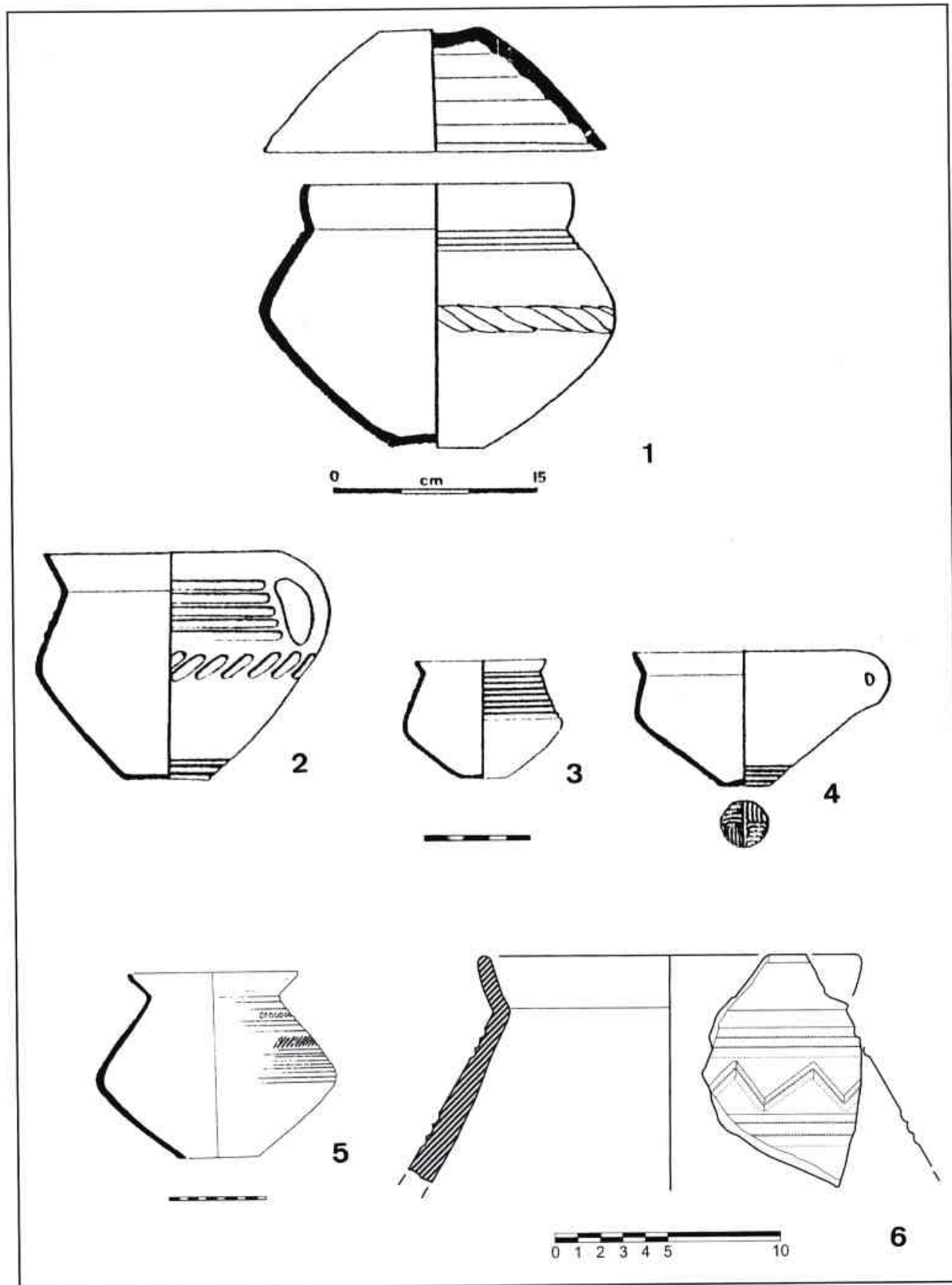

Figura 6. - 1: enterrament 2 de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental), segons Ruiz Zapatero. 2 i 3: cova de Janet de Tivissa (Ribera d'Ebre), segons S. Vilaseca. 4: cova del Marcó de Tivissa (Ribera d'Ebre). segons S. Vilaseca. 5: túmul 14 de Castellet II de Mequinensa (Baix Cinca), segons Royo. 6: estrat III, espai 1 de Carretelà d'Aitona (Baix segre), segons Maya *et alii*.

El jaciment arqueològic d'època ibèrica del Turó dels Dos Pins (Cabrera de Mar): l'assentament rural i la torre.

Dolors Zamora Moreno
Joaquim Garcia Roselló

Secció Arqueològica del Museu de Mataró

Planimetria i dibuix del material arqueològic: **Antoni Fonollà Sánchez**
Museu de Badalona

Resumen

Las excavaciones efectuadas en el yacimiento arqueológico de época ibérica del *Turó dels Dos Pins*, durante los años 1986 y 1990-1995, hicieron posible el descubrimiento de un asentamiento rural y de una imponente torre de defensa en las proximidades del *oppidum* de Burriac, centro de poder político de los iberos layetanos. La localización de un pequeño asentamiento rural situado fuera del recinto del *oppidum* evidenció por primera vez en el territorio layetano la existencia de este tipo de hábitat en el periodo Ibérico Pleno. La construcción de la torre durante el periodo de la Segunda Guerra Púnica y su corta etapa de uso, unos treinta años, nos hacen relacionar su existencia con los sucesos que acaecieron durante el conflicto bélico y los primeros años de la conquista romana del territorio.

Summary

The excavations conducted in the archaeological site of iberian time of the *Turó dels Dos Pins*, during the years 1986 and 1990-1995, they made the discovery possible of a rural establishment and an imposing tower of defence in the proximities of the *oppidum* of Burriac, centre of the political authority of the iberian layetanian. The location of a small rural establishment located outside the enclosure of the *oppidum* demonstrated for the first time in the layetanian territory the existence of this type of habitat during the height of the iberian period. The construction of the tower during the period of the Second Punic War and its short stage of use, about thirty years, they make us relate its existence to the events that happened during the warlike conflict and the first years of roman conquest of the territory.

Paraules clau

Ibers, Laietania, Burriac, assentaments rurals, conquesta romana.

Presentació

L'any 1979, el company de la Secció Arqueològica del Museu de Mataró, en Robert Lleonart, publicava una petita nota (LLEONART 1979: 177) (Lâm. 4), on es feia ressò de la troballa d'unes restes arqueològiques d'època ibèrica—habitacions, murs i cova—ocasionades per l'activitat furtiva. La descoberta la situava en un indret proper a la riera de Cabrera, a tocar del camí que uneix el poble amb la Font Picant. Poc temps després, a tall de comentari, en Josep Barberà ens referia que una d'aquestes restes, en concret una mena de mur o de pilar quadrangular de gruix considerable, li suggeria alguna mena d'estructura d'ús funerari. Malgrat l'interès que semblava tenir la troballa, mai s'hi realitzaren treballs arqueològics per intentar dissipar dubtes i esbrinar l'entitat de les restes.

No fou fins l'any 1986 quan noves actuacions clandestines en aquest indret motivaren l'interès pel jaciment arqueològic. L'activitat furtiva, que durant aquells anys fou intensa, reiterada i altament destructiva, afectà de ple el jaciment. Aviat es propagaren rumors que els clandestins havien localitzat una necròpolis ibèrica de la qual n'havien saquejat diverses tombes, alhora que en aquella mateixa zona les seves malifetes es podien comprovar sobre el terreny amb la localització d'un nucli d'hàbitat que havia estat parcialment espoliat.

En aquella ocasió, per la magnitud dels esdeveniments, el Servei d'Arqueologia de la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya decidí intervenir en el jaciment. Els treballs arqueològics se centraren en dues àrees diferents separades per un centenar de metres, essent dirigits per Joaquim Roselló, Montserrat Caballero i Joaquim Arxé, durant els mesos de setembre a desembre de 1986. La intervenció, a més de mostrar l'abast de les accions furtives, permeté conèixer la tipologia, l'entitat i la importància del jaciment arqueològic, que en realitat n'eren dos: una necròpolis i un assentament rural d'època ibèrica, els quals foren batejats amb el topònim del petit turó que els acollia, el Turó dels Dos Pins.

En finalitzar aquell any 1986, cap dels dos jaciments s'havia excavat completament. Tanmateix, només es programà una segona campanya d'excavació a la necròpolis, la qual es desenvolupa l'any següent amb un nou equip dirigit per Joaquim García Roselló, Isabel Carpio, Santi Pérez i Esther Pons. Aquests treballs pràcticament exhauriren la necròpolis, els resultats dels quals foren publicats alguns anys més tard (GARCÍA ROSELLÓ 1994). L'assentament, parcialment excavat, restà en l'oblit els anys següents.

Un projecte de recerca endegat des del llavors Museu Comarcal del Maresme-Mataró recuperarà l'inte-

rès pel jaciment arqueològic alhora que en feia patent la seva importància i en palesava la necessitat de tornar-li a intervenir per exhaurir-lo. El projecte, titulat *El poblament ibèric de la vall de Cabrera de Mar*, fou coordinat per Dolors Zamora i es desenvolupà entre els anys 1990 i 1995, finançat per la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya, pel Museu Comarcal del Maresme-Mataró i esponsoritzat per l'empresa Bugatti SL. A partir de l'any 1993, el projecte s'integrà en un altre de més ampli *Romanització inicial y transformació urbana en la Tarraconense mediterranea*, promogut per la Universitat Autònoma de Barcelona i dirigit pel professor Josep Guitart (PB92-1061).

Al llarg de sis anys, durant els estius, el jaciment ibèric del Turó dels Dos Pins fou un veritable pol d'interès, camp d'experimentació i lloc on s'aplegava l'activitat arqueològica de bona part de la comarca. Sota la direcció de Joaquim García Roselló i Dolors Zamora (1990-1992) i Dolors Zamora (1993-1995), hi participaren una munió de persones, moltes de les quals s'iniciaren en aquest jaciment en el camp de l'arqueologia. Amb el perill d'oblidar-nos algú, recordem Rihab Abon-Abbas, Joan Banús, Maria Mercè Bergadà, Marc Bosch, Ramon Bruguera, Francesc Busquets, Xabier Cela, Josep Antoni Cerdà, Ramon Coll, Eva Chadwich, Daniel Daví, Rafel Esteban, Carme Fàbregas, Antoni Fonollà, Enric García, Josep Garrido, Imma Gimferrer, Esther Gurri, Marc Jiménez, Antoni Daniel Lou, Carles Martí, Clara Masriera, Jordi Muntlló, Vanessa Muñoz, Francesc Navarro, Marianna Pérez-Sala, Carme Polvillo, Carme Puerta, Jaume Pujol, Víctor Revilla, Montserrat Ruiz, Ziad Salhab, Imma Subirats i Jaume Turà.

Molt especialment volem destacar la participació de l'Antoni Fonollà, dibuixant del Museu de Badalona, el qual es va afegir a l'equip coordinador dels treballs per fer-se càrrec de la planimetria i dels dibuixos del material arqueològic que generava l'excavació. La topografia de la zona fou elaborada per Lluís Sant, del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

També volem deixar constància i agrair l'ajuda que per aspectes puntuals sempre estigueren disposar a prestar-nos col·legues i amics com Josep Barberà, Francesc Gràcia, Pierre Moret, Joan Ramon, Marià Ribas, Enric Sanmartí, Joan Sanmartí, i Josep Serra. Sens dubte, l'excavació al Turó dels Dos Pins només fou possible amb el vistiplau dels propietaris dels terrenys, els senyors Jordi i Joan Maluquer—pare i fill—, els quals no només es limitaren a autoritzar-nos els treballs sinó que en feren un seguiment proper i entusiasta, atès el seu interès i motivació en conèixer els resultats que s'obtenien.

Durant les diferents campanyes s'efectuaren diversos tipus d'anàlisis per complementar les dades que s'extreien durant el procés d'excavació. Així, es recolliren un seguit de mostres per tal de realitzar una exhaustiva anàlisi paleocarpològica de diferents zones del jaciment. Malauradament, els resultats d'aquestes anàlisis, realitzades per Francesc Burjachs a través de l'empresa Arqueoanoia SL, foren negatives. Les anàlisis sedimentològiques, encaminades a comprendre els processos de formació i característiques del sediment UE 1002, un dels més potents del jaciment, anaren a càrrec de Mercè Bergadà, investigadora del SERP del Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona. També, mitjançant el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, i gràcies als bons oficis d'Antoni Caballé –arqueòleg territorial–, s'efectuaren anàlisis de carbons, a partir de les quals n'obtingueren diverses dades que han estat útils alhora d'intentar refer el medi natural antic. L'estudi de la vegetació que actualment s'hi troba es deu a Núria Benaiges, biòloga i membre de la Secció de Ciències del Museu de Mataró; el de les restes de fauna ha estat a cura d'Eva Orrí, investigadora del SERP del Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona, i la de la malacologia d'Alfons Palau, company de la Secció Arqueològica del Museu de Mataró.

El jaciment arqueològic

1. Situació i entorn natural

El jaciment arqueològic està situat a la zona alta del terme municipal de Cabrera de Mar (El Maresme), a la part baixa del vessant de migdia de l'anomenat Turó dels Dos Pins, una petita elevació de 220 m d'altura sobre el nivell del mar que conforma un contrafort de la muntanya de Burriac pel seu costat sud-oest (Llám. 2 i 3). Està en una zona boscosa, molt a prop de la riera de Cabrera, en un punt on aquesta fa un revolt i s'obre a les terres planes de la vall de Cabrera de Mar. L'indret, d'un fort pendent, no ha estat massa alterat per l'acció antròpica, ja que tan sols tenim referències d'haver estat ocupat esporàdicament per conrear-hi vinya i garrofers. Alguns trams de marges de pagès que documentàrem durant l'excavació, i que se sobreposaven a les estructures antigues, n'eren la prova. També es va poder localitzar una antiga prospecció en forma de galeria soterrada acabada en un pou, excavat cap a mitjan del segle passat per cercar capes freàtiques.

Les coordenades UTM del jaciment són $x = 448.917$ $y = 4.598.120$, i està a una altura entre els 135 m i 145 m sobre el nivell del mar. El jaciment està situat en un indret de difícil accés. Els dos únics accessos

al jaciment parteixen del nucli urbà de Cabrera de Mar. El primer és a través del camí que comunica el poble amb la Font Picant, un cop passada la riera de Cabrera. El segon, des del carrer Sardanya, a la part alta del poble, baixa pel vessant del turó.

La base geològica del turó, a l'igual que la de la majoria de les elevacions de la zona, és granítica, d'origen tectònic i pertanyent al sistema de relleu hercinià. El granit és una roca fàcilment erosionable, sobretot per l'aigua de pluja, la qual actua intensament sobre els feldspats que el conformen, els desfà i els transforma en una mena de calç tova inestable, el caolí. D'aquesta manera es disgrega la roca i s'origina un tipus de sòl arenós conegut com sauló.

La vegetació de la zona, des d'un punt de vista biogeogràfic, s'inclou dins la província boreomediterrània, la qual es caracteritza per posseir una determinada aridesa que coincideix, generalment, amb les màximes temperatures a l'estiu. Els hiverns no són excessivament freds, però sí, humits.

Actualment el turó dels Dos Pins està majoritàriament cobert per brolles d'estepes i bruc boal (*Cisto-Sarothamnium catalaunicum* subsp. *rosmarinetosum*) i poblat de pins (*Pinus halepensis* i *Pinus pinea*). La vegetació climàtica (alzinar i sureda) està reduïda a petites clapes a les àrees obagues. Aquesta situació és freqüent en indrets on l'acció de l'home i els incendis han fet desaparèixer la vegetació que li era pròpia, afavorint l'establiment de comunitats secundàries o transitòries (pinedes i brolles), bé per plantació (rotació de cultius de pins amb secà) o per manca de competència.

En el turó dels Dos Pins s'hi poden observar tres estadis diferents de l'evolució de la brolla arbrada. Un primer estadi seria el que presenta la plana d'accés al jaciment, a la part baixa del turó i les terrasses de conreu abandonades del voltant. Es tractaria d'una brolla jove, amb pi pinyoner (*Pinus pinea*) molt dispers i baix, en la que encara s'hi poden trobar restes de vinya. En aquesta brolla d'estepes amb bruc boal i romaní s'hi troben espècies com estepa borrera (*Cistus salvifolius*), estepa blanca (*Cistus albidus*), argelaga negra (*Calicotome spinosa*), caps d'ase, (*Lavandula stoechas*), ginesta (*Spartium junceum*), romaní (*Rosmarinus officinalis*), farigola (*Thymus vulgaris*), gódua arbòria (*Sarothamnus arboreus* ssp. *catalaunicus*), llençiscle (*Pistacia lentiscus*), albadà (*Anthyllis cytisoides*), albellatge (*Hyparrhenia hirta*), pi pinyer (*Pinus pinea*) i pi blanc (*pinus halepensis*).

Un segon estadi seria el que ocupa, per sobre de les antigues terrasses, la vessant SE del turó. En aquesta zona la brolla és molt més arbrada, coincidiria amb el qual popularment s'anomena una pi-

neda. En aquest cas, en el sotabosc, a més de les espècies nomenades abans hi podem trobar ja plantes de l'alzinar com l'arboç (*Arbutus unedo*), el lligabosc (*Lonicera implexa*), la roja (*Rubia peregrina*), l'esparguera (*Asparagus acutifolius*) i el llentiscle (*Pistacia lentiscus*). Formant part d'aquest sotabosc també hi trobem la figuera de moro (*Opuntia ficus-indica*) espècie introduïda, que pel fet de viure sota la pineda, amb poca llum, presenta un aspecte allargassat molt característic.

L'últim estadi que ens quedaria per esmentar és el que ocupa la vessant SO, davant la riera de Cabrera, en aquesta zona més fresca ja trobem a l'estrat arboreo sureres (*Quercus suber*) i alzines (*Quercus ilex ssp. ilex*) junt amb el pi pinyoner i el pi blanc, també apareixen aquí alguns peus de garrofer pròxims a la zona aterassada, que han quedat com a resta d'antics cultius de farratge. El sotabosc, com el cas anterior, presenta també plantes de l'alzinar i manté les figueres de moro, com a element introduït.

2. El registre arqueològic. Estructures materials i cronologia

Quan l'any 1996 finalitzaren els treballs arqueològics s'havia excavat una superfície d'uns 220 m², i s'havien localitzat un conjunt de restes estructurals que pertanyien a una impressionant torre i a diferents habitatges, distribuïts en dos sectors separats per una canalització excavada a la roca (Lâm. 5).

A l'hora de plantejar la descripció i l'estudi d'aquestes restes, les hem agrupat en quatre sectors diferents per tal de facilitar i simplificar la seva comprensió, els quals han estat diferenciats no només per la seva ubicació en el jaciment sinó que també responen a consideracions de tipus funcional.

La canalització

Situada al centre del jaciment, és l'estructura que sembla actuar com a l'eix que ordena l'espai i condiciona la construcció de les edificacions que se situen a un i altre costat seu.

Es tracta d'un retall excavat a la roca -UE 1057-, de secció semicircular, que amidava d'amplada 1,5 m i tenia una profunditat màxima d'uns 0,60 m. Es localitzà i s'excavà en una llargada d'uns 6,20 m. Tenia un pendent del 31%.

A la part alta de la canalització, al costat de la casa de ponent, es documentaren 13 forats -UE 1063-, 12 dels quals estaven tallats a la roca i l'altre en un tovot que formava part del mur UE 1083 de la casa de ponent.

Tots els forats estaven alineats, a excepció del núm. 5 que estava avançat uns 10 cm respecte els altres. Disten entre si de 12 a 25 cm, tenien un diàmetre mig d'uns 14 cm i una fondària mitjana d'uns 16 cm.

Al fons de la canalització es trobaren set forats més -UE 1065-, de mides molt similars als abans descrits. Quatre d'ells estaven alineats.

No és possible datar el moment de la construcció de la canalització, si bé sembla que aquesta caldria situar-la cronològicament en el moment inicial de l'ocupació de l'indret.

L'estrat que l'amortitza -UE 1058- tampoc permet concretar una cronologia, perquè s'hi trobà escàs material: un fragment de fons de cassola de ceràmica púnica, alguns fragments informes d'àmfores púniques de la Mediterrània central i ebusitana i la vora d'una altra àmfora de difícil classificació, potser nord-africana (Lâm. 22, núm. 1), un bol (Lâm. 22, núm. 2) i una gerra de ceràmica oxidada ibèrica (Lâm. 22, núm. 4), una vora d'àmfora ibèrica (Lâm. 22, núm. 3) i la vora d'una olla de ceràmica ibèrica feta a mà. Cobrint aquest estrat d'obliterament hi havia l'estrat UE 1002 que amortitzava el jaciment.

En construir-se la torre es va tallar i inutilitzar la canalització, la qual cosa indica que la seva amortització ha de coincidir amb el moment de construcció de la torre.

Les edificacions del sector de ponent

Just al costat de la canalització, a ponent, hi havia un petit sector edificat d'uns 25 m², situat al damunt d'una plataforma tallada artificialment a la roca, amb un lleuger pendent, i a una cota un xic més elevada que la resta del jaciment.

L'edificació estava dividida en dos àmbits per una paret mitgera, part de la qual era de tovot -UE 1082, 1083 i 1080-. Els àmbits estaven en plataformes de cotes diferents, separats per un graó tallat a la roca.

D'aquest sector s'han pogut establir tres fases d'ocupació diferents.

1a fase. Construcció de l'edificació i primera ocupació.

De l'àmbit núm. 1 només es conservaven les restes de dos murs, el primer dels quals havia estat segmentat en dos trams -UE 1082 i 1080- i reparat per un afegit de tovots -UE 1083-. El segon mur -UE 1079-, perpendicular a l'anterior, era un tram curt del costat llarg de l'àmbit.

Ambdós trams del mur estaven construïts amb pedres de mida mitjana amb les cares planes, falcades per altres de mides més petites i tenien una amplada de 0,35 m. El tram UE 1082 conservava una llargada total d'1,76 m i una alçada de 0,82 m. El tram UE 1080 conservava una llargada d'1 m i una alçada de 0,35 m. Estaven encaixats dins de la rasa UE 1122/1084.

El tram reformat eren dues fileres paral·leles de tovots units amb argila. Tenia una llargada de 0,90 m, un gruix de 0,44 m i conservava una altura de 0,12 m. Estava construït directament sobre la roca i en part sobre de la rasa de fonamentació UE 1122/1084.

El mur UE 1079 tenia la mateixa tècnica constructiva que l'anterior. Conservava una llargada de 0,62 m i una altura de 0,35 m. L'amplada era de 0,50 m. No tenia rasa de fonamentació.

Dins de l'àmbit es documentaren cinc forats excavats en la roca, tres dels quals –UE 1116– eren de mida petita: dos tenien un diàmetre de 18 cm i l'altre tenia un diàmetre de 12 cm. Els altres dos forats –UE 1089– tenien un diàmetre de 30 cm. Tots ells tenien una fondària d'uns 10 cm.

L'àmbit conservava, directament sobre la roca, restes d'un paviment de terra trepitjada –UE 1087– i d'una llar de foc –UE 1088– de forma circular, d'uns 35 cm de diàmetre, que no tenia preparació. La llar estava situada just al davant del mur de tovot.

Situat al costat nord de l'àmbit núm. 1, i en una cota un xic superior, es construí l'àmbit núm. 2. Aquest estava delimitat per la canalització UE 1057, el mur UE 1096 i un retall fet a la roca per encabir-ho –UE 1124– i el mur mitger UE 1080/1082/1083. El mur UE 1096, que sembla compartimentar l'àmbit, tenia un parament constructiu similar als anteriorment descrits, un gruix de 0,40 m i conservava una llargada d'1,40 m i una altura de 0,37 m.

Arrambada al mur UE 1096, es localitzà una llar de foc sense preparació –UE 1125–, que amidava 30 x 24 cm. La llar estava associada al paviment UE 1127, situat directament sobre la roca. Retallats a la roca es trobaren dos petits forats –UE 1107– de 12 cm de diàmetre.

Just en el límit de l'àmbit amb la canalització, hi havia dotze forats alineats –vegeu la descripció de la canalització–, els quals interpretem que foren excavats per subjectar pals de fusta. Aquests pals degueren ser l'estructura bàsica que subjectava una palissada que tancaria l'àmbit núm. 2 pel costat est.

Les UE que podrien datar el moment de construcció d'aquesta primera fase són només els farciments

–UE 1085 i 1138– de les rases de fonamentació dels murs de l'àmbit núm. 1 i el paviment UE 1087. Malauradament, no es trobà cap material arqueològic que datés. Només es localitzaren alguns fragments informes de ceràmica ibèrica i un fragment d'una vora d'skyphos de ceràmica oxidada ibèrica (Lâm. 22, núm. 5).

Quant a l'amortització d'aquesta fase, la documenten els farciments UE 1086 de l'àmbit núm. 1 i 1101/1102 de l'àmbit núm. 2, en els quals es trobà molt poc material, tant sols diversos fragments informes de ceràmica ibèrica, una nansa i un fons d'àmfora ibèrica (Lâm. 22, núm. 7), una peça discoïdal, un fragment informe d'àmfora púnica de la Mediterrània central i una llàntia àtica de vernís negre (Lâm. 22, núm. 6). Aquesta darrera peça és l'única que pot proporcionar una pista cronològica, tot i que indicativa, que situa l'amortització de la fase en un moment a partir de la segona meitat del segle IV aC.

2a fase. Segona ocupació de l'àmbit núm. 2.

En l'àmbit núm. 2 s'aixecà el nivell del terreny amb els farciments UE 1101/1102, els quals amortitzaren la fase anterior, i es construí un paviment de terra compactada –UE 1099/1100– i una llar de foc –UE 1098– en un racó de l'àmbit, tot aprofitant els murs de la fase anterior. La llar de foc UE 1098 no tenia preparació i estava delimitada per pedres al seu voltant. Aquesta, que no es pogué excavar totalment perquè per sobre de l'estrat que la cobria hi havia un mur d'una fase posterior que no es va desmuntar, era de mida gran i possiblement de forma circular.

Per sota del paviment, excavat en l'estrat d'amortització de la fase anterior –UE 1100– hi havia un forat –UE 1103–, en el farciment del qual –UE 1118– no es troba cap material.

Els estrats que daten l'inici aquesta segona fase d'ocupació són el d'amortització de la fase anterior –UE 1101/1102– i el paviment UE 1099/1100.

L'estrat d'amortització d'aquesta segona fase era el farciment UE 1094, el qual a més de cobrir totes les estructures d'aquest àmbit, també se superposava als estrats d'amortització de l'àmbit núm. 1. En aquest estrat es trobà poc material susceptible d'aportar cronologia, tan sols un fons d'una àmfora púnica de la Mediterrània central del tipus Mañà D/F 5.2.31. o T 5.2.3.2. (Lâm. 22, núm. 8), diversos fragments informes de ceràmica púnicoebusitana, una vora d'àmfora ibèrica i diversos fragments informes de ceràmica ibèrica feta a torn i feta a mà.

L'escàs material només permet aventurar una cronologia d'amortització de darrer terç del segle III aC.

3a fase. Construcció del mur UE 1091

Un cop amortitzat l'habitatge, i just per sobre de l'estrat UE 1094, es retallà la roca per encabir-hi un nou mur, la UE 1091 (Lâm. 21).

Aquest mur estava construït amb pedres de mida mitjana, de cares planes, falcades per altres de mida més petita. Conservava una llargada de 2 m i una altura de 0,50 m i tenia un gruix d'uns 0,60 m. Estava dins d'una rasa -UE 1092- excavada a l'estrat d'amortització de l'edificació, la qual estava farcida per la UE 1123, on només es trobaren alguns fragments informes de ceràmica comuna ibèrica i d'àmfora púnicoebusitana.

Aquest mur, que no es pogué associar a cap nivell d'ús, estava cobert per l'estrat d'amortització del jaciment UE 1002.

Les edificacions del sector de llevant

Sector situat a l'est del jaciment, al costat dret de la canalització. Les edificacions estaven construïdes sobre una plataforma que s'havia retallat a la roca, que en aquest punt tenia un pendent no massa pronunciat. Estava situat en una cota poc més baixa que les edificacions del sector de ponent, amb una orientació lleugerament diferent.

Les estructures trobades s'estenen en uns 75 m² i defineixen diversos àmbits o estances, l'evolució constructiva i ocupacional de les quals poden agrupar-se en quatre fases cronològiques diferents.

1a. fase. Construcció de l'edifici i primera ocupació.

Per a la construcció de l'edifici es retallà la roca, tot creant una plataforma d'uns 70 m² perfectament anivellada, però amb una lleugera inclinació suficient per facilitar l'escorrentia de les aigües pluvials. Originàriament el nou edifici, de planta rectangular, estigué delimitat pels murs UE 1006, 1005, 1003 i 1004/1010. Els murs UE 1006 i 1010 es projectaven 1,50 m per fora de l'edificació, bé per delimitar una mena de porxo o tancat extern o bé com a murs d'un àmbit annex, les restes del qual havien estat destruïdes.

Tots aquests murs havien estat construïts amb la mateixa tècnica: pedres de mida mitjana i algunes de grans, sobretot les col·locades a la base i a les cantonades, ben treballades, unides amb fang i travades per altres de més petites. Els murs tenien un gruix de 0,50 m i estaven situats en rases excavades a la roca o al damunt de banquetes tallades també a la roca.

El mur est -UE 1005- conservava una llargada de 3,18 m i una altura de 0,40 m. El mur oest -UE 1003- (Lâm. 18), que s'assentava sobre una banquetta retallada a la roca, conservava una llargada de 4,12 m i una altura de 0,59 m. Aquest dos murs eren els costats llargs de l'habitatge. El mur nord -UE 1006- conservava una altura de 0,34 m i una llargada de 1,78 m, si bé el retall on estava situat amidava 3,24 m. El mur sud -UE 1004/1010- conservava una llargada de 5 m i una altura de 0,30 m. En aquest darrer mur s'obria la porta, d'1 m d'amplada, orientada a migdia. L'edifici construït tenia uns 13 m² de superfície.

Directament sobre la roca hi havia un paviment de terra trepitjada molt compacte -UE 1036/1035- i, pràcticament centrada en l'habitatge, hi havia una llar de foc -UE 1037-, just al costat de la qual hi havia un total de set forats alineats excavats a la roca.

La llar de foc era de forma rectangular i mida gran: 1,20 per 0,70 m. Estava encabida dins d'un retall en forma de cubeta d'uns 11 cm de profunditat, on hi havia quatre capes de preparació (Lâm. 9). La primera preparació -UE 1041- era una fina capa de sorres de riera de 3 cm de gruix, la segona -UE 1040-, amb un gruix de 2 cm, eren petites lloses irregulars de pedra, la tercera -UE 1039- era una nova capa de fines sorres de riera d'uns 4 cm de potència i la quarta i última -UE 1038- era una estesa de fragments de ceràmica ibèrica oxidada, entre els quals es va poder recuperar la vora d'un gran atuell (Lâm. 22, núm. 9) i la vora d'una àmfora (Lâm. 22, núm. 10). Al centre d'aquesta darrera preparació, barrejada amb els fragments ceràmics, hi havia disposades dues grans petxines confrontades de la classe *Glycymeris Glycymeris*. La llar pròpiament dita era una dura i compactada crosta de terres argiloses, de color pràcticament negre. A cada un dels costats del foc hi havia forats excavats a la roca. Aquests eren de diàmetre no massa gran i escassa profunditat i possiblement acollien alguna mena de capfoguers.

Els set forats alineats, que creuaven transversalment l'estança, possiblement foren excavats per mantenir drets pals que devien sostenir alguna mena de tanca. Per les seves mides i distribució regular interpretem que podria tractar-se d'un envà lleuger que compartimentaria l'estança.

A l'altra banda del mur UE 1005, per tant fora de l'edifici fins ara descrit, a la cantonada dels murs UE 1005 i 1006 i emmarcat per la prolongació dels murs UE 1006 i 1010, s'hi trobà una mena de dipòsit o cubeta rectangular -UE 1051- tallat a la roca, que amidava 1,40 per 1 m i tenia una profunditat de poc més de 0,5 m. A prop d'aquest dipòsit hi havia excavats a la roca dos forats més.

La datació de l'inici d'aquesta fase ens la proporcionen els farciments de les rases de fonamentació dels murs de l'edifici, així com el seu paviment UE 1035/1036. Els farciments eren: UE 1062 de la rasa UE 1061 del mur UE 1003-; UE 1141 de la rasa UE 1140 del mur UE 1004/1010 i UE 1027 de la rasa UE 1026 del mur UE 1006. La rasa UE 1030 del mur UE 1005 fou buidada per furtius. Malauradament el material arqueològic trobat era molt escàs, només alguns fragments de ceràmica ibèrica. En el paviment de l'estança, però, es trobà un fragment d'un peu d'una copa de ceràmica àtica de vernís negre, la qual cosa ens suggereix una data de construcció de l'estança a partir de la segona meitat del segle IV aC.

2a. fase. Reurbanització de l'espai i segona ocupació.

Aquesta fase es caracteritza per una reforma total de l'edificació de la fase anterior, que consisteix en la seva ampliació, compartimentació i segregació en dos habitatges diferents, als quals s'hi annexa un nou edifici també compartimentat. L'edifici resultant és un nucli d'habitatge que, com a mínim, consta de tres espais independents, els quals anomenarem en endavant àmbits núm. 1, 2 i 3.

La construcció d'aquestes noves edificacions tornà a comportar uns treballs previs de regularització del terreny, retallant quan calgué altra vegada la roca per encabir-les. Els nous murs que es basteixen, tant pel que fa als que amplien i compartimenten l'antic edifici com els de la nova edificació annexa tenen les mateixes característiques constructives. Es tracta de murs que tenien una amplada que oscil·lava entre 0,30 i 0,40 m. La seva tècnica constructiva era similar als anteriorment descrits, només que les pedres eren més petites.

L'àmbit núm. 1 és el resultat de la compartimentació de l'edificació de la fase anterior, mitjançant la construcció d'un mur mitgera -UE 1009- (Lâm. 19) que separa els dos àmbits i l'aprofitament dels murs UE 1003, 1005 i 1004/1010. En aquest nou mur, que conservava una altura 0,35 m, no hi havia cap element de comunicació entre les dues noves estances. La reforma comporta la creació d'un espai de planta quasi quadrada, amb una reducció notable de la superfície, que passa a ser d'uns 9 m². L'entrada a l'estança seguia essent la mateixa que la de l'edifici de la fase anterior.

En aquest àmbit es localitzà un paviment de terra compactada -UE 1023- i una llar de foc -UE 1024- de forma rectangular amb una preparació feta amb petits fragments de ceràmica comuna ibèrica retallada -UE 1025-. El paviment d'aquesta fase estava construït directament per sobre del paviment de la fase anterior.

Per tal de construir l'àmbit núm. 2, un cop aixecat el mur UE 1009, es desmantellà el mur UE 1006, deixant només un petit tram que conservava una filera. Per allargar l'estança s'afegí a l'antic mur UE 1003 un nou tram -UE 1007- d'aproximadament 1,5 m i es construï un nou mur de tanca -UE 1008- (Lâm. 20) per la part NE, on possiblement hi havia la porta. El nou àmbit era de planta rectangular i tenia una superfície d'uns 6 m².

Associat a aquest nou àmbit es trobà un paviment de terra compactada -UE 1020- i una llar de foc -UE 1021- situada al costat del mur UE 1008, de forma circular amb una preparació de petits fragments de ceràmica ibèrica oxidada i dues petxines al centre -UE 1022-. Aquestes estructures es construïren al damunt d'un sediment de regularització -1028- que aixecà el nivell de l'estança.

Als àmbits resultants s'hi adossa un nou habitatge, l'àmbit núm. 3, delimitat pels murs UE 1011, 1012/1014 i 1015. No es trobà el mur sud de tanca. Aquest àmbit sembla que estava compartimentat, al menys en uns dels angles, si més no això és el sembla indicar l'arrencament d'un nou mur -UE 1013-, perpendicular al mur UE 1012/1014. Tots aquests murs, excepte el de la UE 1013, estaven encabits dins de rases. En restar bona part de les seves estructures molt arranades, sobretot pel costat sud, es fa difícil refer la seva planta original i calcular la seva superfície.

El mur UE 1011 tenia una llargada de 2,22 m i conservava una altura de 0,64 m, el mur UE 1012/1014 (Lâm. 20) tenia una llargada de 4,5 i conservava una altura de 0,66 m, el mur UE 1015 conservava una llargada de 1,44 m i una altura de 1,15 i el mur de compartimentació UE 1013 només conservava una llargada de 0,90 m i una altura de 0,44 m.

El paviment de terra compactada corresponent a aquest àmbit només es localitzà en un angle i estava construït per sobre d'un farciment -UE 1049- de regularització del terreny. Associat al paviment hi havia les restes d'una llar de foc -UE 1048- seccionada, sense preparació, possiblement de forma arrodonida.

Quant a la cronologia inicial d'aquesta fase, cal comentar que dins de les trinxeres de fonamentació dels nous murs de l'àmbit núm. 2 no es trobà material arqueològic, a l'igual que en els paviments dels àmbits núm. 1 i 2. En el farciment UE 1069 de la rasa -UE 1068- del mur UE 1012/1014 es trobaren tan sols escassos fragments d'àmfora púnicoebusitana i de ceràmica ibèrica: una vora de gerra bicònica de ceràmica grisa (Lâm. 23, núm. 1), la vora d'un vas de doble vora de ceràmica oxidada (Lâm. 23, núm. 2) i el fons d'una àmfora ibèrica (Lâm. 23, núm. 5).

L'estrat que aportà més material fou el de regularització de l'àmbit núm. 3, la UE 1049, on es trobà un fragment de la carena d'un vas de ceràmica de vernís negre del Taller de Roses, alguns fragments informes d'àmfora púnicoebusitana, restes d'una gerra de ceràmica ibèrica oxidada (Làm. 23, núm. 2) i dues vores d'àmfora ibèrica (Làm. 23, núm. 4).

Amb aquest escàs material només pot aventurar-se una cronologia àmplia de segle III aC.

La cronologia d'amortització dels àmbits núm. 1 i 2 ve determinada pels materials trobats en l'estrat UE 1019. Pel que fa al material d'importació es trobaren restes de dues escudelles de la forma Lamb. 26, del Taller de Roses (Làm. 23, núm. 6), un fragment del peu d'un bol de forma indeterminada del mateix taller i alguns fragments informes d'àmfora púnicoebusitana. La resta de material trobat era de factura indígena. De ceràmica grisa hi havia un petit bol (Làm. 23, núm. 9), altres dos bols de mida més gran (Làm. 23, núm. 7 i 8) i una gerra bicònica (Làm. 23, núm. 10). Quant a la ceràmica oxidada es trobaren una mena de copa de gran diàmetre de boca (Làm. 23, núm. 11), una gerra de cos ovoide (Làm. 23, núm. 12), dos atuells de reserva de mida gran (Làm. 23, núm. 13 i 15), el fons d'un vas de forma indeterminada (Làm. 23, núm. 14) i una vora d'àmfora ibèrica. També es trobaren restes de tres olles de ceràmica feta a mà (Làm. 23, núm. 16).

És difícil precisar amb aquests materials la cronologia d'amortització dels àmbits núm. 1 i 2, ja que tan sols ens proporcionen una cronologia àmplia de segle III aC. L'estrat que amortitzava l'àmbit núm. 3 és el d'amortització de tot el jaciment –UE 1002–.

3a. fase. Reformes i tercera i última ocupació en els àmbits núm. 1 i 2.

L'estrat d'amortització –UE 1019– de la fase anterior serví per regularitzar el terreny i cobrir el mur UE 1009. D'aquesta fase només hi ha constància de la construcció d'un nou mur –UE 1016– que degué funcionar amb els antics murs UE 1008, 1003 i 1005.

El mur UE 1016 conservava una llargada total de 1,62 m, una altura de 0,32 m i tenia un gruix de 0,36 m. Al contrari que tots els altres murs, no estava assentat sobre la roca, sinó que cobria la llar de foc de la fase anterior. La seva tècnica constructiva era bastant diferent als murs de les fases anteriors, ja que estava fet amb pedres de mida petita disposades de manera irregular, essent d'aparença molt grollera.

Associat a aquest mur es trobà el paviment de terra trepitjada UE 1018. No es trobà cap llar de foc asso-

ciada al paviment, ja que aquest només es localitzà en una petita zona de l'habitable.

Per cronologia relativa, la construcció d'aquest mur i, per tant, la tercera ocupació de l'edificació s'ha de situar en el moment d'amortització de la fase anterior, és a dir dins del segle III aC. L'estrat d'amortització d'aquesta fase és l'estrat d'amortització del jaciment UE 1002.

La torre

Estava situada en el sector de ponent del jaciment, en una zona de fort pendent, a pocs metres d'on comença un imponent talús de més de 25 m d'altura que dona la riera de Cabrera, la qual en aquest punt fa un revolt i s'endinsa cap a l'interior, en direcció cap a la Font Picant. Aquest revolt és el darrer punt que permet tenir una visió neta de bona part de la vall de Cabrera de Mar i de la plana marítima.

En total s'han pogut identificar tres fases diferents:

1a. fase. Construcció de la torre.

A diferència de les edificacions properes, per a la construcció de la torre no es retallà la roca per crear una plataforma on assentar-la, sinó que s'adaptà al desnivell del terreny, que en aquest punt tenia un pendent del 46 %.

Per encabir els potents fonaments de la torre s'excavaren rases a la roca, tot salvant el pendent mitjançant un esglaonament d'aquestes. Les rases tenien una profunditat màxima de quasi 2 m i la seva amplada variava entre 1,10 m en el costat més alt i 2,70 m en el costat més baix, on havia d'acollir el fonament que suportava més càrrega. Als costats llargs la rasa tenia una amplada de 1,60 m. En excavar-se les rases es destruï pràcticament l'àmbit núm. 1 de l'habitable de ponent i s'inutilitzà la canalització UE 1057.

La torre era una construcció de planta rectangular que amidava 12 x 5,9 m. Les úniques restes estructurals que s'han conservat són part dels fonaments situats en un dels costats llargs UE 1093 i en el costat curt de la zona baixa –UE 1072– (Làm. 21) el qual, pel fet de ser el punt que havia de sostenir un major pes, fou reforçat amb l'adossament d'un altre mur –UE 1139– de 0,50 m d'amplada. En total aquest fonament tenia una amplada de 1,90 m.

Els fonaments foren construïts amb una tècnica força acurada: grans carreus treballats calçats per altres de més petits, lligats amb calç. A l'interior de la torre es retallaren a la roca tres plataformes esglaonades que devien correspondre a tres nivells d'ús en la planta baixa, dels quals no se'n conservà cap. En la

plataforma superior es localitzà les restes d'una llar de foc, amb una preparació de sorra –UE 1120– sobre la qual s'estengué un llit de fragments informes de ceràmica ibèrica –UE 1119–, enmig de la qual hi havia una petxina del tipus *Glycymeris glycymeris*.

A l'exterior del costat baix es construí un enllosat de pedres planes –UE 1073– que adossava al mur UE 1072. Aquest paviment, del qual se'n conservava una petita part, tenia una preparació de sorres –UE 1074– que anivellaven el terreny.

La cronologia de construcció de la torre s'obté a partir dels farciments –UE 1075, 1076, 1113, 1115– de les seves rases de fonamentació i del nivell de preparació –UE 1074– de l'enllosat UE 1073. A més, per cronologia relativa, cal tenir present també els moments de destrucció de l'àmbit núm. 1 dels habitatges de ponent i de la canalització, que són contemporanis a la construcció de la torre.

De vaixel·la de vernís negre es trobaren dos fragments informes de vasos del Taller de Roses, un dels quals pertanyia a un cràter decorat amb falsos gallons. Altre material d'importació trobat foren diversos fragments informes d'àmfora púnicoebusitana, d'àmfora púnica de la zona de l'estret de Gibraltar, d'àmfora del nord d'Àfrica i d'àmfora grecoitàlica.

El material indígena es reduïa a un fragment de vora de tassa de fons umbilicat (Làm. 24, núm. 2), una vora d'un bol (Làm. 24, núm. 1) i d'una petita gerra (Làm. 24, núm. 3) de ceràmica oxidada ibèrica. De ceràmica feta a mà hi havia una vora d'olla (Làm. 23, núm. 4) i una tapadora (Làm. 23, núm. 5).

La presència de l'àmfora grecoitàlica situa la construcció de la torre en un moment indeterminat de la segona meitat del segle III aC, cronologia que pot afinar-se si es té en compte el material trobat al farciment UE 1094 de l'àmbit 1, que és tallat en construir-se la torre, on es trobà un fons d'àmfora púnica de la Mediterrània central del tipus T.5.2.3.1 o T.5.2.3.2. Proposem com a cronologia de construcció de la torre el darrer terç del segle III aC.

2a. fase. Construcció del mur UE 1105 annexat a la torre

En aquesta fase es formà un nivell d'ús –UE 1110– extern a la torre, per sobre del qual es construí el mur UE 1105, el qual s'annexa a l'angle sud-oest de la torre. La unió del nou mur amb la torre es realitzà en angle agut, al final del mur UE 1093 de la torre i s'encabí dins d'una rasa –UE 1149–, l'excavació de la qual comportà el seccionament de la rasa UE 1070 del mur 1093 de la torre.

El mur annexat tenia un metre d'amplada i es conservava en una llargada d'uns dos metres. Només es trobaren un parell de filades, uns 30 cm d'alçada. La tècnica constructiva era més barroera que la de la torre: pedres molt irregulars, mal escairades, de mida mitjana, falcades per altres de més petites i unides en sec o amb fang. Pel seu aspecte es podria intuir certa precipitació en la construcció. Possiblement es tracta d'una construcció inacabada.

Per poder datar la construcció d'aquest mur cal analitzar els materials arqueològics trobats en l'estrat sobre del qual es forma el nivell d'ús, UE 1110, sobre el qual reposa el mur i en els estrats UE 1104 i 1106, que s'adossen al mur i que estan directament per sota de l'estrat d'amortització del jaciment –UE 1002–.

De vaixel·la de vernís negre es trobà un fragment informe d'un vas de la producció de Petites Estampilles, la vora d'un bol de la forma Lamb. 27ab (Làm. 24, núm. 6) i un fragment d'un fons de forma indeterminada amb decoració a rodeta del Taller de Roses, la vora d'un bol d'una producció indeterminada del segle III aC (Làm. 24, núm. 8) i la vora d'un plat de la forma Lamb. 23 de la Campaniana A (Làm. 24, núm. 7).

També d'importació hi ha una vora de morter púnicoebusitana (Làm. 24, núm. 10) i el fons d'un altre morter d'origen indeterminat (Làm. 24, núm. 9). Quant a l'àmfora hi ha una vora d'àmfora grecoitàlica (Làm. 24, núm. 11) i una nansa d'àmfora cartaginesa, si bé es trobaren diversos fragments informes d'àmfora púnicoebusitana, d'àmfora tripolitana, d'àmfora nord-africana, d'àmfora púnica de l'estret de Gibraltar i d'àmfora grecoitàlica.

El material més abundant és la ceràmica ibèrica. De ceràmica grisa es trobaren tres vores de bols (Làm. 24, núm. 12 i 13), quatre vores (Làm. 24, núm. 14 a 17) i tres fons (Làm. 24, 18 i 20) de gerres bicòniques i altres tres vores de gerres de diferents tipus.

La ceràmica ibèrica oxidada està ben representada, ja que es trobà la vora d'un *kalathos* (Làm. 25, núm. 1), també dos fragments informes decorats amb pintura (Làm. 25, núm. 2 i 3), una vora i el fons d'un bol (Làm. 25, núm. 4 i 15), les vores de quatre tasses amb umbo (Làm. 25, núm. 5 i 6), la vora d'una urna d'orelletes (Làm. 25, núm. 7) i quatre vores (Làm. 25, núm. 8 a 10) i tres fons (Làm. 25, núm. 14) de gerres de diferents tipus i dues vores d'atuells (Làm. 25, núm. 11 i 12). Hi ha també com a mínim restes de set àmfors ibèriques (Làm. 26, núm. 1 a 5). Tota la ceràmica ibèrica feta a mà són olles, de les quals hi ha cinc vores, dos fons i una tapadora (Làm. 26, núm. 7 a 11). Es trobà també una fusaiola (Làm. 26, núm. 12).

La presència de la Campaniana A, tot i que en proporcions inferiors a les produccions dels tallers occidentals, així com del *kalathoi* i dels fragments decorats amb pintura, ens situen cronològicament en el darrer quart avançat del segle III aC. Tot i així pot resultar aventurat datar el moment de construcció del mur UE 1105. Per cronologia relativa se'n dedueix que, com a mínim, a finals del segle III aC o començaments del segle II aC el mur ja estava construït.

3a. fase. Desmantellament i/o espoli de la torre

A partir de l'anàlisi del registre arqueològic sembla evidenciar-se que poc després de la construcció del mur UE 1105, la torre fou desmantellada, fet que s'aprofità per espoliar fins i tot els carreus que formen part dels fonaments de bona part de la torre. Es buidaren de pedres les rases on hi havia els fonaments de la paret curta del costat nord, de part de la paret sud i d'una de les parets llargues de la torre. A part de l'evident desmuntatge que patí la torre, de la qual no en quedaren ni bona part dels fonaments, s'ha pogut documentar el que podia haver estat una rasa d'espoli, la UE 1150.

La datació d'aquest fet singular la documenta en part l'estrat UE 1111, situat per sobre dels fonaments no espoliats de la UE 1093, 1072, 1139, i UE 1131, 1134 i 1135, el qual entenem que és part de l'enderroc de l'estructura de la torre que no havia estat desmantellada. Tallava els estrats UE 1106 i 1104. També cal associar a aquesta fase les UE 1131 i 1134 i 1135, una concentració de pedres barrejades amb fang caigudes de l'espoli de la torre a ambdós costats de la mateixa, i l'estrat d'amortització -UE 1071- que omple de la rasa UE 1070 un cop havia estat espoliada. Per la datació d'aquest fet unificarem, doncs, els materials trobats en aquests estrats.

Pel que fa al vernís negre, es trobà un petit bol de la forma Lamb. 24/25B (Lâm. 27, núm. 1) i dues vores de bol del Taller de Roses de la forma Lamb. 27 ab (Lâm. 27, núm. 2 i 3). La vaixel·la de vernís negre majoritària pertany a la producció de la Campaniana A, de la qual es trobà una escudella de la forma Lamb 27B (Lâm. 27, núm. 4), dos bols de la forma Lamb. 27ab (Lâm. 27, núm. 5 i 6), un bol de la forma Lamb. 26 o 27 (Lâm. 27, núm. 7), un altre bol de la forma Lamb. 31 amb restes de decoració de pintura blanca (Lâm. 27, núm. 8), un plat de la forma Lamb. 36 (Lâm. 27, núm. 9) i el fons d'un unguentari (Lâm. 27, núm. 10).

Es trobà una vora d'un morter ebusità (Lâm. 27, núm. 12), dues vores d'una àmfora púnica PE-16/T 8.1.3.1 (Lâm. 27, núm. 13 i 14), un fragment de fons d'àmfora púnica de la Mediterrània central i la nansa d'una altra àmfora d'origen indeterminat, a més de

diversos fragments informes d'àmfores púniques de l'àrea de l'estret de Gibraltar, cartagineses, així com tripolitanes i grecoitàliques. També de procedència púnica també cal destacar la troballa del fons d'un petit vas de vidre (Lâm. 27, núm. 11).

La ceràmica grisa ibèrica està representada per tres vores (Lâm. 27, núm. 19 i 20) i quatre fons (Lâm. 27, núm. 22 a 25) de gerres bicòniques i quatre vores (Lâm. 27, núm. 15 a 18) i un fons de bol (Lâm. 27, núm. 21).

La ceràmica oxidada ibèrica és la més abundant. Hi ha una vora d'*skyphos*, tres vores de bols petits (Lâm. 28, núm. 3 a 5), altres dues vores de bol (Lâm. 28, núm. 1 i 2), una *oinochoe*, una vora (Lâm. 28, núm. 6) i quatre fons de tasses umbilicades (Lâm. 28, núm. 11 i 12), un unguentari (Lâm. 28, núm. 9), dues d'olles (Lâm. 28, núm. 10 i 20), tretze vores de gerres de diferents tipus (Lâm. 28, núm. 7, 8, 13 a 19 i 22 a 25), les vores de vuit atuells de gran capacitat (Lâm. 28, núm. 21 i Lâm. 29, núm. 1 a 7), vuit fons de vasos de formes indeterminades (Lâm. 29, núm. 8 a 12) i dues tapadores (Lâm. 29, núm. 13 i 14). També es trobaren nou vores (Lâm. 30, núm. 1 a 9) i dos fons d'àmfores ibèriques (Lâm. 30, núm. 10 i 11).

Quant a la ceràmica ibèrica feta a mà, hi havia set vores (Lâm. 30, núm. 12 a 15, Lâm. 14, núm. 1) i dos fons d'olles (Lâm. 31, núm. 3 i 4), tres vores (Lâm. 31, núm. 5 a 7) i un pom (Lâm. 31, núm. 8) de tapadores, un fragment informe amb decoració de cordons (Lâm. 31, núm. 2) i una fusaiola (Lâm. 31, núm. 9).

Cal destacar la troballa d'algun fragment de *tegulae*.

La major proporció de vaixel·la de la Campaniana A vers la dels tallers occidentals del segle III aC és una dada significativa. El material trobat d'aquest taller és representatiu de la variant antiga d'aquesta producció. Una altra dada a valorar és la presència l'àmfora púnicoebusitana del tipus PE-16/T 8.1.3.1, que és característica del període de la segona guerra púnica.

Cal tenir present també que, per cronologia relativa, ens situem en un moment posterior a la formació de les UE 1106 i 1104, les quals són tallades per la rasa d'espoli UE 1150 i que es daten cap a finals del segle III aC. Proposem, doncs, com a data de desmantellament i espoli de la torre del Turó dels Dos Pins una cronologia d'inicis del segle II aC.

L'amortització del jaciment

Cobrint les estructures i sediments més moderns de tots els sectors del jaciment, es documentà un potent estrat -UE 1002-, que contenia abundant material

arqueològic. Aquest sediment segellava el jaciment i determinava la data del seu abandonament. La zona no es tornà a ocupar.

En total es trobà un nombre mínim de 153 peces.

Pel que fa al material d'importació, s'ha de destacar la presència de la ceràmica de vernís negre. D'aquest grup es trobà una única peça de ceràmica àtica: la nansa d'un *skyphos*, que representa un 0,65% del total. Pel que fa a la ceràmica del Taller de Roses, es trobà un total de 8 peces diferents, que representa un 5,23% del total. D'aquest taller es trobà la carena d'una copa de la forma Lamb. 24/25B, la vora d'un petit bol de la forma Lamb. 25/27 (Lâm. 32, núm. 1), la vora d'un bol de la forma Lamb. 27 (Lâm. 32, núm. 2), dos fons d'escudelles de la forma Lamb 26 (lâm. 32, núm. 3 i 4), una vora de plat de la forma Lamb. 23 (Lâm. 32, núm. 5) i dues vores d'escudelles de la forma Lamb. 26 que pertanyen al taller de NIKIA-IWN.C (Lâm. 32, núm. 6 i 7).

Del taller de la Campaniana A es trobaren un plat de la forma Lamb. 23 (Lâm. 32, núm. 8), un plat de la forma Lamb. 36 (Lâm. 32, núm. 9), una copa de la forma Lamb. 31 (Lâm. 32, núm. 10) i una altra de la forma Lamb. 33 (Lâm. 32, núm. 11), un peu d'una copa Morel 68 (Lâm. 32, núm. 12), tres vores d'escudelles i un fons de la forma Lamb. 26 (Lâm. 32, núm. 13 a 16), tres vores de la forma Lamb. 27 (Lâm. 33, núm. 1 a 3) i un fons de forma indeterminada (Lâm. 33, núm. 4). Aquesta producció té un nombre mínim d'11 peces, que representa un 7,19 % del total.

Es trobaren també quatre peces que imiten les produccions de vernís negre, en concret les formes Lamb. 23, 36 i probablement Morel 68 (Lâm. 33, núm. 5 a 8), que representa el 2,61% del total.

La ceràmica comuna d'importació trobada és púnica en la seva totalitat i representa el 2,61% del total. Hi ha dos morters cartaginesos (Lâm. 33, núm. 9 i 10), el fons d'un plat i un tap d'àmfora de producció cartaginesa (Lâm. 33, núm. 11 i 12).

D'àmfora d'importació es trobaren 8 peces, que representa el 5,23% del total. Hi ha una vora d'àmfora grecoitàlica (Lâm.33, núm. 13), dues vores i dos fons d'àmfores púniques, una vora de PE 16/T 8.1.3.1 (Lâm. 33, núm. 14), una vora d'àmfora del cercle de l'estret de Gibraltar T 9.1.1.1 (Lâm. 33, núm. 16), i dos fons d'una àmfora de la Mediterrània central T 5.2.3.1/T 5.2.3.2 (Lâm. 34, núm. 2). Es trobà també una vora d'una possible àmfora massaliota (Lâm. 33, núm. 15), una vora d'una àmfora indeterminada (Lâm. 34, núm. 1) i un fragment informe d'àmfora tripolitana amb grafit (Lâm. 34, núm. 3).

Les produccions ceràmiques més nombroses són les de factura indígena. De ceràmica grisa ibèrica es trobà un nombre mínim de 24 peces, el que representa el 15,69% del total. Es documentaren 9 bols (Lâm. 34, núm. 4 a 12), tretze gerretes bicòniques (Lâm. 34, núm. 13 a 25), un bocall (Lâm. 34, núm. 26), una gerra (Lâm. 34, núm. 27) i 7 fons de vasos diversos (Lâm. 35, núm. 1 a 7).

La ceràmica oxidada ibèrica, amb un nombre mínim de 52 peces, representa el 43,99% del total. Es localitzaren 13 bols (Lâm. 35, núm. 8 a 20), 5 vasos o copes (Lâm. 35, núm. 21 a 25), quatre fons de vasos umbilicats (Lâm. 36, núm. 1 a 4), dos *kalathoi* (Lâm. 36, núm. 5 i 6), un d'ells amb decoració de bandes i filets, un vas amb nansa aixecada (Lâm. 36, núm. 7), 12 gerres de vora exvasada (Lâm. 36, núm. 8 a 19), 17 atuells de reserva (Lâm. 37, núm. 1 a 14 i Lâm. 38, núm. 1, 2 i 4), un broc (Lâm. 38, núm. 3), dues tapadores i un pom de tapadora (Lâm. 38, núm. 5 a 7) i 10 fons de diversos vasos (Lâm. 38, núm. 8 a 17).

D'àmfora ibèrica es trobaren un mínim de 20 peces, el que representa el 13,07% del total (Lâm. 39, núm. 1 a 16 i Lâm. 40, núm. 1 a 5).

De ceràmica feta a mà es localitzà un nombre mínim de 21 peces, que representa un 13,73% de total. Es trobaren 5 tapadores (Lâm. 40, núm. 6 a 10) un pom de tapadora (Lâm. 40, núm. 11), un bol (Lâm. 40, núm. 12), 15 olles, una d'elles amb una nansa d'orella (Lâm. 40, núm. 13 a 15 i Lâm. 41, núm. 1 a 12), tres fons (Lâm. 41, núm. 13 a 15) i una nansa. També es trobà una fusaiola (Lâm. 41, núm. 16 i 17). Per últim comentar també la troballa de dos claus de ferro, d'un ganxo també de ferro i de dues grapes de plom per cosir vasos ceràmics trencats.

La cronologia de formació d'aquest estrat la proporciona el material d'importació trobat, tant la vaixela fina, com les àmfores. És significativa la proporció de ceràmica de vernís negre trobada del Taller de Roses (8 peces) vers la producció més majoritària de la Campaniana A (11 peces). Aquesta mínima diferència fa pensar en un moment no només de coexistència entre les dues produccions, sinó també en un període en el qual la ceràmica procedent de la península Itàlica comença a ser majoritària, és a dir, en un moment a cavall entre el final del segle III aC i el començament del segle II aC. Aquesta data vindria afirmada per la presència de les formes de la Campaniana A, les quals representen un moment antic d'aquesta producció. Així ens ho confirmaria la presència dels dos plats de la forma Lamb. 23 i les dues escudelles de la forma Lamb. 26, unes produccions que no depassen el primer quart del segle II aC. La resta de formes també formen part ja del repertori de la variant antiga de la Campaniana A i totes elles

estan present al derelictes del Grand Congloué 1, datat vers el 205 aC (SANMARTÍ, PRINCIPAL 1998).

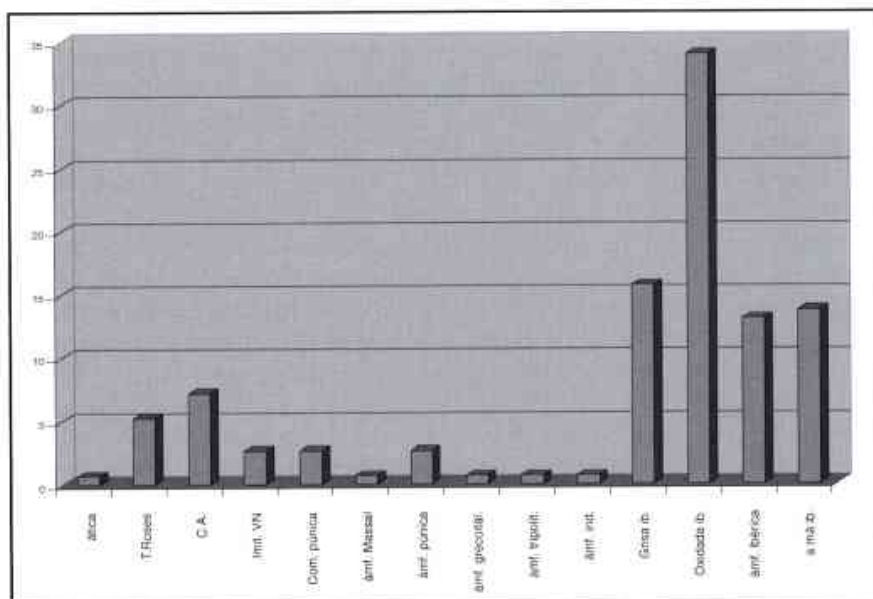
Les àmfors trobades també ajuden a delimitar aquesta cronologia. L'associació d'àmfors PE-16/T 8.1.3.1 (240/220-190 aC), amb àmfors de la Mediterrània central del tipus Mañà D/T 5.2.3.1-T 5.2.3.2 (220-175 aC) i amb àmfors grecoitàliques (freqüent a partir del darrer quart del segle III aC) és característica de contextos propis de la segona guerra púnica o bé d'inicis del segle II aC. L'àmfora T 9.1.1.1 té una cronologia molt àmplia, que pot arribar fins a finals del segle II, si bé el seu inici se situa a finals del segle III aC (RAMON, 1995: 227). Així doncs, proposem com a data d'amortització del jaciment, inicis del segle II aC.

3. Quantificació del material de la UE 1002

L'abundància de material trobat en aquest estrat d'amortització del jaciment ha permès disposar d'un elevat i, per tant, significatiu nombre d'individus ceràmics, suficient per poder realitzar-ne una quantificació. Hem utilitzat per la quantificació del conjunt ceràmics, la comptabilitat dels fragments amb forma majoritaris –vores o bases– expressada en el Número Mínim d'Individus (NMI), segons criteris i pautes definides en el protocol establert a la taula rodona celebrada l'any 1998 a Glux-en-Glenne (ARCELIN, TRUFFEAU-LIBRE 1998). Per tipus de produccions, el recompte és el següent:

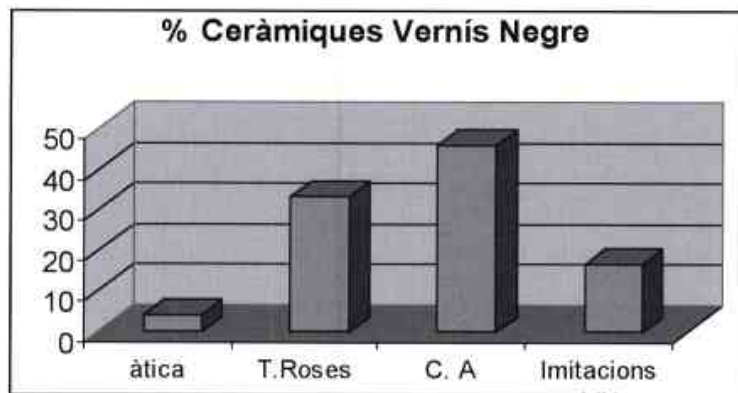
Produccions	Nre. peces	% Total
Ceràmica àtica	1	0,65
Tallers de Roses	8	5,23
Campaniana A	11	7,19
Imitacions VN	4	2,61
Comuna púnica	4	2,61
Àmfora massaliota	1	0,65
Àmfora púnica	4	2,61
Àmfora grecoitàlica	1	0,65
Àmfora tripolitana	1	0,65
Àmfora indeterminada	1	0,65
Cer. Grisa ibèrica	24	15,69
Cer. Oxidada ibèrica	52	33,99
Àmfora ibèrica	20	13,07
Cer. ibèrica a mà	21	13,73
Total	153	100

% Produccions

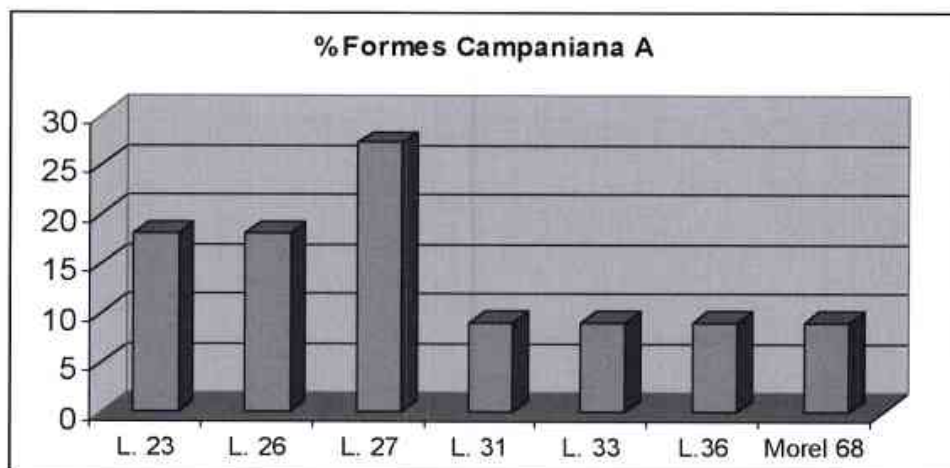
Si s'analitza de forma individualitzada les produccions de vernís negre, n'obtenim els següents percentatges:

Vernís negre	Nre. peces	% Total
Ceràmica àtica	1	4,17
Tallers de Roses	8	33,33
Campaniana A	11	45,83
Imitacions VN	4	16,67
Total	24	100

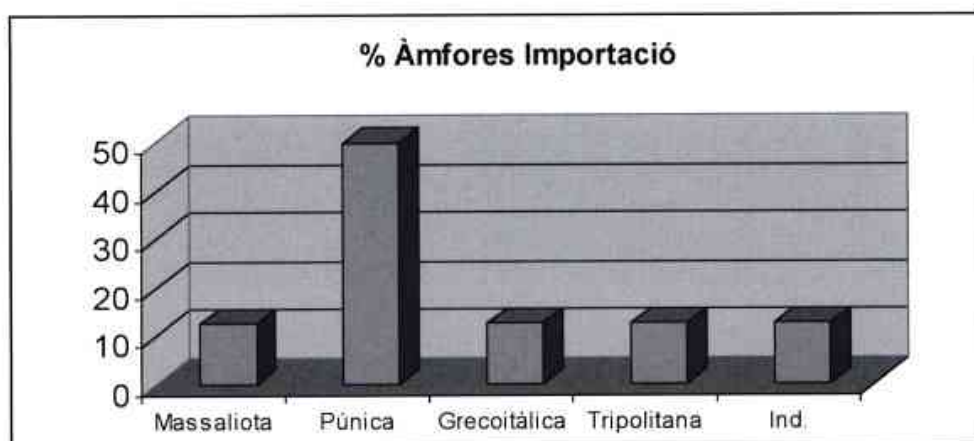
D'aquests tallers, només el de la Campaniana A té suficients peces per poder analitzar les formes:

Campaniana A	Nre. peces	% Total
Lamboglia 23	2	18,18
Lamboglia 26	2	18,18
Lamboglia 27	3	27,27
Lamboglia 31	1	9,09
Lamboglia 33	1	9,09
Lamboglia 36	1	9,09
Morel 68	1	9,09
Total	11	100

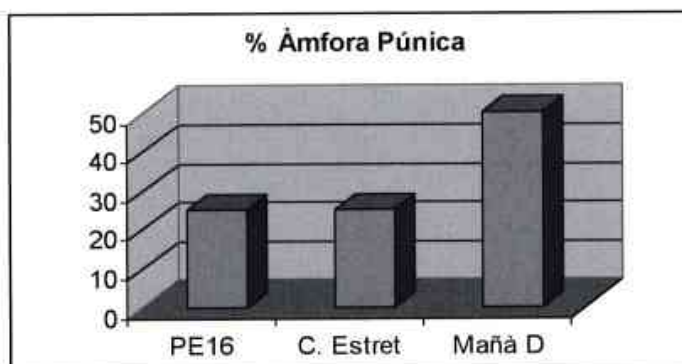
Pel que fa a les àmfors d'importació, els tipus trobats són els següents:

Àmfora Importació	Nre. peces	% Total
Àmfora massaliota	1	12,50
Àmfora púnica	4	50,00
Àmfora grecoitàlica	1	12,50
Àmfora tripolitana	1	12,50
Àmfora indeterminada	1	12,50
Total	8	100

L'àmfora púnica es distribueix de la manera següent:

Àmfora Púnica	Nre. peces	% Total
PE16/T8131	1	25
Cercle estret T9111	1	25
Mañà D/ T5231-T5232	2	50
Total	4	100

A tall de comentari, d'entrada s'observa que les produccions importades equivalen a poc menys d'una quarta part del material trobat -23,5%-; essent la resta -76,5%- produccions indígenes d'origen local o regional. Tot i així, entenem que aquesta proporció de materials importats és relativament alta si es té present el context al qual corresponen els materials, és a dir, a un petit nucli rural dispers. L'alta proporció d'importacions s'explica per la seva proximitat al gran nucli de poblament de Burriac, el qual, a més de nucli residencial, esdevingué port comercial de primer ordre i centre redistribuïdor de productes forans (GARCÍA ROSELLÓ *et alii* 2000).

Quant al material d'importació, per usos, veiem que el 66,6% correspon a vaixel·la de taula, el 22,2% a àmfores, per tant, recipients de transport i de reserva, i el 11,1% a terrissa de cuina. L'alt percentatge de vaixel·la de taula sembla refermar l'ús residencial permanent d'aquest petit nucli rural. L'anàlisi tipològica d'aquesta vaixel·la ens indica que les escudelles són els vasos més usats -63,6%- atesa la seva ambivalència a l'hora d'utilitzar-les com a gots o com a plats, seguits dels plats -27,2%- i dels gots o copes -9%-.

Per procedències, domina la vaixel·la d'origen italià -45,83%- i les àmfores d'origen púnic -50%- . De la relativa escassetat d'envasos amfòrics -el 22,2% de les importacions i el 18,30% del total de les produccions sumant-hi les àmfores ibèriques- sembla deduir-se que la presència d'aquests recipients respon només a un consum propi dels productes que contenen. Per tant que no es tractava d'un assentament on s'elaboressin productes envasables i tampoc d'un assentament que disposés d'una zona de reserva o d'emmagatzematge. Quant als productes envasats d'importació, observem que majoritàriament era vi -71,4%- (àmfores massaliotes, grecoitaliques, i púniques del tipus T 8.1.3.1 i T 5.2.3.1) i en la mateixa proporció, però quantitativament molt menys nombroses -14,3% respectivament- oli (àmfores tripolitanes) i salaons o conserves (púnica del tipus T 9.1.1.1).

La ceràmica de producció indígena és la més nombrosa. Quant a tècnica d'elaboració, el 82% ha estat feta amb torn i la resta, el 18%, a mà. La terrissa feta a mà només està representada per les olles i les seves respectives tapadores destinades a coure els aliments al foc. Cal fer notar el baix percentatge trobat d'aquests tipus de peces usades per cuinar.

La terrissa feta a torn és majoritàriament de cuïta oxidada -75%- . Els vasos elaborats amb cuïta reductora -25%- , tipològicament corresponen a escudelles -37,5%- i a petites gerres de cos troncocònic -54,1%- , si bé hi ha altres formes molt més minoritàries -8,3%- . En qualsevol cas es tracta exclusivament

de vaixel·la de taula, bé per contenir els aliments sòlids, per beure o per contenir líquids. Els percentatges ens indiquen que les petites gerres de cos troncocònic esdevenen sens dubte els gots per beure més usuals en la taula ibèrica.

Els atuells ceràmics fets amb cuïta oxidada presenten una major varietat tipològica. També hi trobem escudelles -16,6%- , copes o tasses -6,9%- , gerres de diferents tipus per transportar, contenir o servir bàsicament líquids -26,3%- , atuells de reserva -16,6%- , àmfores -27,7%- i altres vasos i recipients com tapadores, safates, etc. -5,5%- . És interessant fer notar que quasi bé la meitat d'aquest tipus de material correspon a recipients de reserva i emmagatzematge, ja que sumant les àmfores amb els grans atuells, representen el 44,5%.

A manera de resum, tot analitzant usos i comptabilitzant totes les produccions importades i indígenes, podem concloure que quasi la meitat del material trobat és vaixel·la de taula -46,1%- , seguit pels recipients destinats al transport, reserva o emmagatzematge -21%- i a la cuina -17,4%- . Resta un grup de materials que podien tenir usos diferents o ambivalents entre els quals s'agrupen les gerrres amb usos possiblement indiferents de transport, reserva i taula -15,2%- .

És de destacar també que la majoria del material trobat -98,7%- , el que hem analitzat fins al moment, té una relació directa amb els productes alimentaris -sòlids o líquids- i, per tant, perfectament associables a una zona d'hàbitat. La resta de materials són residuals o gens representatius. No n'hem trobat pràcticament cap que es pogués relacionar amb algun tipus d'activitat artesanal o industrial, ni amb cap altra activitat especialitzada.

Interpretació de les restes trobades

Les primeres notícies del jaciment es remunten a l'any 1976, però l'abast i primera interpretació del que s'havia trobat no fou possible fins la campanya d'excavació de l'any 1986. Els primers informes redactats, mentre s'efectuaven aquests treballs, ja apuntaven la hipòtesi que es tractés d'un assentament del període de l'ibèric ple, de reduïdes dimensions, de caire rural, dispers en el territori més immediat d'influència de l'*oppidum* de Burriac, al qual se li suposava una activitat relacionada amb l'explotació dels recursos naturals del seu entorn més proper, presumptament relacionat amb l'activitat agrícola. Les restes de l'assentament rural del Turó dels Dos Pins esdevingueren, així, el primer jaciment ben conegut d'aquestes característiques amb aquesta cronologia a

la vall de Cabrera de Mar i un model de referència per a altres àrees de Catalunya.

Tanmateix, les campanyes d'excavació efectuades durant el primer quinquenni dels anys 90, no només confirmaren aquesta realitat sinó que possibilitaren la descoberta del que de ben segur singularitza aquest jaciment: una torre de mides i característiques excepcionals, única, fins al moment, en l'àmbit territorial dels ibers laietans.

La intervenció en aquest jaciment també va permetre obtenir una seqüència cronològica, que abastava més d'un segle, emmarcada en el període ibèric ple. Esdevé, doncs, un dels jaciments millor coneguts que ens proporciona dades concretes, objectives i significatives sobre una zona d'habitat situada en els segles IV-III aC a la vall de Cabrera de Mar.

Durant els anys 1990 i 1991, paral·lelament a l'excavació del jaciment, es realitzaren alguns treballs de prospecció en altres àrees, més o menys properes, del vessant de migdia del turó dels Dos Pins. La prospecció va permetre localitzar, en un radi aproximat d'uns 100 m, almenys quatre possibles estructures d'habitat més, força mal conservades i totes elles parcialment o molt destruïdes. Aquestes estructures, aparentment no connectades entre si, no foren excavades. Cal destacar que entre l'escàs material arqueològic recollit en superfície a prop d'aquestes estructures, no s'identificaren produccions ceràmiques característiques dels segles II i I aC, per la qual cosa deduïm que es tracta d'habitats emmarcats en el període ibèric ple i que l'indret no es tornà a habitar en el període tardoibèric.

Les primeres valoracions que es feren del jaciment, a manca d'un estudi acurat, donaven com a fet evident que es tractava d'un assentament dispers rural amb una funció relacionada amb l'activitat agrícola. És una possibilitat, però no és una interpretació conclouent. Certament, les restes de les edificacions excavades en el Turó dels Dos Pins són, a hores d'ara, quan s'ha realitzat un estudi aprofundit de les seves estructures i material arqueològic, de complexa interpretació. Si més no ens plantejen una sèrie d'incògnites que cal analitzar, valorar i exposar:

En primer lloc cal tenir present l'indret on s'aixecaren aquestes edificacions, les quals, com ja s'ha indicat, es troben a la vessant de migdia d'un turó de fort pendent –un 46%–, amb moltes similituds geomorfològiques a la muntanya de Burriac, al peu de la qual se situen. Tret de la construcció d'alguns murs per construir feixes de conreu, possiblement del segle XIX, d'una mina per abastar-se d'aigua, excavada cap als anys 40 del segle passat, i d'un parell de cases construïdes a partir de la dècada dels 70 també del

segle passat, el turó no ha sofert intervencions antròpiques fins al moment. Per tant, les úniques causes que han pogut modificar la topografia del turó, tot i que mínimament, són degudes a l'erosió natural del terreny a partir de dos processos diferents, essent el primer la meteorització química que ha provocat la disgregació de la roca base –el granit– convertint-la en sauló i en segon lloc l'escorrentia superficial originada per l'aigua de pluja que ha mobilitzat el material detrític. Tampoc s'ha modificat el traçat de la riera de Cabrera, situada al peu del turó. Tot plegat fa de l'indret on es construïren les edificacions ibèriques un lloc de difícil accessibilitat, al qual només s'hi pot arribar amb certa comoditat per la seva banda de llevant, una extensa plataforma que suaument el connecta amb la riera de Cabrera i amb la zona planera de la vall de Cabrera de Mar.

La segona qüestió que cal analitzar és la mateixa estructura de les edificacions. L'excavació en extensió del jaciment permeté documentar la totalitat de les construccions que s'aixecaren, els treballs de condicionament del terreny, les tècniques, recursos i solucions constructives, així com els diferents elements arquitectònics i funcionals amb els quals es proveïren. En aquest punt cal recordar que pel que fa a espais, distribució, tècniques constructives i necessitats d'ús bàsiques –llar de foc, paviments, banquetes, etc.–, els habitatges dispersos, tret d'aspectes puntuals, havien de ser similars als habitatges que es construïen a l'interior dels *oppida*. Malauradament a l'*oppidum* Burriac no s'hi ha realitzat excavacions en extensió com per poder establir una tipologia d'edificacions d'habitat i de pautes constructives quant a diferenciació d'elles. En aquest sentit, les estructures del Turó dels dos Pins poden ser un bon referent per estudiar un model d'habitatge de tipus corrent d'una casa ibèrica laietana.

Tot i així, cal preguntar-se si els treballs de preparació del terreny, que implicava retallar la roca per crear plataformes, els de proveïment dels materials constructius –pedres i fang per la tàpia o el tovot– en una zona de difícil accés, la construcció d'elements de serveis bàsics i d'infraestructura –canalitzacions, cisternes per acumular aigua, etc.–, que degueren significar un considerat cost i esforç humà per assentar-se en un indret, com a mínim complicat, es justificava només amb una finalitat d'explotació agrícola o de captació de recursos en uns terrenys físicament poc adequats des del punt de vista productiu i de rendibilitat del treball esmerçat.

Elements com la canalització central o la llar de foc de la primera fase de l'edificació de llevant poden semblar desmesurats i desproporcionats en relació a un petit assentament destinat únicament a una activitat agrícola. L'excavació de la canalització degué

implicar un plantejament previ que comportava un bon coneixement del terreny i un domini de certes tècniques quasi d'enginyeria capaces de solucionar el desviament, la canalització i el control de les aigües pluvials, les quals, en un indret de fort pendent, havien de representar en època de fortes pluges un veritable problema. Sobta també les mides i característiques constructives de la llar de foc de l'edificació est, la qual pot semblar més pròpia d'un edifici de tipologia més complex que d'una edificació rural. Recordem que ni a l'*oppidum* de Burriac, tret de les llars de foc de l'anomenat edifici públic i de l'habitatge anterior a la construcció de la torre del sector occidental, s'ha documentat un fogar d'aquestes característiques. Així mateix, cal destacar la presència de petxines de mida gran –*glycymeris glycymeris*– en el centre de la preparació d'algunes de les llars de foc localitzades. Aquest fet, que intuïm que respon a algun motiu de caire ritual, també es documenta en els dos fogars de l'*oppidum* de Burriac abans esmentats i en un tercer situat en una habitació annexa a la torre de ponent de l'*oppidum*, així com també en una altra llar de foc situada a la part alta de la torre del Turó dels Dos Pins, i en una altra situada en l'àmbit 2 del sector del sector de llevant, fase segona.

En qualsevol cas, la presència de llars de foc, de formes i mides diferents, en quasi bé totes les edificacions de les diferents fases ens evidencien que es tractava d'habitats. Els fogars, la successió de nivells d'ús o de paviments i les diverses refaccions dels àmbits semblen indicar una ocupació continuada al llarg del període que estigueren en ús. Per tant, no es tractà d'un assentament d'ocupació temporal o estacional. També cal fer notar l'absència d'elements d'emmagatzematge o d'àmbits que es poguessin usar per a aquest fi, així com d'estructures i de materials que ens indiquin una activitat industrial o artesanal, fins i tot en l'àmbit domèstic.

La seqüència evolutiva de les diferents ocupacions que es produïren en aquest assentament s'inicien en un moment indeterminat del segle IV aC, potser durant la primera meitat d'aquest segle. Els escassos materials d'importació trobats així ho semblen suggerir. Fou llavors quan es construí la canalització i s'edificà l'habitatge del sector de ponent, possiblement compartimentat en dos àmbits. Durant la segona meitat del segle IV aC es deixà d'usar un dels dos àmbits i es reformà l'altre i s'aixecà un nou paviment dotat amb una nova llar de foc. Aquesta reforma coincidí amb la construcció a l'altre costat de la canalització, al sector de llevant, d'una nova edificació d'uns 13 m².

La nova edificació, per a la construcció de la qual es requeriren també uns treballs previs de regularització del terreny, degué estar compartimentada, si més no així semblen demostrar-ho una sèrie de petits forats alineats excavats a la roca que interpretem

foren excavats per sostenir pals o petits troncs que formaven alguna mena de tanca o d'envà lleuger. Disposava d'una llar de foc rectangular de gran mida i una petita cisterna exterior a l'habitatge.

Al darrer terç del segle III aC, es detecten una sèrie de reformes profundes en l'habitatge del sector de llevant que consistiren en una ampliació, compartimentació i separació en dues estructures d'habitació amb accessos diferents, a les quals s'hi annexà una nova construcció. L'edifici resultant constava, com a mínim, de tres espais independents, el més gran dels quals no sobrepassava els 9 m², cada un d'ells disposava d'una llar de foc. Sembla que el tercer àmbit, a la vegada, també estava compartimentat.

És en aquest moment també quan es construí la torre, la qual cosa comportà l'abandonament definitiu de les construccions de ponent, la inutilització de la canalització i reformes abans esmentades en l'edificació de llevant. Aquests canvis no només foren arquitectònics sinó també funcionals. Durant el curt període en què estigué en ús la torre, també es documenten fases d'ocupació en les edificacions de llevant, possiblement per adequar-la a nous usos relacionats amb l'existència de la torre.

Sens dubte, la torre és l'element més singular i notable del jaciment, essent excepcional en tots els aspectes. Les seves dimensions –12m x 5,9m– i característiques la fan única, sense comparació amb cap altra torre quadrangular coneguda a la Catalunya preromana, les quals com a mitjana són dues vegades més petites. La contundència dels seus fonaments –profunditat, amplada i característiques constructives– semblen concebuts per sostenir una torre d'una altura considerable. L'aplicació de certs càlculs matemàtics teòrics realitzats a partir de les característiques de la seva fonamentació indiquen que podia haver assolit sense patir problemes estructurals, de solidesa i d'estabilitat, una altura d'entre 11 i 14 m. Una torre d'aquestes dimensions havia de comptar forçosament, com a mínim, amb dos pisos o nivells interiors, probablement d'estructura de fusta, primer per travar estructuralment els murs i després per poder accedir al seu coronament. No hi ha indicis arqueològics que ens proporcionin dades respecte al seu parament en alçada i la seva aparença exterior, per tant, desconeixem si estava bastida tota de pedra o bé si era una construcció amb sòcol de pedra i alçat de tàpia o de tovot i quin tipus de cobertura tenia.

El paviment de lloses exterior annexat al peu de la torre definia una petita plataforma orientada a llevant. L'enllosat el relacionem amb l'accés a la torre, el qual el situem en aquest costat curt on s'aixecava el mur més alt de la construcció.

Durant l'excavació de la torre es realitzaren treballs de delimitació i de prospecció en l'entorn més immediat per tal de comprovar si aquesta estructura estava en connexió amb altres elements estructurals de caire defensiu. En un radi aproximat d'uns 30 m, tret d'un mur annexat que tot seguit es comentarà, no es trobaren indicis que evidenciessin que formés part d'un sistema defensiu més complex. La conclusió a la qual s'arribà, doncs, era que es tractava d'una torre exempta i s'interpretà com una talaia de control territorial, ja que la seva situació, en un punt estratègic que dominava visualment la zona plana de la vall de Cabrera de Mar, però alhora controlava la riera de Cabrera –un pas natural cap a les terres de l'interior–, així ho suggerien.

La torre es construï cap al darrer terç del segle III aC i pocs anys més tard, cap a finals del mateix segle o els primers anys del segle següent, s'inicià la construcció d'un mur que s'annexà a la torre. Aquest mur, de gruix considerable, no es bastí sobre la roca, essent la seva tècnica constructiva poc acurada i d'escassa solidesa. Del seu aspecte hom intuiria precipitació i fins i tot la sensació que es tracta d'una obra que no s'arribà mai a concloure. El mur s'adossava, amb una unió no massa precisa, a l'angle més meridional de la torre i prenia una orientació en direcció NO-SE, en direcció cap a la propera riera de Cabrera. Sembla clar que amb la seva construcció es pretenia protegir o fortificar l'espai existent entre la torre i la riera de Cabrera, potser per tancar aquest pas natural.

L'arqueologia ens evidencia que molt poc després, dins d'aquest període d'inici del segle II aC, la torre es destruï, es desmuntà o es desmantellà. Val a dir que no s'hi han documentat signes de destrucció violenta o d'incendi, ben al contrari, l'existència de rases d'espoli, que fins i tot afecten les trinxeres dels fonaments, poden indicar el reaprofitament dels carreus amb què estava construïda. La fi de la torre coincidí amb l'abandonament de les edificacions d'hàbitat properes que encara persistien.

Contextualització i valoració històrica

Cronològicament, l'assentament, amb les diferents reformes, abasta un període ampli de més de 150 anys, ben al contrari que la torre, la qual no superarà més d'uns trenta anys en ús. Aquest període en el qual estigué habitat l'assentament demostra, juntament amb altres indicis, que a les rodalies de l'*oppidum* de Burriac existí durant l'etapa de l'ibèric ple un poblament estable, que ocupà algunes àrees exteriors al recinte fortificat de l'*oppidum*, tot i que no de manera generalitzada. En desconeixem, però, el nombre i l'abast d'aquest poblament dispers, així

com les activitats bàsiques que s'hi realitzaven, tot i que cal suposar que bàsicament estaven relacionades amb l'explotació del medi més proper.

Del període ibèric ple només s'ha documentat un altre jaciment dispers a la vall de Cabrera de Mar, el de can Segarra (PÉREZ-SALA, CELA 1995), el qual es troba situat en un indret més baix de la vall i, a diferència dels assentaments del Turó dels Dos Pins, perdurà fins ben entrat el segle II aC. La resta de jaciments situats en zones planes de la vall tenen cronologies de fundació que se situen dins del període ibèric tardà i, per tant, s'emmarquen en una altra problemàtica d'organització territorial que respon a un altre context històric que és del de la romanització (PUJOL, GARCÍA ROSELLÓ 1994) (OLESTI 1995) (GARCÍA ROSELLÓ, MARTÍN, CELA 2000) (REVILLA 2004). Són els jaciments de ca l'Esteban (RIBAS 1964) (GARCÍA ROSELLÓ, ZAMORA 1993), can Bartomeu (GARCÍA ROSELLÓ, ZAMORA 1993), can Modolell (GARCÍA ROSELLÓ, ZAMORA 1993), Mas Català (PÉREZ-SALA, GARCÍA ROSELLÓ 2000) i potser l'Hostal (CELA, ZAMORA, REVILLA, 2002). En la resta del territori de la Laietania només coneixem un sol jaciment d'època ibèrica plena que es pugui considerar un assentament dispers de plana, el de can Calvet a Santa Coloma de Gramenet (GILLI, RIGO 1992).

En l'estat actual de la recerca, l'arqueologia sembla posar en evidència que el poblament dispers laietà datable d'època ibèrica plena situat en zones planes no sembla respondre a un model generalitzat d'ocupació del territori. Ben al contrari, els escassos exemples amb què comptem semblen indicar una ocupació esporàdica i relacionada amb les àrees més properes als grans centres de poblament, els *oppida*. Aquesta organització territorial sens dubte degué obeir a una estratègia perfectament planificada que caracteritzà el model territorial de la Laietania ibèrica (ZAMORA *et alii* 2001).

Quant a la torre, resulta més difícil d'explicar el perquè una construcció tan potent, com singular, sobreviagué poc més de trenta anys. És lògic suposar que els seus constructors no esmerçaren ni invertiren temps, esforç i cost per edificar una talaia d'aquestes característiques tan excepcionals perquè acabés essent una obra efímera, a no ser que el seu aixecament respongués a un fet sobtat i concret, determinat per certs esdeveniments que així ho motivessin. I és en aquest punt on s'ha de reflexionar sobre els possibles usos, raons i circumstàncies que pogueren determinar la seva construcció.

Cal així, en primer lloc, analitzar amb certa rigurositat conceptual els termes aplicables, els quals sovint es confonen, es mal interpreten o s'usen sen-

se valorar l'abast real del seu significat. En diverses ocasions, quan s'ha fet referència a la funcionalitat de la torre del Turó dels Dos Pins, s'han emprat els termes de control o de defensa indistintament, com si fossin equivalents. Tal com assenyala F. Quesada (QUESADA 2003:104) cal diferenciar, però, els conceptes de control territorial i de defensa del territori, entès el primer bàsicament com una acció preventiva o de cautela per mantenir sota el domini dels grups socials dominants els grups de rang inferior, evitant així conflictes interns dins de la comunitat i mantenint l'ordre establert per les jerarquies. El concepte de defensa del territori sempre va lligat a una acció externa, un perill que ve de fora i que cal fer-li front i rebutjar.

Una de les possibilitats que havíem comentat en anteriors treballs on es feia referència a la torre del Turó dels Dos Pins, era que la seva construcció respongués a una necessitat de guaita i de control del territori, atesa la seva situació estratègica (GARCÍA ROSELLÓ, ZAMORA 1993: 152). Es podria entendre, doncs, com una talaia vigia que dominava passos naturals de comunicació, que permetia la connexió visual entre determinats indrets de la vall i l'*oppidum* de Burriac. També l'hi havíem atribuït un doble ús, entenent que en el seu origen s'hagués pogut bastir com un element de control territorial i que en un moment posterior es podia haver transformat en un element de defensa (GARCÍA ROSELLÓ, MARTÍN, CELA 2001:32), com una fortificació avançada, no mancada d'escenografia, a certa distància de l'*oppidum*. De fet, desconeixem si aquesta era l'única torre d'aquestes característiques que podia existir a la vall de Cabrera de Mar. Potser no era l'única i n'existien d'altres, fins ara no localitzades, que podien conformar una línia avançada de fortificació consistent en situar en indrets estratègics bastions d'aquesta mena, tal com s'ha documentat en altres àrees ibèriques més meridionals com a la zona nord del País Valencià (GUSI, DÍAZ, OLIVER 1991: 94) o a l'àrea dels edetans (BONET, MATA 1991).

Altres autors especialistes en aquest tema s'han qüestionat si la construcció d'aquestes torres podia tractar-se de fets puntuals i aïllats en la zona del nord-est de la península Ibèrica o si bé respongueren a l'inici d'una sèrie de canvis profunds dels sistemes defensius indígenes en el mig segle que precedí a l'arribada dels romans (MORET 1996: 159).

Quant a les Fonts, només hem trobat la referència de Titus Livi (*Ab Urb.* XXII, 19,6) en comentar l'existència a Hispània d'una sèrie de torres *-turres-* situades en zones d'altura, les quals tradicionalment hom havia associat o interpretat com a talaies isolades. Tanmateix, Pierre Moret opina, a partir del seu notori coneixement de la realitat arqueològica sobre el

tema, que dins del concepte *turri* de Livi potser cal incloure altre tipus d'estructures com per exemple els petits assentaments o aldees fortificades (MORET 1996), la qual cosa podria explicar la discrepància entre la cita de Livi, que en anomenar-les dóna a entendre que havien de ser relativament abundants, i la realitat arqueològica que pel moment sembla evidenciar la seva raresa.

La realitat és, doncs, que no hi ha massa exemples similars on comparar. La mateixa singularitat de la torre del Turó dels Dos Pins fa que a hores d'ara no disposem de paral·lels no només en altres àrees ibèriques catalanes, sinó en la resta del món ibèric peninsular. Aquesta realitat ens la fa evident Pierre Moret, quan com a únic cas al qual podria assimilar-se fa referència al jaciment de Perengil a Vinaròs (Castelló), tot i no tenir massa semblances, sobretot pel que fa a l'indret on se situen i a la seva dependència d'un *oppidum* proper (MORET 2004:17). Certament, el cas del jaciment de Perengil, que presenta també diferències estructurals i constructives, entre les quals no es descarta la de defensa del territori, és sens dubte igualment singular i de difícil interpretació pel que fa a la seva funcionalitat (OLIVER 2001) (OLIVER 2004). Tanmateix, ambdues edificacions, la del Turó dels Dos Pins i la del Perengil, tenen un aspecte coincident força interessant: la cronologia de construcció i el curt període de temps que estigueren en ús, uns 30 anys aproximadament. L'excavador de l'edifici del Perengil associa la seva construcció al conflicte bèl·lic de la Segona Guerra Púnica (OLIVER 2001:126).

En el nostre cas, tot reprement la reflexió referent a la funcionalitat de la torre del Turó dels Dos Pins, una vegada hem pogut situar cronològicament amb certa exactitud la cronologia de construcció de la torre, i essent coherents amb la interpretació del context en el qual entenem que cal situar el moment de la seva construcció, la funció defensiva és l'única que ens sembla lògica i versemblant. A l'igual que en el cas de l'edifici de Perengil, entenem que la torre del Turó dels Dos Pins, per cronologia i per funcionalitat, l'hem d'emmarcar en el context històric de la Segona Guerra Púnica.

La construcció del mur annexat a la torre també pot ser interpretat dins d'aquest marc de situacions convulsives i traumàtiques. Tal com havíem comentat, la seva construcció poc acurada, que sembla denotar certa precipitació, sembla obeir a la necessitat de fortificar l'indret en un moment puntual, concret i determinat, potser per donar resposta a un fet imminent, més que per completar una fortificació obeint a una planificació de més abast. La cronologia en aquest cas, darreries del segle III aC, també és força indicativa. La possibilitat que el mur defen-

siu no arribés mai a acabar-se és un argument més que ens suggereix de nou que els esdeveniments es degueren precipitar sense permetre concloure els objectius previstos.

Aquestes propostes interpretatives ens porten a comentar, d'entrada, sobre el coneixement que actualment es té de l'organització militar de les comunitats ibèriques al nord de l'Ebre, en particular de la dels laietans, tot i tenir present que no havien de diferenciar-se massa quant a tàctiques, estratègies, composició i equipament bèl·lic entre les diverses ètnies. En aquest sentit cal fer esment dels diferents estudis de Fernando Quesada (QUESADA 1997 i QUESADA 2003, entre d'altres), els quals prenem com a base per intentar comprendre o introduir-nos en aquesta temàtica tan interessant com poc coneguda dels ibers del nord-est peninsular.

Les Fonts no ens aporten massa dades al respecte i, a diferència d'altres àrees més meridionals de la cultura ibèrica, tampoc comptem amb representacions figurades. L'armament trobat, bàsicament en les necròpolis de la vall de Cabrera de Mar, i les construccions de caire defensiu, són els únics elements que disposem per poder-ne obtenir alguns indicis, els quals en cap cas són suficients per extreure'n evidències més o menys concloents. Aquests escassos elements, tanmateix, semblen indicar una organització militar de certa complexitat, si més no estructurada.

Els especialistes en aquest tema semblen coincidir que la composició de l'exèrcit ibèric degué estar lligat a l'estructura social, essent format, a part de l'aristocràcia, per propietaris camperols lliures amb diferents graus de riquesa (QUESADA 2003:122), la qual cosa pot desprendre's dels que ens informen les Fonts, quan relacionen la possessió d'armament a la condició de ser home lliure. L'exèrcit, doncs, tindria una base cívica. L'homogeneïtat de l'armament trobat a les necròpolis laietanes no suggereix l'existència de mercenaris. El comandament dels contingents armats estaria en mans de l'aristocràcia, evidenciant així el seu rang i estatus tant en temps de pau com durant les èpoques de conflicte, alhora que afavoria llaços de clientelisme, posant-se sota les ordres i protecció d'un patró, la qual cosa no implicaria servitud. En etapes convulsives és possible que es donés la figura del líder, cap militar, règul o heroi que aglutinés i cohesionés l'estructura militar.

Amb anterioritat a la Segona Guerra Púnica, per a aquestes comunitats el concepte de guerra no devia anar més enllà dels conflictes produïts entre comunitats indígenes de diferents ètnies. No fou fins l'esclat de la guerra i els seus prolegòmens que les ètnies ibèriques tingueren contacte amb exèrcits forans, ben organitzats, pseudoprofessionals, ben equipats i amb unes

tàctiques militars d'atac i de defensa perfectament planificades. La guerra, doncs, per als ibers es concretava en accions estacionals i breus –ràtzies–, defugint els períodes hivernals, destinades sobretot a obtenir botí en espècies –ramats, collites, etc.–. Rarament es podia prendre per atac un *oppidum* perquè en desconeixien les tècniques bàsiques de la poliorcètica. No hi ha constància de l'existència de màquines d'atac ni d'assetjament, així com tampoc de defensa dins dels oppida. Les característiques de l'armament trobat semblen indicar que els conflictes es podien dirimir també en combats a camp obert, de no llarga durada, on la infanteria –lleugera o pesada– era el cos d'exèrcit fonamental. La cavalleria tindria un paper molt secundari.

Tot i tractar-se de càlculs molts teòrics, entre d'altres coses perquè no hi ha estudis fiables de demografia, s'ha arribat a suggerir que en oppida d'unes 5 a 8 ha podien armar-se amb facilitat contingents entre 150 i 250 guerrers (QUESADA 2003:145). En casos de conflictes prolongats, liderats per un cabdill militar i en accions militars preparades amb una estratègia premeditada es podia comptar amb un exèrcit molt més nombrós.

Amb anterioritat a la Segona Guerra Púnica no hi ha indicis que pogués existir una organització militar supraètnica, la qual cosa no equival a dir que no existissin aliances militars entre pobles de rang similar. Tampoc hi ha evidències de l'existència entre les tribus del nord-est peninsular de pactes del tipus *fides* –lleialtat entre caps o cabdills– o de *devotio* –llaços de dependència militar–, tot i que és possible que es poguessin materialitzar durant el període de la guerra, tal com semblen indicar les diferents revoltes on participen col·ligades les mateixes ètnies.

Un altre aspecte que entenem que cal reflexionar previ a l'anàlisi de la crònica històrica dels fets que se succeïren durant la Segona Guerra Púnica i de la teòrica implicació o actitud que hi poguessin haver tingut els laietans en aquests esdeveniments, que analitzarem més endavant, és el de l'aparent confusió que encara es palesa entre els investigadors quan s'intenta o es pretén diferenciar les ètnies laietana i lacetana, suposadament veïnes i per tant amb uns certs vincles lògics de relació. L'estudi dels lacetans segueix plantejant greus problemes d'identificació i de localització en el territori, els quals, en part, venen induïts per les mateixes Fonts. Així, Titus Livi parla d'una Lacetània situada al peu del Pirineu i propera als ausetans (*Ab Urb.* XXI, 61) i ilergets (*Ab Urb.* XVIII, 4; XXI, 23; XXVIII, 24). Tanmateix, també diu que els lacetans estarien situats a la costa sud d'Empúries i els considera un poble costaner (*Ab Urb.* XXI, 60). La contradicció entre aquests paràgrafs és clara, tot i que podem pensar que es tracta d'una confusió del mateix Livi o dels copistes.

Diversos investigadors que han tractat el tema no semblen posar-se d'acord en caracteritzar aquesta ètnia. Per Eduard Sánchez els dos termes farien referència a un mateix poble ibèric (SÁNCHEZ CAMPOY 1987). Tesis diferents són les que sostenen Josep Barberà i José Luís Maya (BARBERÀ, MAYA 1992) i Josep Padró i Enric Sanmartí (PADRÓ, SANMARTÍ 1992), ja que per a ells els laietans eren un poble costaner, mentre que els lacetans estaven ubicats en zones muntanyenques de la Catalunya interior. Oriol Olesti argumenta que les mencions als lacetans com a poble són cronològicament anteriors a Cató, essent posteriorment quan les Fonts citen els laietans i els situen a la costa. Les semblances entre els noms dels pobles i l'àrea geogràfica el fa concloure o bé que els laietans ja existien com una subunitat dins dels lacetans, o bé que el poble lacetà fou segmentat en unitats tribals menors després de la repressió catoniana (OLESTI 1994). David Asensio i altres consideren que ambdues comunitats formaven part d'una mateixa formació sociopolítica (ASENSIO *et alii* 2001). Darrerament, Alfred Broch considera que l'existència dels lacetans és únicament literària i generada per una confusió terminològica, essent l'ètnia dels laietans la que realment existí (BROCH 2004).

Fetes aquestes consideracions i comentaris previs, passem tot seguit a analitzar quines dades, tan arqueològiques com escrites, disposem per poder esbrinar o intentar interpretar el paper jugat pels laietans en els fets històrics esdevinguts a finals del segle III aC o inicis del segle II aC. De nou cal recordar que les Fonts, que ja de per si no són massa generoses amb la comunitat dels laietans, no proporcionen cap mena d'informació referent a la implicació d'aquesta ètnia en la Segona Guerra Púnica. Tot i que l'arqueologia tampoc sembla aparentment aportar massa dades en aquest sentit, tanmateix, se'ns fa difícil acceptar que una de les ètnies més poderoses de la costa catalana es pogués mantenir al marge o no estar implicada en un conflicte d'aquesta magnitud que afectà bona part de la península Ibèrica. Emmarcar l'aixecament de la torre del Turó dels Dos Pins en el període del conflicte bèl·lic, podria entendre's com una reacció lògica estratègica de defensa i de prevenció vers uns fets que podrien arribar a tenir repercussions en la mateixa capital dels laietans, o bé podria significar una determinada implicació dels laietans en la contesa. La pregunta consegüent, però, i no gens fàcil de contestar amb arguments contrastats és: de quin enemic extern calia protegir-se? Dit d'una altra manera, amb qui podien haver estat en conflicte l'ètnia dels laietans durant els esdeveniments de la Segona Guerra Púnica?

Aquest és un tema gens tractat i segurament controvertit, que poques vegades ha estat abordat, tret d'algunes encertades reflexions, malauradament de difícil constatació a partir de l'arqueologia, però que

al nostre entendre són força suggeridores i engrescadores. En aquest sentit cal valorar un excel·lent treball de David Asensio, qui aprofita un acurat estudi de les àmfores d'importació trobades en els jaciments ibèrics de la costa catalana per introduir una sèrie de raonaments molt suggeridors sobre l'actitud i, fins i tot, sobre un teòric però possible posicionament, dels laietans en la Segona Guerra Púnica (ASENSIO 2001-2002: 82). Entenem que el jaciment del Turó dels Dos Pins també ens dona peu per comentar una sèrie de consideracions i per plantejar algunes hipòtesis que, com a mínim, convidin a la reflexió i obrin noves possibilitats interpretatives.

Amb anterioritat al desembarcament de les tropes d'Escipió a Empúries, l'any 218 aC (Livi *Ab Urb.* XXI, 60), no hi ha dades que ens evidencin o tan sols ens facin sospitar relacions, tret de les merament comercials, entre l'ètnia dels laietans i els cartaginesos emplaçats en les àrees del sud-est i del sud de la península Ibèrica. Fins i tot la marxa dels exèrcits d'Anníbal cap a la península Itàlica es realitzà per les planes interiors de Catalunya, de manera que aparentment no sembla que es produïssin contactes directes amb els territoris de les tribus ibèriques de la costa. És en aquest context històric que s'han volgut relacionar tradicionalment les anomenades *turres Hannibalis* de Titus Livi (*Ab Urb.* XXV, 36, 13) (GARCÍA BELLIDO 1954), situades en llocs estratègics i custodiades per una petita guarnició. Estudis posteriors, però, tot i que han confirmat l'existència d'algunes torres de defensa isolades disperses en diversos territoris de la Península, han desestimat que fossin obra d'Anníbal (MORET 1990). És clar que no té cap mena de sentit relacionar aquestes *turres* isolades amb la del Turó dels Dos Pins, la qual ha d'entendre's com un element de factura indígena i de fortificació relacionat i dependent del proper *oppidum* de Burriac.

El mateix any 218 aC, l'exèrcit romà, constituït per dues legions, es desplaçà des d'Empúries, on havia desembarcat, fins a *Tarraco*, situada a uns 230 quilòmetres. Començant pels laietans varen sotmetre a Roma tota la costa fins a l'Ebre (Livi *Ab Urb.* XXI, 60). Polibi (*Hist.* III, 76, 1) narra el mateix fet i destaca com Escipió va assetjar aquells pobles de la costa que no se li sotmeteren, tractant bé als que sí ho feren. Assegurà llavors les poblacions costaneres que s'havien passat al seu costat, i amb un nombrós exèrcit (on ja hi havia aliats ibers) avançà cap a l'interior, sotmetent alguns pobles per la força. Polibi descriu que llavors, Escipió havia convertit en amics i aliats a tots els indígenes del país que habitaven al nord de l'Ebre (*Hist.* III, 76, 6). Després d'això els cartaginesos feren una incursió puntual prop de *Tarraco* i es retiraren més enllà de l'Ebre. Escipió deixà una petita guarnició a *Tarraco* (*praesidio Tarracone modico*) i tornà a Empúries (Livi *Ab Urb.* XXI, 61). El ràpid avanç del 218 aC de les

tropes romanes és molt probable que es produís pel camí natural més apte existent a la zona, sens dubte, el corredor de la Depressió Prelitoral, que al seu pas per les actuals comarques del Vallès, és on s'estenien les grans àrees de producció cerealística dels laietans (ZAMORA *et alii* 2001). Desconeixem l'afectació i les conseqüències del pas d'aquests exèrcits per les terres interiors dels laietans, ja que en no deixar cap petjada en el registre arqueològic, pot donar peu a diferents interpretacions. Tanmateix no sembla que es produïssin fets violents i de destrucció.

Les Fonts semblen suggerir, doncs, que els romans establiren aliances amb els pobles indígenes de la zona, entre els quals hom suposa que hi devien ser els laietans. La política romana d'establir aliances amb alguns dels pobles indígenes del nord-est peninsular facilitaren l'actuació romana a la zona. Algun d'ells, fins i tot, lluitaren al costat de l'exèrcit romà. Les tribus aliades dels romans, sovint eren atacades per les que no ho eren. També sembla evident que algunes d'aquestes tribus canviaren de bàndol més d'una vegada. Els pactes amb els romans permeteren als indígenes seguir controlant el seu territori, tot recolzant i mantenint certs privilegis de les elits locals aliades. Aquesta manera d'actuar fou efectiva mentre Roma en tragué profit. Tot i així, Roma imposava a nombrosos pobles el pagament de l'estipendi de les seves tropes i d'altres taxes (per exemple, el gra). L'abús d'aquests impostos podria ser una de les raons que motivarien les revoltes d'alguns pobles indígenes.

Certament, l'any 218 aC es produïren les primeres revoltes indígenes contra els romans, entre les quals volem destacar especialment les protagonitzades o secundades pels lacetans. Sabem per les Fonts que en les revoltes del 218 aC, els exèrcits romans hagueren de combatre els ilergets, aliats amb els ausetans, propers a l'Ebre (*ausetanos prope Hiberum*), aliats també dels cartaginesos, i als lacetans que intentaren auxiliar-los. Un cop derrotats, els romans marxaren a passar l'hivern a Tarraco (Livi *Ab Urb.* XXI, 61). Els anys 206 i 205 aC es tornaren a revoltar alguns pobles indígenes, repetint la mateixa coalició que l'any 218 aC, entre ells, de nou, s'anomena els lacetans, que en ser sotmesos se'ls imposà un tribut per pagar l'estipendi als soldats (Livi *Ab Urb.* XXVIII, 33 i 34, Polibi *Hist.* IX, 31-33, Apità *Iber.* 37). Aquestes revoltes per alguns investigadors suposen l'existència d'uns pactes, d'un sistema d'aliances i de dependències o d'associacions estables entre diferents ètnies, que podien haver generat una supraunitat política per sobre d'altres ètnies (RUIZ 1998:298), fet que, d'altra banda, sembla suggerir una certa igualtat de correlació de forces de poder de les ètnies col·ligades.

De la lectura d'aquests textos que fan referència a diversos episodis sobre la guerra i d'altres aspectes re-

lacionats que hem comentat, cal que en destaquem i analitzem alguns conceptes. En primer lloc recordem la confusió i la indefinició que sembla haver-hi entre les ètnies laietanes i lacetanes, la qual al nostre entendre demostra que no hi ha arguments suficients per diferenciar-les en el millor dels casos, fins al punt que alguns investigadors dubten fins i tot de la coexistència o senzillament de l'existència d'una d'elles, la dels lacetans. D'igual manera, l'arqueologia també sembla molt més clarificadora a l'hora de concretar el territori i, en conseqüència, singularitzar i caracteritzar els trets culturals dels laietans, la qual cosa no succeeix amb els lacetans. Interpretem, doncs, que els fets que segons les Fonts protagonitzaren els lacetans durant el conflicte bèl·lic podrien ser, per tant, susceptibles de ser atribuïts, en realitat, als laietans, o a ambdós. Si acceptem aquesta possibilitat, tindriem uns possibles posicionaments i indicis de l'actitud laietana vers les contendents de la guerra.

Un altre fet que cal valorar i tenir en compte és la mateixa correlació de forces i de control en les diferents zones que foren escenaris de la guerra. Des del mateix any 218 aC, els territoris situats al nord de Tarraco foren controlats pels exèrcits d'Escipió, sense que es produís cap mena d'incursió cartaginesa, essent les batalles de les boques de l'Ebre del 217 aC (Polibi *Hist.* III, 95) (Livi *Ab Urb.* XXII) i d'Hibera, ciutat situada a la riba sud de l'Ebre, del 216 aC (Livi *Ab Urb.* XXIII, 28, 7) les incursions militars més properes, tot i ésser llunyanes, al territori dels laietans.

És evident, doncs, que la bel·ligerància dels indígenes, en cas d'existir, vers les forces foranes havia de ser enfocada cap als que els hi ocupaven militarment el territori, els romans, o bé cap a aquelles comunitats indígenes aliades dels ocupants. En conclusió, doncs, se'ns fa difícil acceptar que una de les ètnies més pujants del nord-est peninsular, la dels laietans, fos aliena al conflicte bèl·lic de la Segona Guerra Púnica, alhora que entenem que hi ha suficients indicis per suggerir o replantejar una participació activa i compromesa en les successives revoltes que es produïren en aquestes contrades vers l'ocupació romana.

Entenem, doncs, que és en aquest marc històric convuls, on s'han de cercar les causes que motivaren la construcció de la torre del Turó dels Dos Pins, un element de defensa del territori, potser no l'únic, destinat a procurar una major seguretat a la capital dels laietans, els quals, tal com hem intentat argumentar i raonar, haurien pogut tenir una participació directa en el conflicte bèl·lic que afectà de ple la zona nord-est peninsular.

L'altra qüestió fonamental interessant de reflexionar són les causes que motivaren la curta durada en què estigué en ús la torre del Turó dels Pins i quines

en foren les raons que pogueren originar el seu desmantellament. És evident que la torre del Turó dels Dos Pins no patí un període d'abandonament prolongat, durant el qual s'anà deteriorant i enrunant pel pas del temps. Ben al contrari, l'arqueologia ens demostra que fou desmantellada, bé poc després de deixar-se d'utilitzar o bé mentre encara estava en ús. Aquest desmuntatge sobtat i intencionat l'hem d'interpretar de nou en el context dels esdeveniments històrics, en aquest cas en els que se succeïren durant els primers decenniis del segle II aC i que es corresponen a la més immediata postguerra, a les revoltes indígenes del 197 aC i al conseqüent aixafament de les mateixes per part del poder romà que havia guanyat la guerra i que havia iniciat una política sistemàtica de repressió i d'espoli del territori (PRINCIPAL 1996). Les represàlies per una o altra causa, contra els vençuts o contra els revoltats, foren dures, implacables i irreversibles, tal com, de forma general, ens descriuen les Fonts, si bé, de nou aquestes, tornen a ignorar els laietans.

Poc després de la divisió del territori en dues províncies, mesura de tipus essencialment administrativa i tributària, es produí la primera insurrecció indígena. Així, Livi (*Ab Urb.* XXXIII, 21, 6) comenta que dos règuls, *Culcha* i *Lixinius*, s'havien revoltat junt amb 17 ciutats (*oppida*) de la Ulterior. L'any 196 aC una carta anunciava al Senat que *Caius Sempronius Tuditanus* (*Proconsulem in Citerior Hispania*) havia estat derrotat en una batalla i poc després mort (*Livi Ab Urb.* XXXIII, 25, 8). Com comenta més endavant el propi Livi, la guerra a Hispània havia començat tant sols cinc anys després d'acabar-se la guerra amb els cartaginesos. La revolta de l'any 197 aC era la primera vegada que els ibers havien pres ells mateixos les armes (*Livi Ab Urb.* XXXIII, 26). L'aixecament fou tan important que el senat decidí que un dels dos cònsols havia d'anar a la Hispània Citerior amb un exèrcit consular per acabar amb la revolta (*Livi Ab Urb.* XXXIII, 43).

L'arribada de Cató a Hispània es produí en un territori hostil. Segons Livi (*Ab Urb.* XXXIV, 8-9) arribà en primer lloc a Rhode, on expulsà una guarnició d'hispànics que hi havia a la fortalesa (*praesidium hispanorum quod in castello erat*) (*Livi Ab Urb.* XXXIV, 8, 4). Després, tant Livi com Apià (*Iber.* 40) descriuen la seva entrada a *Emporion*, aliada dels romans, on acampà i des d'on realitzava incursions curtes als territoris del voltant. Finalment preparà l'ofensiva obtenint una gran victòria sobre 40.000 enemics (*Livi Ab Urb.* XXXIV, 14-15) (*Apià Iber.* 40.). Cató aleshores desplaçà el seu campament, al qual arribaven ambaixadors a trobar-lo per rendir les seves ciutats (*civitates*). Quan arribà a *Tarraco* (*Livi Ab Urb.* XXXIV, 16) tota la Hispània a aquest costat de l'Ebre estava dominada (*iam om-*

nis cis Hiberum Hispania perdomita erat) (*Livi Ab Urb.* XXXIV, 16, 7).

Per assegurar la victòria, i en previsió de noves revoltes, Cató decidí desarmar tots els hispànics d'aquest costat de l'Ebre (*arma omnibus cis Hiberum Hispanis adimit*) (*Livi Ab Urb.* XXXIV, 17, 5). Davant dels recels i de les queixes, reuní tots els notables dels diversos pobles (*senatores omnium civitatum*) (*Livi Ab Urb.* XXXIV, 17, 7) i els explicà la decisió de destruir les muralles dels poblats. Aquest és, sens dubte, un dels fets recollits a les Fonts més qüestionat i debatut per la historiografia posterior, ja des de la mateixa antiguitat.

No cal analitzar ara les implicacions del fet ni la seva efectivitat, però sí els comentaris dels diversos autors antics que recullen l'esdeveniment. Livi (*Ab Urb.* XXIV, 17, 11) narra que al segon dia que els notables convocats no digueren res, en un dia destruï tot les muralles (*uno die muris omnium dirutis*). Apià (*Iber.* 41) és encara més explícit. Segons ell, foren les ciutats ubicades a les ribes del riu Ebre les que en un sol dia destruïren les seves muralles. Per tant fou només una àrea reduïda la que en tot cas es veié afectada per la mesura de Cató. Plutarc (*Cat. Mai.* X, 3) comenta, citant a Polibi, que es destruïren els murs de totes les ciutats al Nord del Betis, i que, si cal fer cas del que digué el propi Cató, serien unes 400. El testimoni de Plutarc és probablement el que més confusió ha creat i el que més allunyat està dels fets. La confusió respecte el riu en pot ser un bon exemple.

Livi segueix narrant les dificultats de Cató en reduir l'enemic, tot i l'episodi de les muralles, i presenta una situació complexa, on mentre uns s'havien revoltat, altres eren assetjats per haver-se sumat a la revolta, sense possibilitat de resistir sinó se'ls enviaven reforços (*Livi Ab Urb.* XXXIV, 18, 2). Amb aquesta petita força capturà diverses ciutats (*oppida*), i se li sotmeteren els sedetans. Després foren els lacetans qui prengueren les armes, ja que havien saquejat els aliats dels romans durant la seva absència (*Livi Ab Urb.* XXXIV, 20). Cató dirigí un atac contra el seu poblat (*oppidum eorum*). L'atacà amb l'ajut dels suessetans i l'ocupà (referint-s'hi ara com a *urben*). Completada la seva tasca, Cató tornà a Roma on celebrà un gran triomf (*Livi Ab Urb.* XXXIV, 46, 2).

És realment difícil valorar l'abast real de la campanya de Cató. És evident que el coneixement d'aquesta notícia descrita en les Fonts ha pogut incidir en la interpretació dels resultats de nombroses excavacions arqueològiques d'hàbitats ibèrics. De fet, però, en cap moment es descriu la destrucció ni l'abandonament dels *oppida* revoltats, sinó el desmantellament de les seves muralles. Fins i tot aquest fenomen de destrucció, tot i ser presentat com a generalitzat per alguna Font (totes elles basades molt probablement en els propis *Origens*

de Cató), sembla que quedà reduït, segons Apià, als poblats de les ribes de l'Ebre. Tanmateix, però, tal com comenta Martínez Gázquez, dita ordre s'ha de matisar i excloure d'ella els pobles que com els ilergets foren aliats dels romans des del primer moment de l'arribada del cònsol (MARTÍNEZ GÁZQUEZ, 1992:174).

La lectura i interpretació de les Fonts, però, ha de complementar-se amb la informació que proporciona l'arqueologia, la qual per fortuna cada vegada és més nombrosa i fiable. Les recents excavacions que s'han realitzat en alguns jaciments ibèrics laietans i les revisions d'excavacions més antigues que s'han realitzat en d'altres, permeten, al nostre entendre, obtenir una visió general que possibilita una interpretació global d'aquest període i, per tant, aporta nous elements de reflexió pel que fa als fets que es narren en les Fonts.

A mida que s'analitzen les dades arqueològiques que proporcionen els contextos d'aquesta època documentats en els diferents jaciments laietans, s'evidencia un període de canvis i de transformacions sobtades, profundes i, aparentment, provocades o induïdes des de fora, que suggereixen el final d'una etapa i l'inici d'una altra substancialment diferent.

Els estudis de territori semblen mostrar un panorama que bàsicament evidencia la desestructuració d'un model d'organització territorial que havia caracteritzat la Laietània durant el període ibèric ple i l'eliminació d'una sèrie de trets identificadors dels laietans que havien definit la seva personalitat com a comunitat.

Així, l'arqueologia sembla palesar que a inicis del segle II aC s'abandonaren la majoria dels *oppida* laietans situats als turons interiors de la Serralada Litoral, els quals, segons un model teòric recentment proposat (ZAMORA *et alii* 2001), conformarien una línia interior de fortificacions. Ens referim als *oppida* del Turó de ca n'Oliver (ASENSIO *et alii*, 2000), del Puig Castellar (FERRER, RIGO 2003), del turó de les Maletes (DURAN, HUNTINFORD 1998), de Castellruf (GASULL *et alii* 1995), de San Miquel de Vallromanes (BARBERÀ, PASCUAL 1969-70), de Cèlles (SANMARTÍ 1987) i del turó del Vent (ASENSIO *et alii* 1998).

A diferència d'aquest *oppida* interiors, els que estaven situats als turons prop de la costa pervisqueren. El del turó d'en Boscà perdurà fins a inicis del segle I aC (ZAMORA 1996), el de la Cadira del Bisbe fins mitjan segle I aC (COLL 1987), a l'igual que el de Burriac (MIRÓ, PUJOL, GARCÍA ROSELLÓ 1988) i el de Montpalau (MARTÍN, RIGO 1987) i, fins un moment incert del segle I aC, el de la Torre dels Encantats (SANMARTÍ 1993a). Fins i tot en algun d'ells, com el de Burriac (BENITO *et alii* 1986) (GARCÍA ROSELLÓ, ZAMORA 1993), s'hi documenten importants

reformes urbanístiques i l'ocupació de sectors fins llavors no urbanitzats, la qual cosa pot posar de manifest un augment demogràfic. L'arqueologia també ens documenta importants transformacions quant al model d'ocupació dels seus territoris més propers.

Des del punt de vista estratègic i de control del territori, el desmantellament de la línia interior d'*oppida* va deixar als grans nuclis residencials de la costa sense el cordó defensiu que els protegia per l'interior. Aquesta mesura desvertebrà el sistema defensiu territorial i va fer més vulnerables i accessibles els grans centres urbans, especialment la capital, Burriac.

Aquest desmembrament de l'organització territorial laietana degué incidir sobretot en la seva estructura econòmica. Els territoris de l'interior –les actuals comarques vallesanes– que acollien les zones de producció agrícola, bàsicament cerealística, quedaren sense la protecció dels *oppida* que els controlaven, la qual cosa degué ocasionar l'abandonament de la majoria dels camps o almenys un canvi dràstic del sistema productiu basat en l'obtenció i acumulació dels excedents agrícoles, que en definitiva havien estat la base de l'economia laietana i de la seva prosperitat. Aquests canvis s'argumenten a partir de la informació arqueològica que proporcionen els tres principals centres econòmics laietans: Burriac, Montjuïc i turó del Vent.

Cap a la primera dècada del segle II aC, a l'entorn de Burriac, s'inutilitzaren una gran quantitat de sitges que no seran usades amb posterioritat. Desaparegueren els anomenats camps de sitges, les grans àrees d'emmagatzematge d'excedents agrícoles dispersos per les zones baixes i planes de la vall de Cabrera de Mar (PUJOL, GARCÍA ROSELLÓ 1985) (GARCÍA ROSELLÓ, ZAMORA 1993) (ZAMORA *et alii* 1994). Igual sembla succeir amb les sitges localitzades a l'entorn de la muntanya de Montjuïc, una altra important àrea d'emmagatzematge de cereals que desaparegué (SANMARTÍ 1993b). En el cas del turó del Vent, s'abandonà el mateix establiment fortificat (SANMARTÍ *et alii* 1998), construït amb una clara finalitat comercial, artesanal, però sobretot d'emmagatzematge de cereals.

Tots els indicis semblen demostrar el declivi d'una etapa econòmica basada en l'acaparament, el domini i el comerç d'una agricultura excedentària controlada per les elits i el pas a un altre model de producció caracteritzat per una agricultura que, tot i crear també excedents, es descentralitzà i diversificà el seu procés i control de la producció per tal d'evitar l'acumulació privilegiada de la riquesa. És una estratègia encaminada a minvar el poder polític de l'aristocràcia laietana, no a destruir-lo, mitjançant l'eliminació de les seves fonts econòmiques. A l'hora, aquest nou model degué introduir importants canvis en la distri-

bució de la propietat, en els processos de producció i de comercialització dels productes i en les relacions entre el poder establert i les bases productives.

Altres conseqüències que semblen desprendre's d'aquest període convuls varen incidir també en la mateixa estructura social laietana, molt especialment en las classes dirigents. Desconeixem si es produïren canvis induïts o reformes que afectaren directament a la mateixa organització social, però hi ha suficients evidències arqueològiques que podrien interpretar-se en aquest sentit. Sembla raonable sospitar que les reestructuracions s'encaminaren a buidar de poder l'aristocràcia indígena, especialment la que residia a l'*oppidum* de Burriac, centre del poder polític laietà. Els seus símbols, manifestacions i expressions del poder s'eliminaren, com així ho sembla demostrar la desaparició de les seves necròpolis, situades totes elles a la vall de Cabrera de Mar, cosa que lògicament també degué comportar l'ocàs d'un ritual funerari que no només es practicava per donar sepultura als difunts,

membres de les elits laietanes, sinó per enaltir l'estatus dels vius, mostrant la seva pertinença i cohesió a un grup familiar o de classe, i el poder d'aquests.

És en aquest context de repressió i d'eliminació premeditada de les estructures polítiques, socioeconòmiques i culturals que havien identificat durant segles la comunitat dels ibers laietans, on entenem que cal situar l'abandonament i el desmantellament de la torre del Turó dels Dos Pins. És difícil precisar, però, una relació causa efecte a l'hora d'interpretar el registre arqueològic dins del context històric. Difícilment podrem assegurar si el desmantellament de la torre del Turó dels Dos Pins fou la conseqüència d'un posicionament davant del conflicte bèl·lic o de les represàlies disposades per Cató vers una comunitat que havia mostrat una actitud de resistència, de rebel·lia i d'insurrecció davant d'un nou poder forà, que en pocs anys havia imposat una nova situació que traspalsava els fonaments de la identitat d'una de les ètnies ibèriques més rellevants del nord-est peninsular.

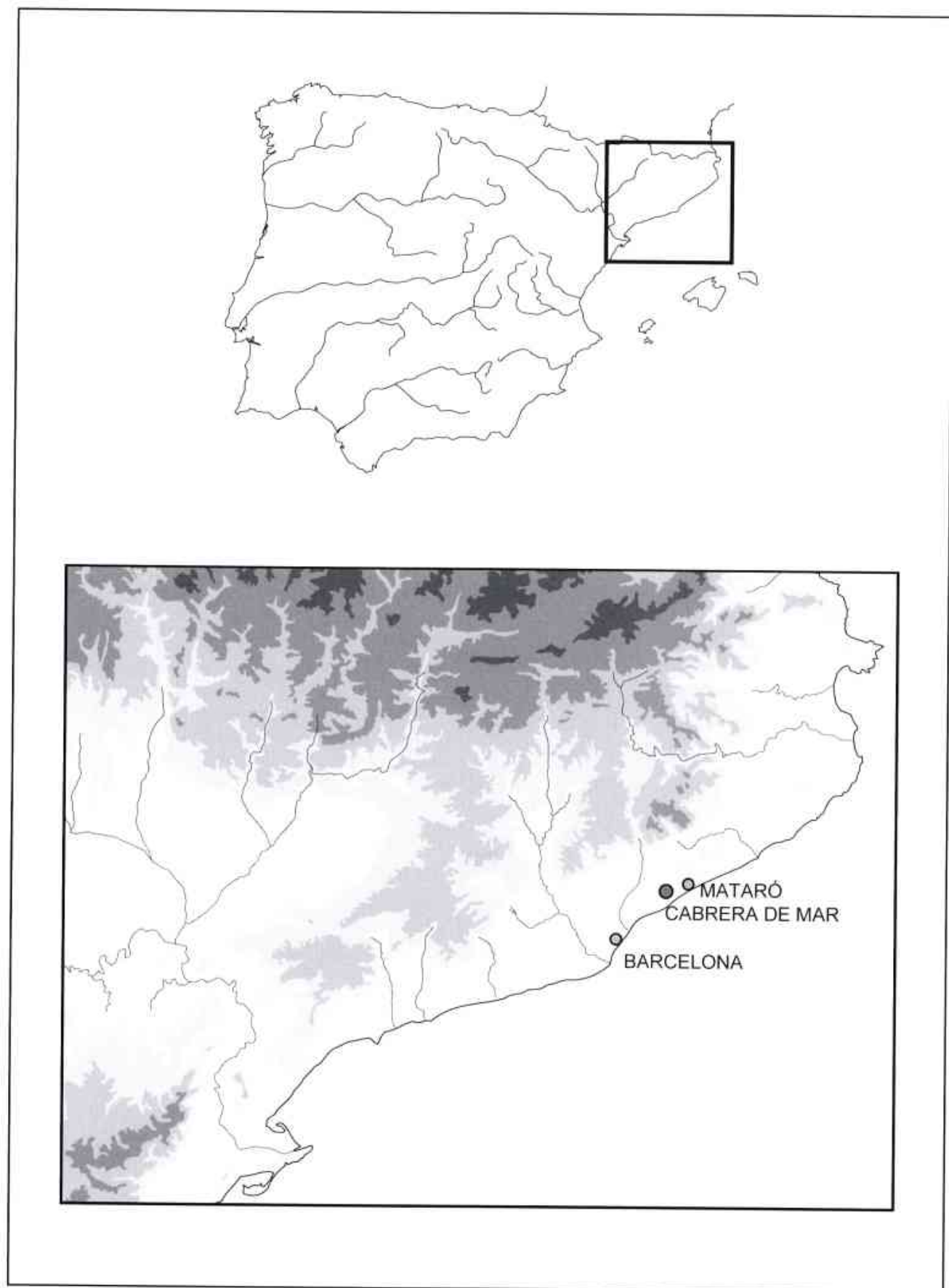

BIBLIOGRAFIA

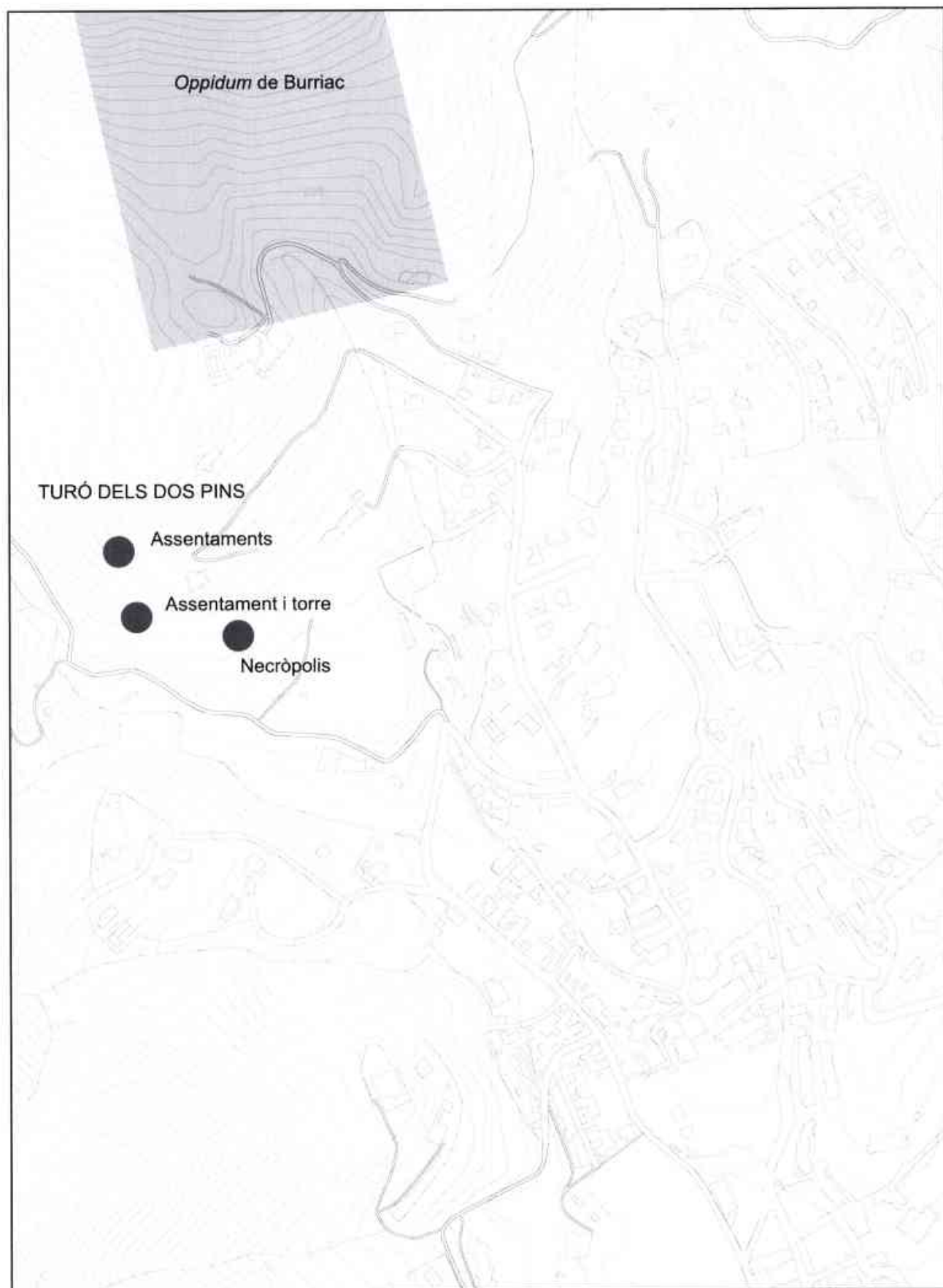
- ARCELIN, P. TRUFFEAU-LIBRE, M. (dir). 1998. *La quantification des céramiques. Conditions et protocole. Bibracte*, 2. Actes de la taula rodona celebrada a Glux-en-Glenne els dies 7-9 d'abril de 1998. Centre Archéologique Européen du Mont Beubray.
- ASENSIO, D., BELARTE, C., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 1998. Paisatges ibèrics: tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori de la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple, *Actas del Congreso Internacional: Los Iberos, Principes de Occidente*. 373-385. Barcelona.
- ASENSIO, D. 2001-2002. Amfores importades, comerç i economia entre els pobles ibèrics de la costa catalana (segles VI-II aC): un exercici de quantificació aplicada, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 11-12. 67-86. Lleida.
- ASENSIO, D., CARDONA, R., FERRER, C., MORER, J., POU, J. 2001. Tipus d'assentaments i evolució del poblament ibèric a la Catalunya central (Eix Llobregat-Cardener), *Actes de la taula rodona Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània occidental, Girona, 25 a 27 de maig de 2000, Monografies d'Ullastret 2*. 183-201. Girona.
- ASENSIO, D., FRANCÉS, J., FERRER, C., GUÀRDIA, M., SALA, O. 2001. Formes d'ocupació del territori i estructuració econòmica al sud de la Laietania. *Actes de la taula rodona Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània occidental, Girona, 25 a 27 de maig de 2000, Monografies d'Ullastret 2*. 227-251. Girona.
- BARBERÀ, J., PASCUAL, R. 1969-1970. El poblado prerromano de la Muntanya de San Miquel en Vallromanes-Montornès (Barcelona), *Ampurias XXXI-XXXII*. 273-283. Barcelona.
- BARBERÀ, J., MAYA, J.L. 1992. Etnogènesi i ètnies prerromanes en Catalunya, *Actas de la Reunión: Paleoetnología de la Península Ibérica*. 167-184. Madrid.
- BENITO, N., BURJACHS, F., ESPADALER, M.M., DEFAUS, J. M., MOLINA, M. 1986. Les excavacions al 1986 al poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme) durant l'any 1984. Resultats preliminars i noves dades estratigràfiques, a *Tribuna d'Arqueologia, 1984-1985*, Generalitat de Catalunya. 12-23. Barcelona.
- BONET, E., MATA, C. 1991. Las fortificaciones ibéricas en la zona central del País Valenciano. *Fortificaciones, La problemàtica de l'ibèric Ple: (segles IV-III aC). Simposi internacional d'arqueologia ibèrica*. 11-35. Manresa.
- BROCH, A. 2004. De l'existència dels lacetans, *Pyrenae* 35-2. 7-29. Barcelona.
- COLL, R. 1988. *El poblat ibèric de la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt, El Maresme): història de la investigació i estat de la qüestió*. AECC. Premià de Mar.
- CELA, X., ZAMORA, D., X. REVILLA, V. 2002. El jaciment de l'Hostal (Cabrera de Mar). *Laietania*, 13. 49-67. Mataró.
- DURAN, M., HUNTINGFORD, E. 1998. *El poblat ibèric de Les Maleses (Montcada i Reixac, Sant Fost de Campcentelles i Badalona)*. Montecatano 1. Montcada i Reixac.
- FERRER, C. i RIGÓ, A. 2003. *Puig Castellar. Els ibers a Santa Coloma de Gramenet. 5 anys d'intervenció arqueològica (1998-2002)*. Monografies locals, 2. Santa Coloma de Gramenet.
- GARCIA ROSELLÓ, J. 1992. La necròpolis ibèrica del Turó dels Dos Pins. *Actas del Congreso de Arqueologia Ibérica: Las necròpolis*. 109-144. Universitat Autònoma de Madrid. Madrid.
- GARCIA ROSELLÓ, J. 1993. *Turó dels Dos Pins. Necròpolis ibèrica*. Ed. AUSA. Sabadell.
- GARCIA ROSELLÓ, J. 1993 a. La necròpolis ibèrica del Turó dels Dos Pins. Cabrera de Mar (Maresme). *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*. 39-51. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- GARCIA ROSELLÓ, J., ZAMORA, D. 1993. La vall de Cabrera de Mar. Un model d'ocupació del territori a la Laietània ibèrica. *Laietania* 8. 147-178. Mataró.
- GARCIA ROSELLÓ, J., MARTÍN, A., CELA, X. 2000. Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de Iluro (Hispania Tarraconensis), *Empúries*, 52. 29-54. Barcelona.
- GARCIA ROSELLÓ, J., PUJOL, J., CELA, X., ZAMORA, D. 2000. Burriac. Un centre d'intercanvi i comerç a la Laietània ibèrica, *Saguntum, Extra 3. III reunió sobre economia en el món ibèric*, 357-367. València.
- GASULL, P., BLANCH, R., GONZÁLEZ, A., LORENCIO, C., MAYORAL, F., XANDRI, J., YLL E. 1995. *El poblat ibèric de Castellruf*, Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, 16. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- GIL, E., RIGO, A. 1992. El jaciment ibèric de Can Calvet (Santa Coloma de Gramenet). Un assentament de l'ibèric Ple situat a la plana, *Puig Castellar*, 4. 37-51. Santa Coloma de Gramenet.
- GUSI, F. DIAZ, M.D., OLIVER, A. 1991. Modelos de fortificación ibérica en el norte del País Valenciano. *Fortificaciones. La problemàtica de l'ibèric Ple: (segles IV-III aC). Simposi internacional d'arqueologia ibèrica*. 79-102. Manresa.
- LLEONART, R. 1979. Nota sobre unes excavacions furtives a Cabrera de Mar. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 7. 177-180. Mataró.
- MARTÍN, A., RIGO, A. 1987. Montpalau. *Inventari del Patrimoni Arqueològic*. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J. 1992. *La Campaña de Catón en Hispania*. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- MIRÓ, J., PUJOL, J., GARCIA ROSELLÓ J. 1988. *El dipòsit del sector occidental del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme)*, *Laietania* 4, Museu Comarcal del Maresme-Mataró. Mataró.
- MORET, P. 1990. Fortins "tours d'Hannibal" et fermes fortifiées dans le monde ibérique. *Mélanges de la casa de Velázquez XXVI*. 5-43. Madrid.
- MORET, P. 1996. *Les fortificaciones ibériques de la fin de l'âge du bronze à la conquête romaine. Collection de la casa de Velázquez* 56. Madrid.
- MORET, P. 2004. Tours de guet, maisons à tour eta petit établissements fortifiés de l'Hispanie républicaine: L'apport des sources littéraires. *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (s.III a. De C.- s.I d.C.)*. 13-29. Jaén.
- OLESTI, O. 1994. La identificación de los pueblos lacetano y layetano en las fuentes literarias antiguas: una nueva interpretación, *Preactas del III Congreso Peninsular de Historia Antigua*. 429-440. Vitoria.
- OLESTI, O. 1995. *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I aC). Estudi d'Arqueomorfolgia i Història*. Premi Iluro 1994. Mataró.
- OLIVER, A. 2001. El Perengil (Vinaròs, Castellón). Un peculiar edifici ibèric. *Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques*, 6. Castelló.
- OLIVER, A. 2004. Torres y casas fortificadas en la provincia castellonense: Un planteamiento inicial. *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (s.III a.C.- s.I d.C.)*. 145-156. Jaén.

4. El jaciment arqueològic d'època ibèrica del Turó dels Dos Pins... ■

- PADRÓ, J., SANMARTÍ, E. 1992. Areas geográficas de las etnias prerromanas de Cataluña. *Actas de la Reunión: Paleoetnología de la Península Ibérica. Complutum*, 2-3. 185-194. Madrid.
- PÉREZ-SALA, M., GARCÍA ROSELLÓ, J. 2002. El jaciment arqueològic del Mas Català. Un assentament rural d'època ibèrica situat a la vall de Cabrera de Mar. *Laietania*, 13. 5-48. Mataró.
- PÉREZ-SALA, M., CELA, X. 1995. *Memòria de l'excavació d'urgència realitzada al camí de Can Segarra-Can Bartomeu (Cabrera de Mar)*. Cabrera de Mar. Inèdit.
- PRINCIPAL, J. 1996. Els inicis del procés imperialista romà a Catalunya. La Hispania Citerior (-205/-197). *Fonaments*, 9. 203-216. Barcelona.
- PUJOL, J., GARCÍA ROSELLÓ, J. 1982-83. El grup de sitges de Can Miralles-Can Modolell (Cabrera de Mar, El Maresme). *Laietania*, 2-3. 46-145. Mataró.
- PUJOL, J., GARCÍA ROSELLÓ, J. 1994. El poblament ibèric dispers al Maresme central: L'exemple de Can Bada (Mataró) i el procés de romanització des de l'inici de la colonització agrícola fins al naixement d'Iluro. *Laietania*, 9. 89-129. Mataró.
- QUESADA, F. 1997. El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, funcional, social y simbólico de las armas en la Cultura Ibérica (siglos VI-I a.C.). *Monographies Instrumentum*, 3. 2 volums. Edicions Monique Mergoil. Montagnac.
- QUESADA, F. 2003. La guerra en las comunidades ibéricas (c.237- c.195 a.C.): un modelo interpretativo. *Defensa y Territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto*. 101-156. Casa de Velázquez. Universidad de León.
- RAMON, J. 1995. Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental. Col·lecció Instrumenta 2. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- REVILLA, V. 2004. El poblamiento rural en el noreste de Hispania entre los siglos II a.C. y I d.C.: Organización y dinámicas culturales y socioeconómicas. Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (s.III a.C. - s.I d.C.). 175-202. Jaén.
- RIBAS, M. 1964. Els orígens de Mataró. Premi Iluro 1963. Mataró.
- RUIZ, A. 1998. Los principios iberos: procesos económicos y sociales. Actes del Congrés Internacional Los Iberos. Principes de Occidente. 289-300. Barcelona.
- SÁNCHEZ CAMPOY, E. 1987. El poblament pre-romà al Bages. Caixa d'Estalvis de Manresa. Manresa.
- SANMARTÍ, J. 1987. La Laietania ibèrica. Estudi d'arqueologia i d'història. Tesi doctoral microfilmada. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- SANMARTÍ, J. 1993a. Les ceràmiques de vernís negre del poblat de la Torre dels Encantats (Arenys de Mar, Maresme). Campanya del 1957, *Estudis Universitaris Catalans*. Homenatge a Miquel Tarradell, 475-497. Barcelona.
- SANMARTÍ, J. 1993b. Els primers pobladors del pla. Montjuïc. Poblat, pedreres i forns, 127-129. Barcelona.
- SANMARTÍ, J., GARCÍA ROSELLÓ, J., ASENSIO, D., PRINCIPAL, J.; 1998. Les fàcies ceràmiques d'importació del segle III aC i la primera meitat del segle II aC a la costa central de Catalunya. Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II a.C. *Arqueomediterrània*, 4. 111-128. Barcelona.
- SANMARTÍ, E., PRINCIPAL, J. 1998. Vi per a Hispania. Consideracions entorn del comerç romanoitàlic a les darreries del segle III -començ del II aC, El vi a l'antiguitat. Actes del segon Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. (Badalona 6/9 de maig de 1998). 175-182. Badalona.
- ZAMORA, D., GARCÍA ROSELLÓ, J., 1993: Memòria de les excavacions arqueològiques efectuades a l'assentament rural ibèric del Turó dels Dos Pins (Cabrera de Mar, El Maresme). Campanyes de 1990-1991-1992. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, (inèdit).
- ZAMORA, D., PUJOL, J., GARCÍA ROSELLÓ, J., CERDÀ, J.A. 1994. Treballa d'una nova sitja del grup de Can Miralles-Can Modolell (Cabrera de Mar, El Maresme). *Pyrenae*, 25. 181-204. Barcelona.
- ZAMORA, M.D. 1996. Les ceràmiques de vernís negre del poblat ibèric del Turó d'en Boscà (Badalona). Aproximació a la interpretació històrico-arqueològica del poblat. *Arqueoanoia Edicions*, 2. Igualada.
- ZAMORA, D., PUJOL, J., GARCÍA ROSELLÓ, J., CELA, X. 2001. El poblament a la Laietania central i septentrional durant el període ibèric ple. Una proposta d'organització territorial. Actes de la taula rodona Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània occidental. *Monografies d'Ullastret*, 2. 203-226. Girona.

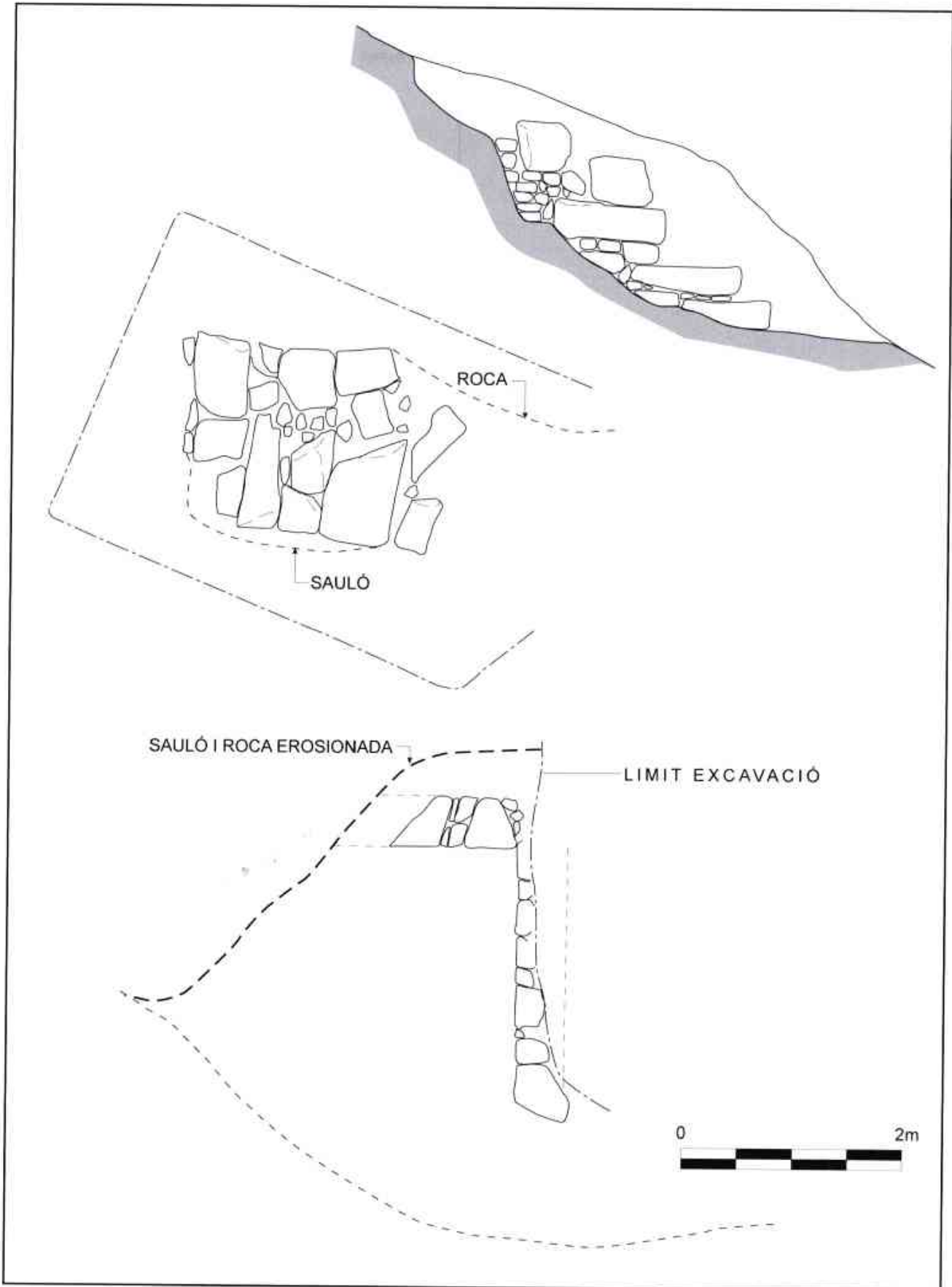
Làmina 1 - Situació geogràfica.

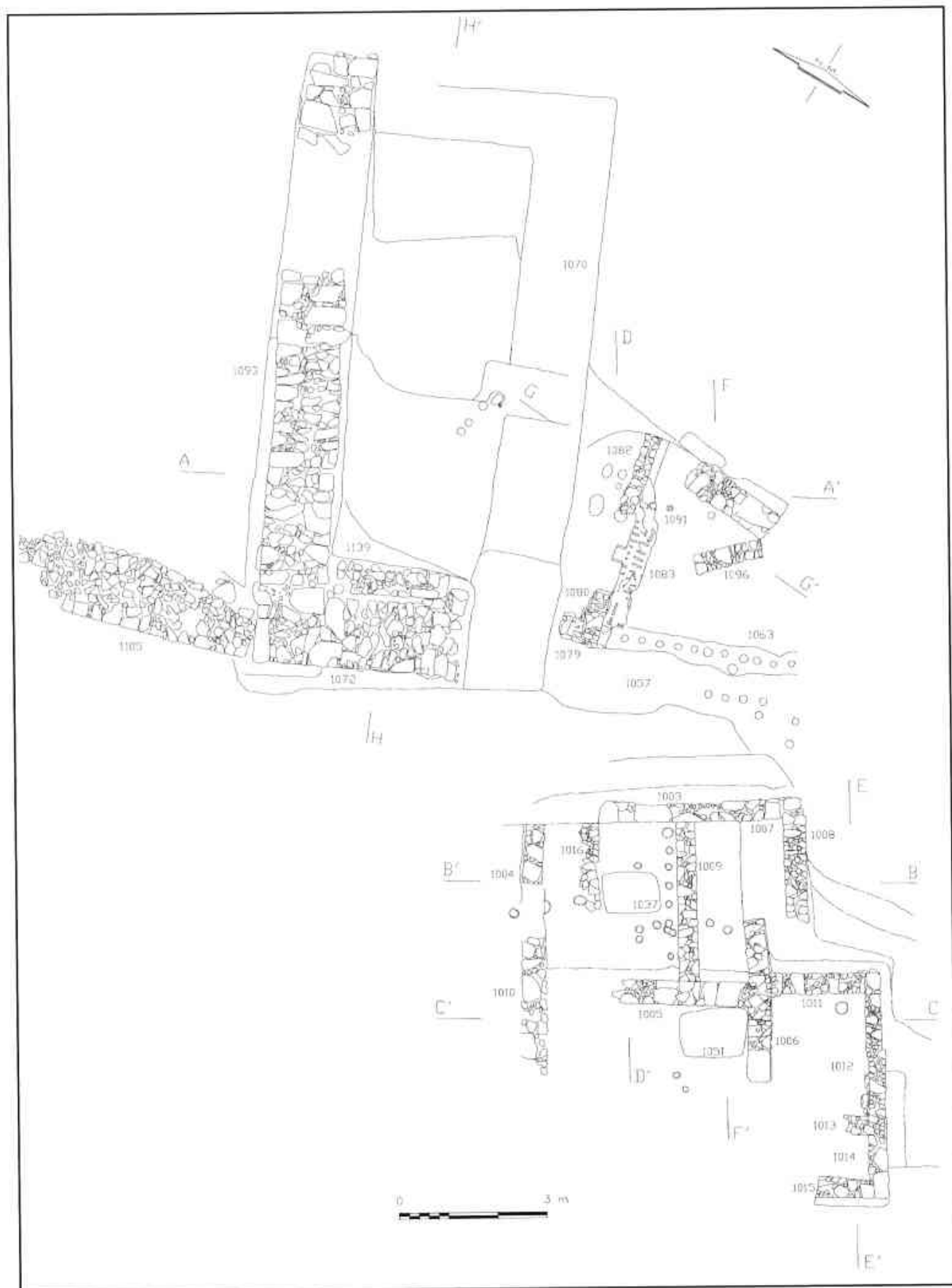
Làmina 2 - Situació dels jaciments del Turó dels Dos Pins

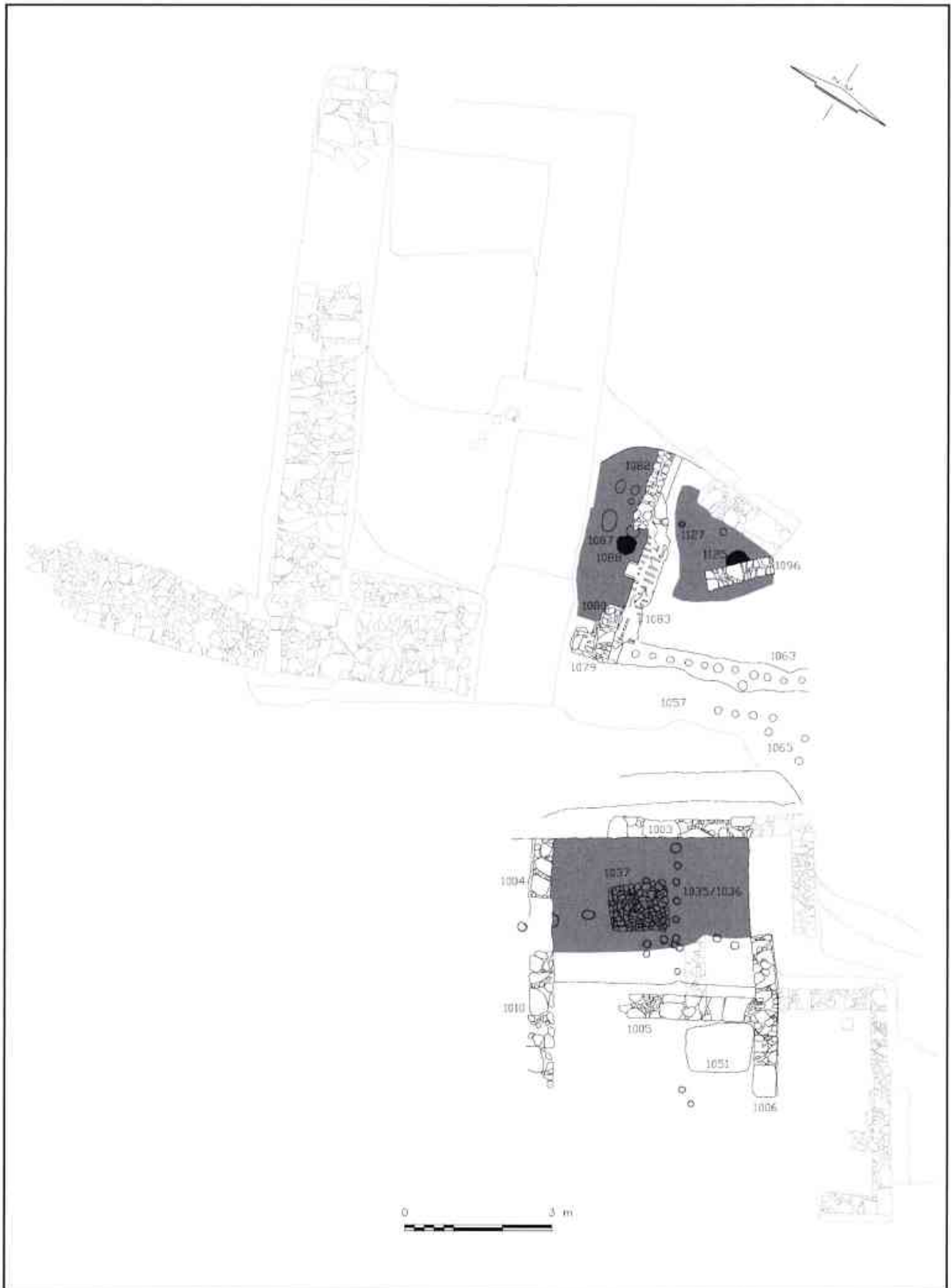
Làmina 3 - Els jaciments arqueològics del Turó dels Dos Pins. (Aixecament topogràfic de Lluís Sant)

Làmina 4 - La descoberta del jaciment arqueològic (LLEONART 1979)

Làmina 5 - Planta general del jaciment

Làmina 6a - Planta de la fase 1A

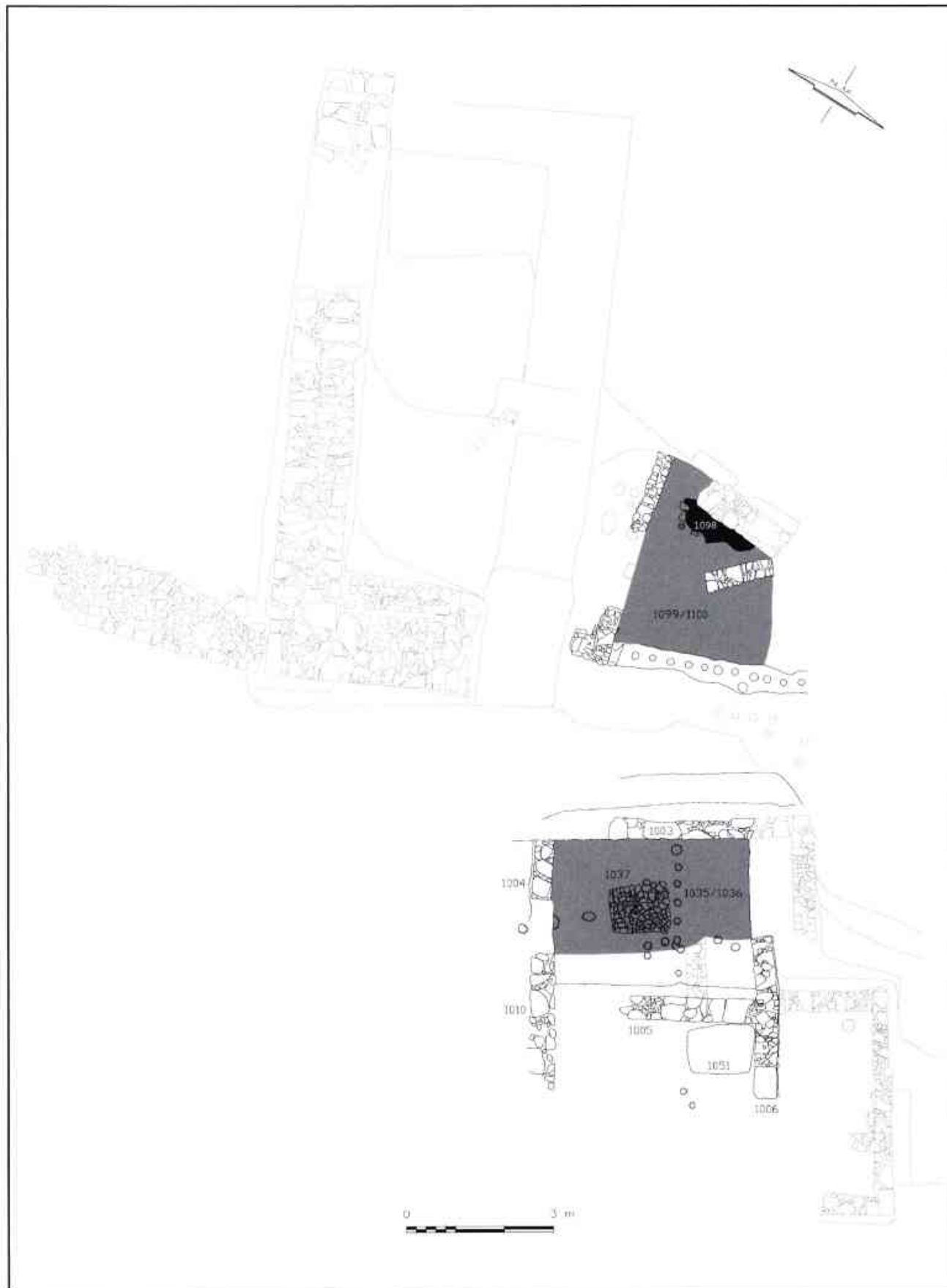
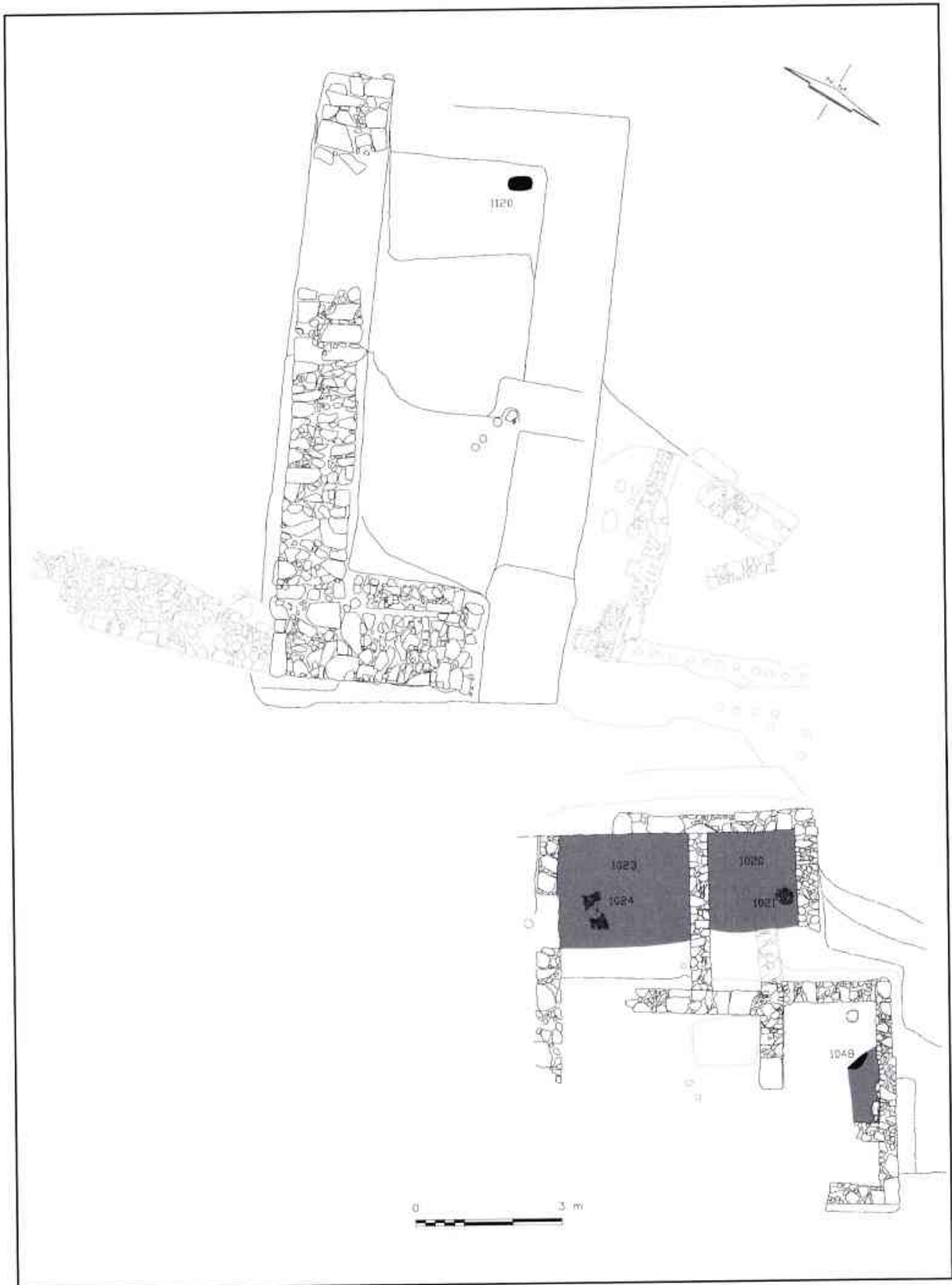

Lámina 6b - Planta de la fase 1B

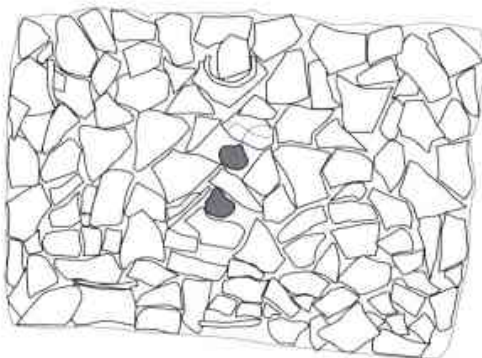

Làmina 7 - Planta de la 2a fase

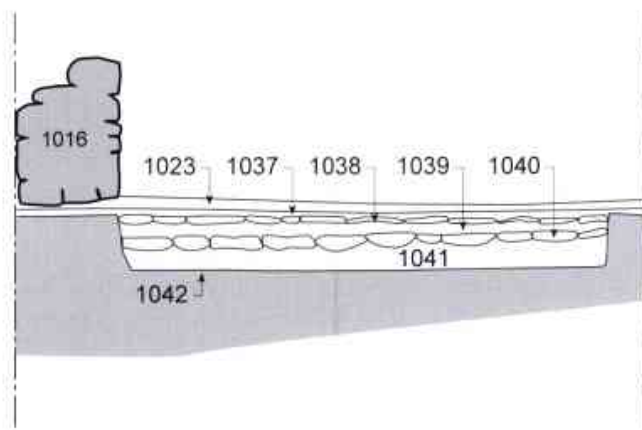
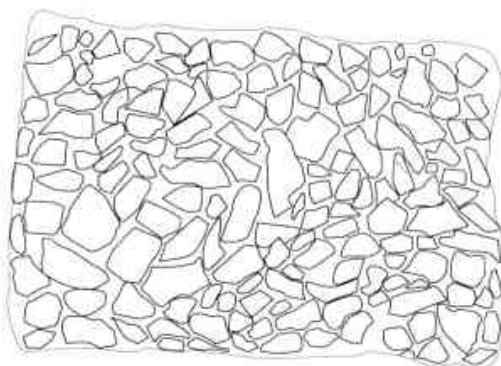

Lámina 8 - Planta de la 3a fase

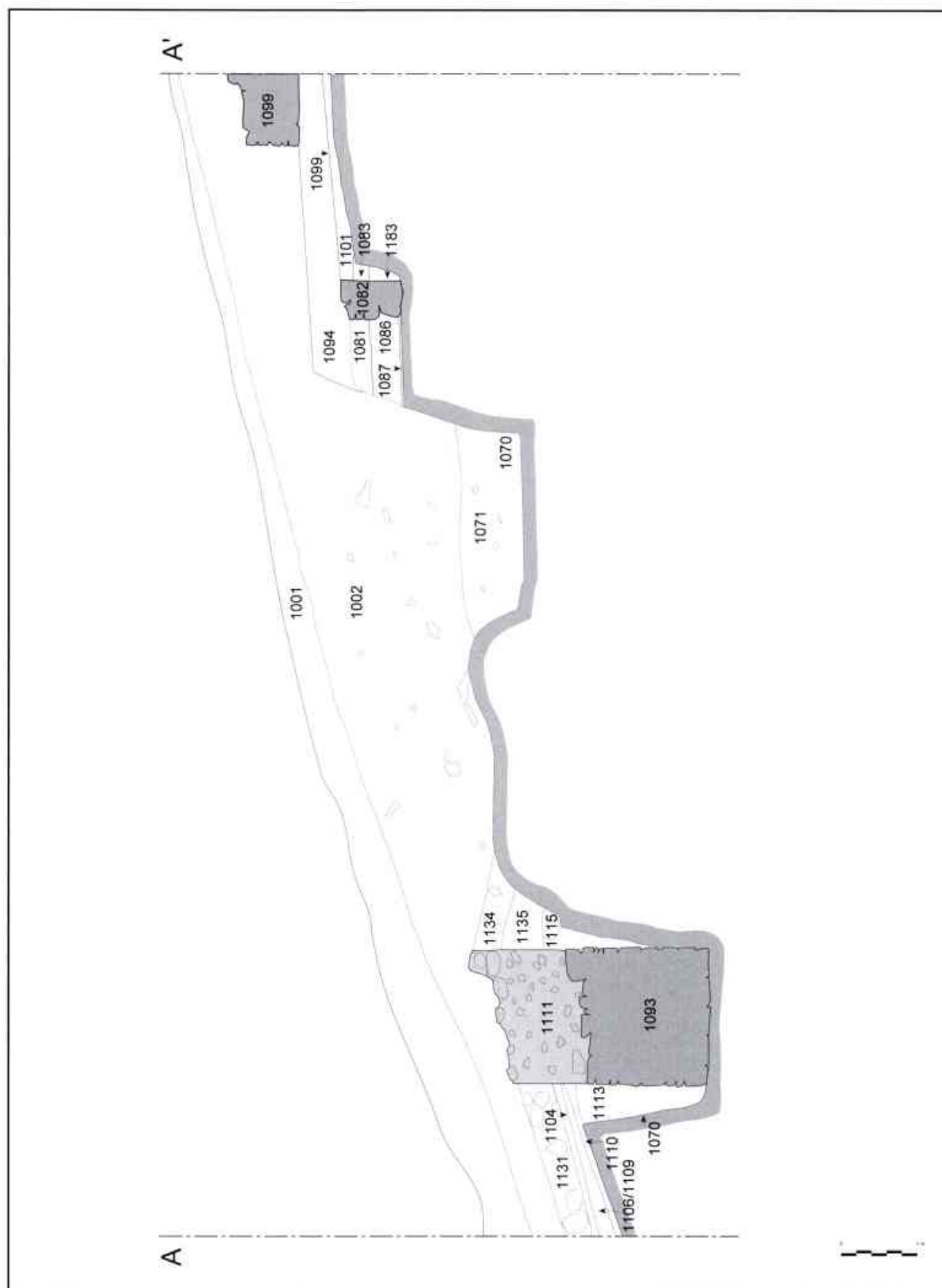
UE 1037

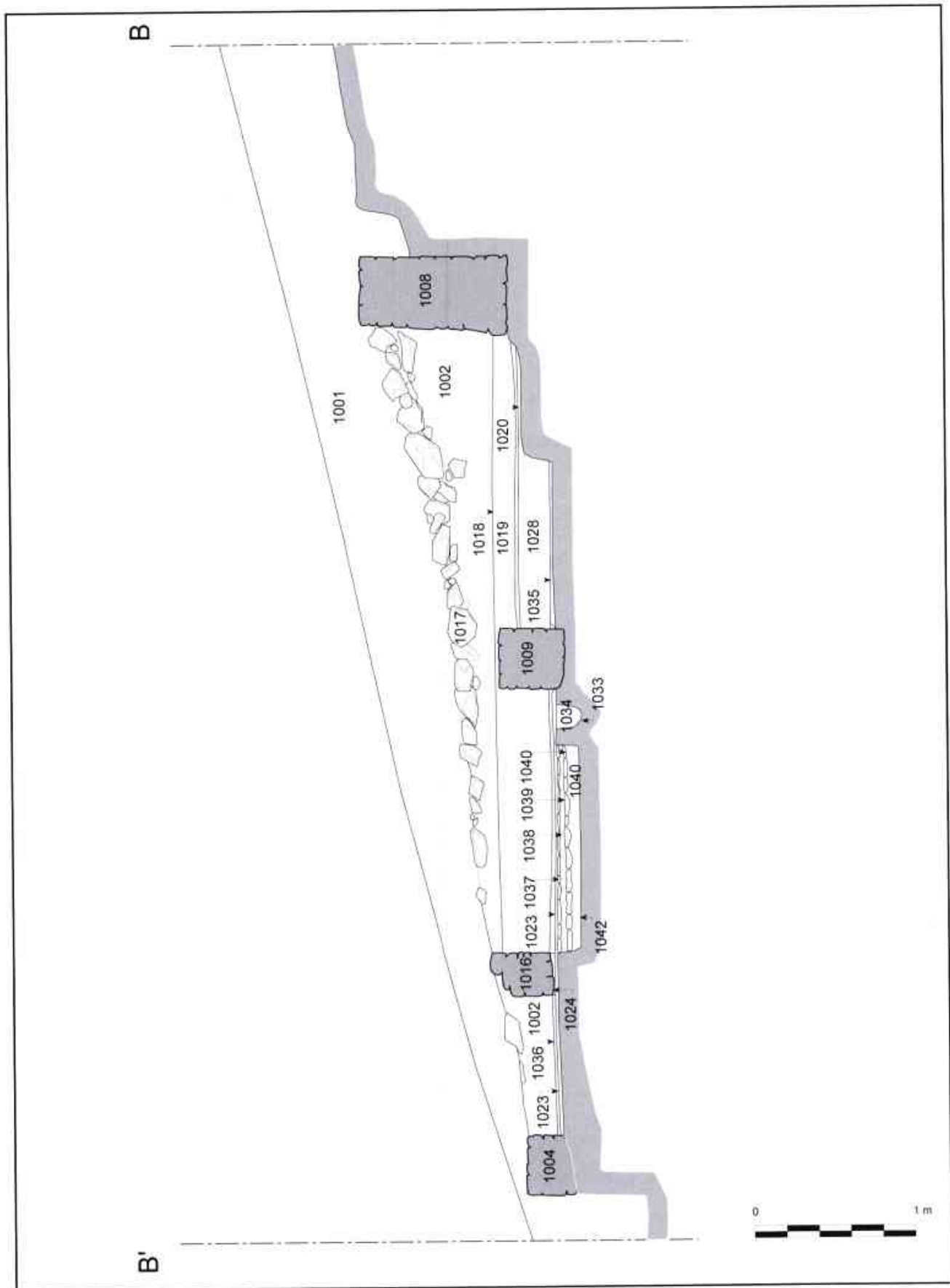
UE1040

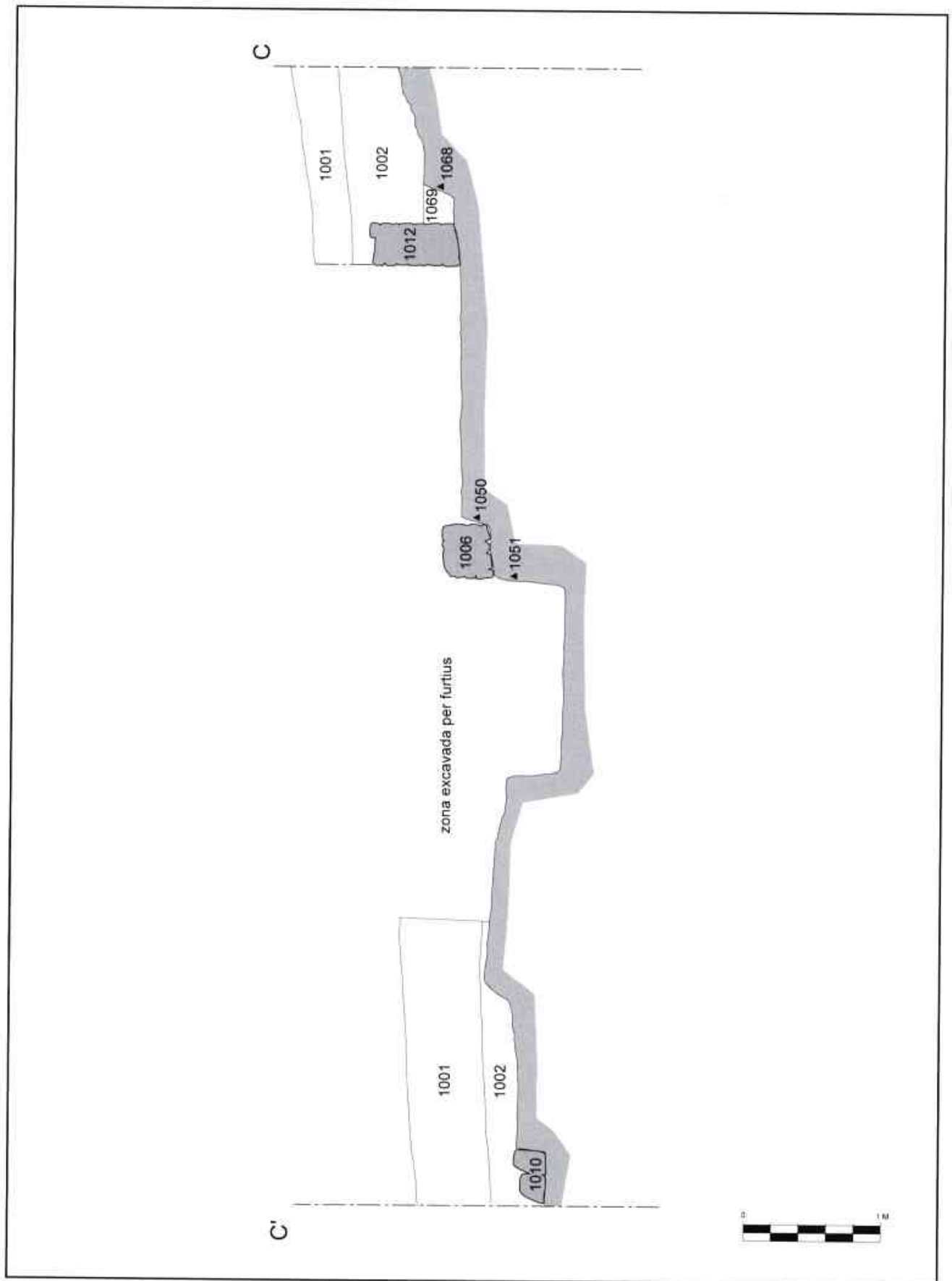
Làmina 9 - Llar de foc de la primera fase de l'edificació del sector de llevant.

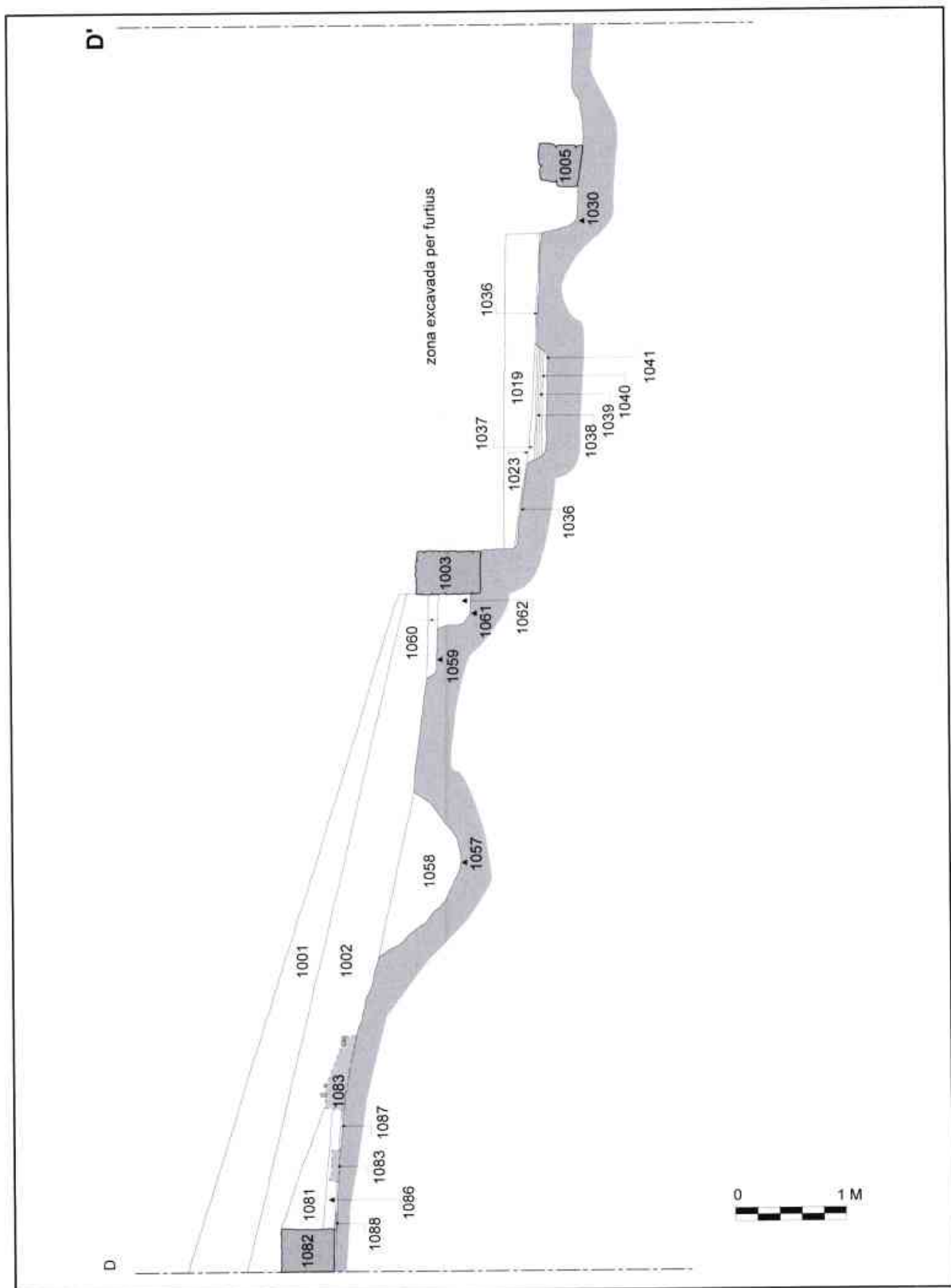
Làmina 10 - Secció A-A'. Torre i canalització.

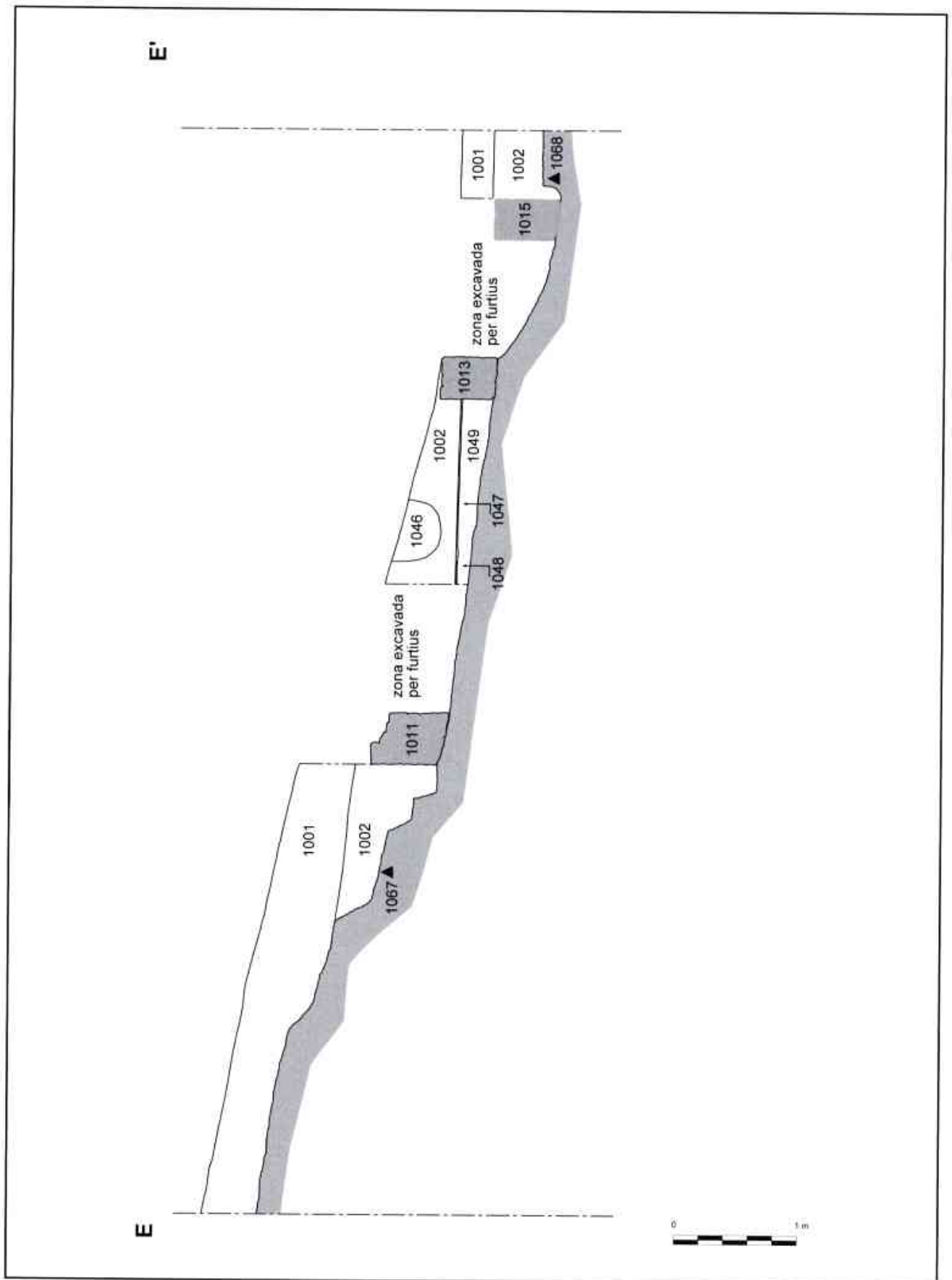
Làmina 11 - Secció B-B'. Sector de llevant. Àmbits núm. 1 i 2

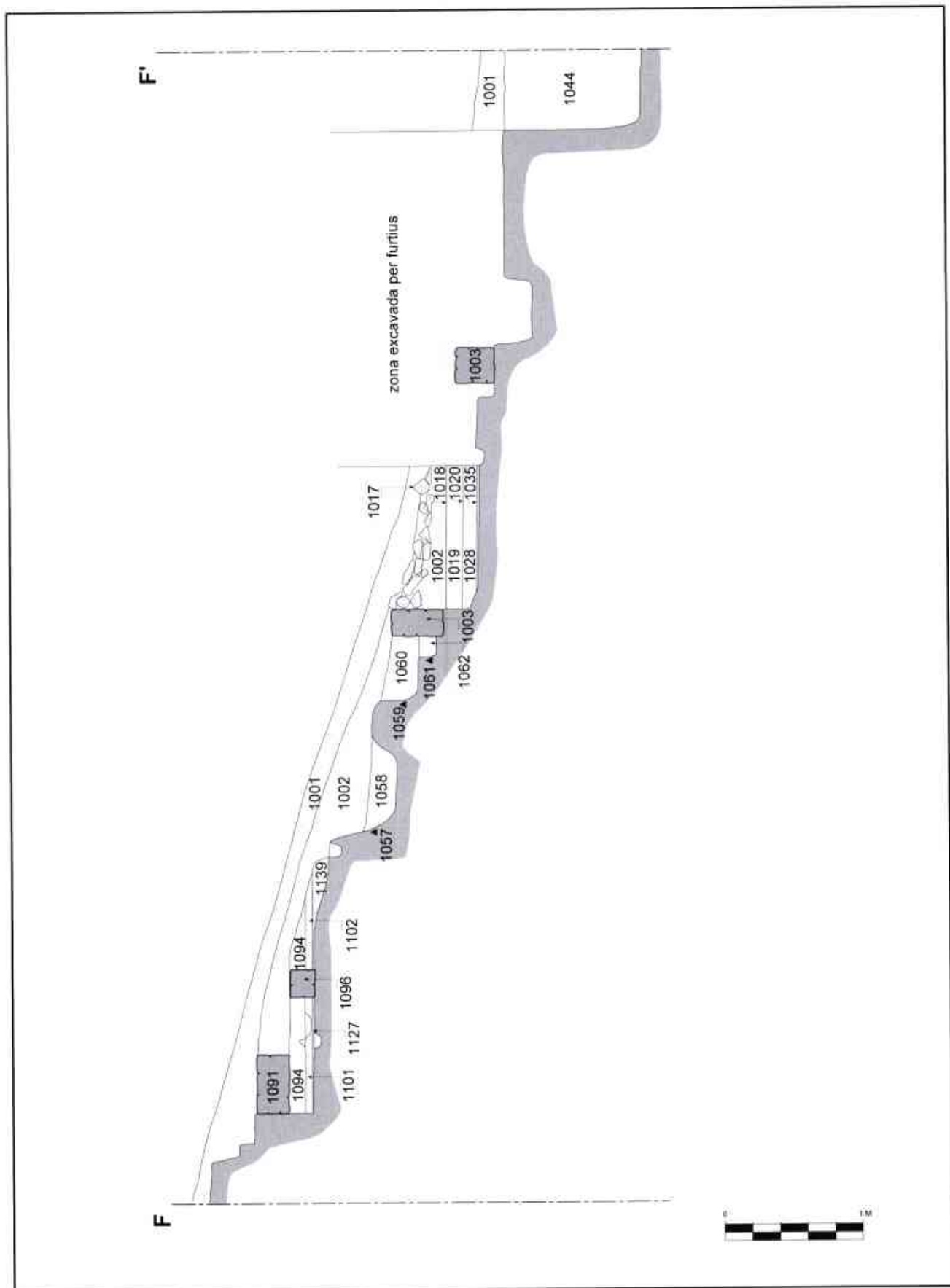
Lamina 12 - Secció C-C'. Sector de llevant.

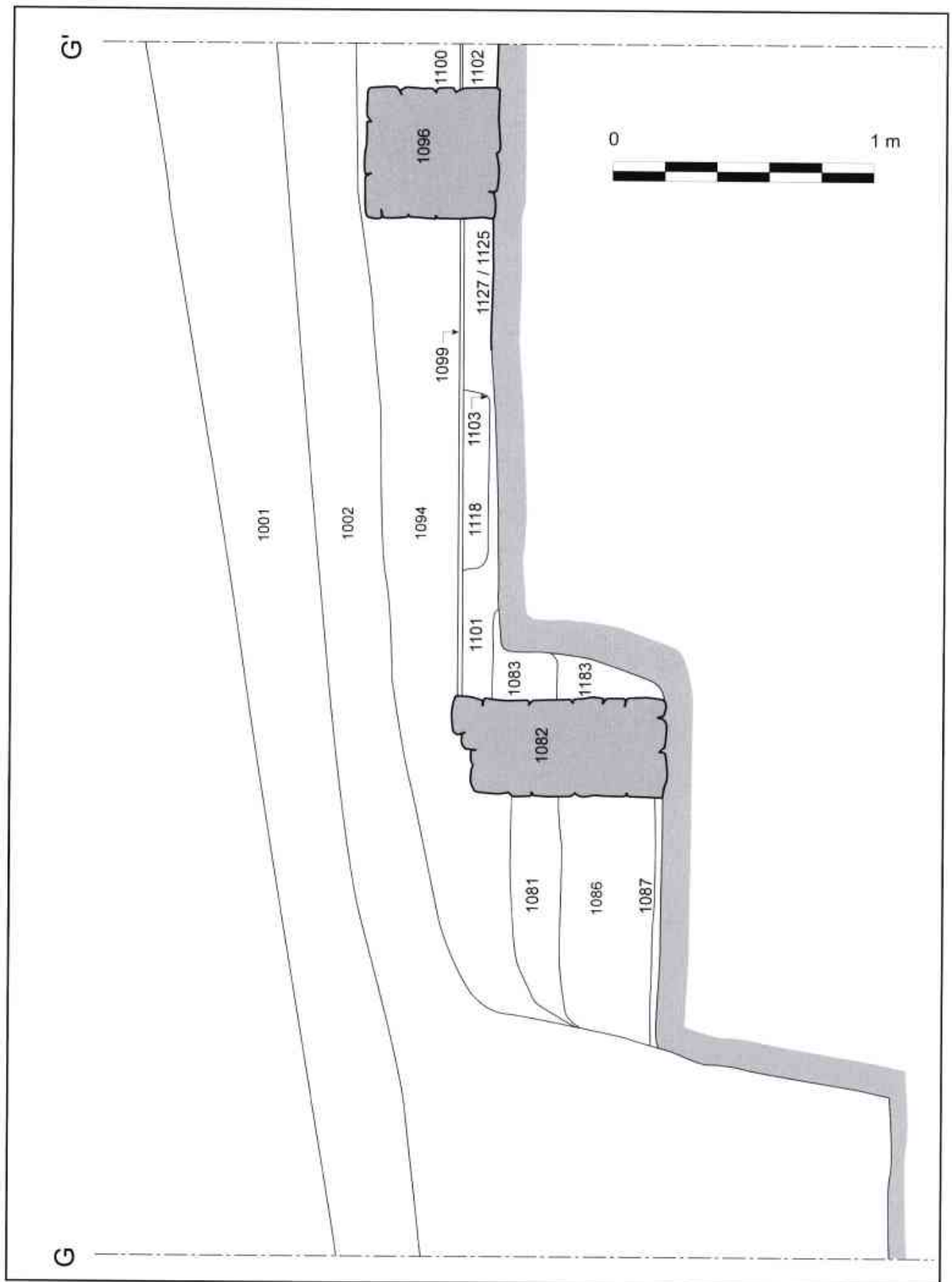
Làmina 13 - Secció D-D'. Canalització i sectors de llevant i de ponent.

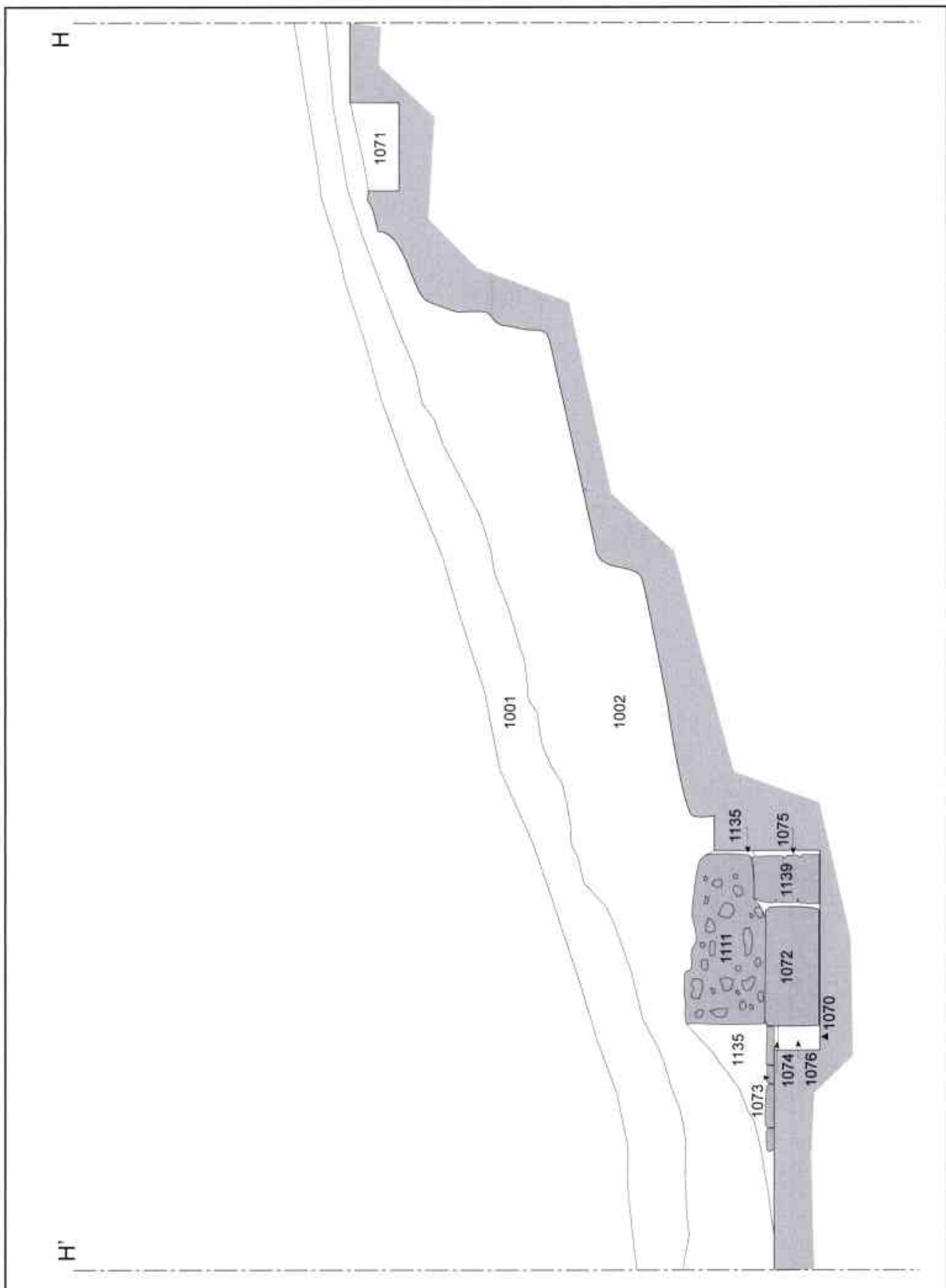
Làmina 14 - Secció F-F'. Sector de llevant.

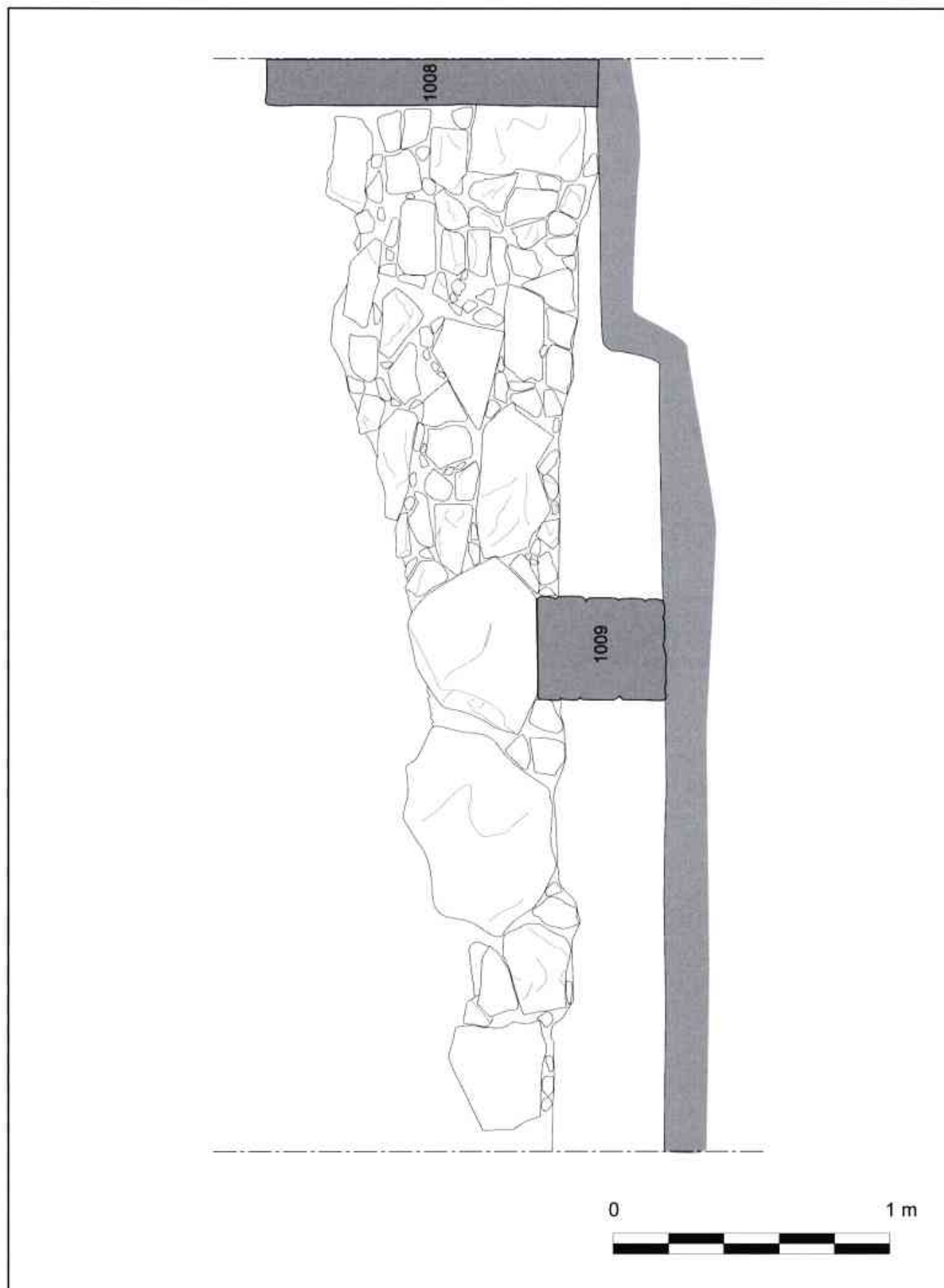
Làmina 15 - Secció F-F'. Canalització i sector de llevant i de ponent.

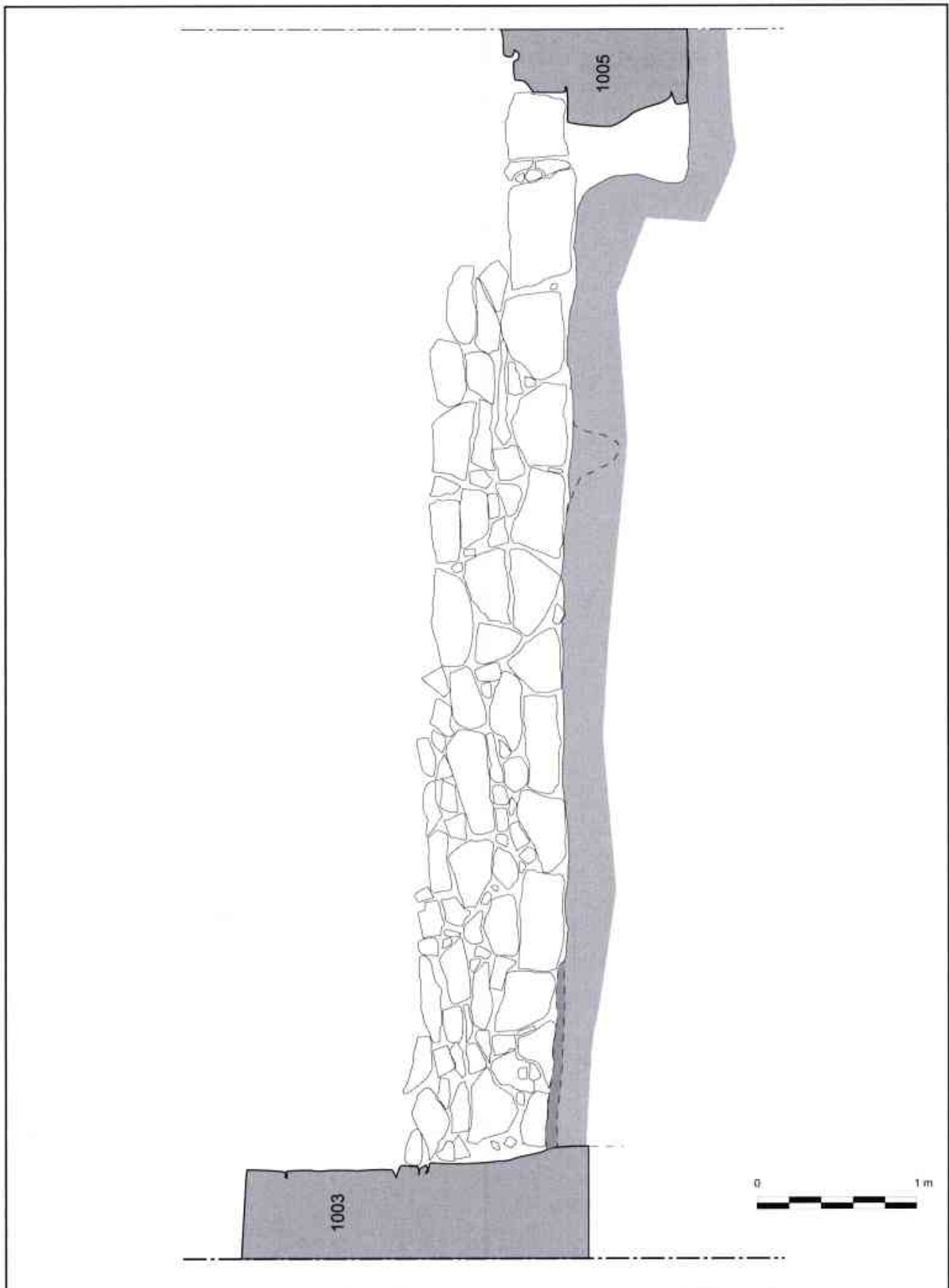
Làmina 16 - Secció G-G'. Sector de ponent. Àmbits núm. 1 i 2.

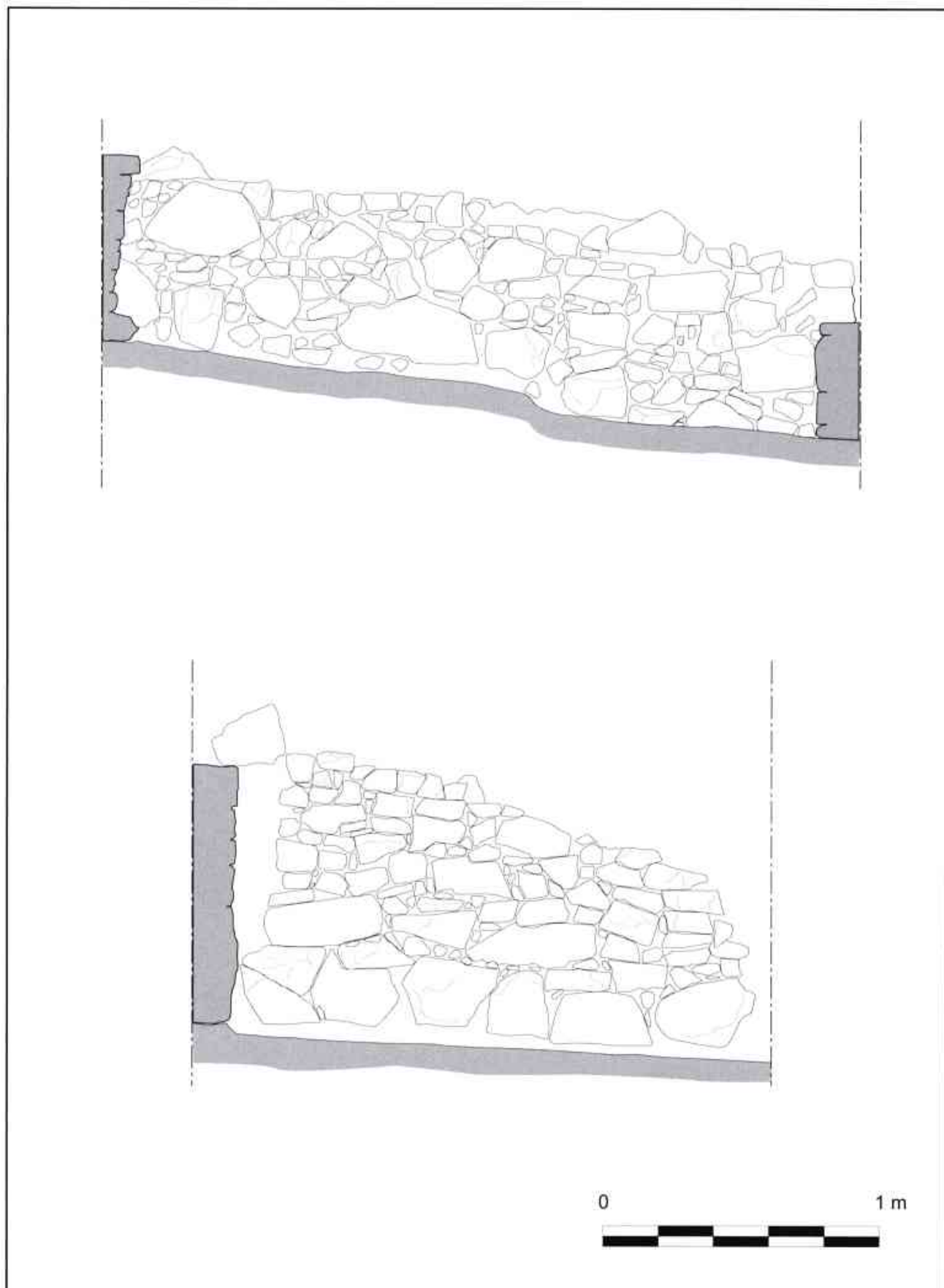
Làmina 17 - Secció H-H'. Interior de la torre.

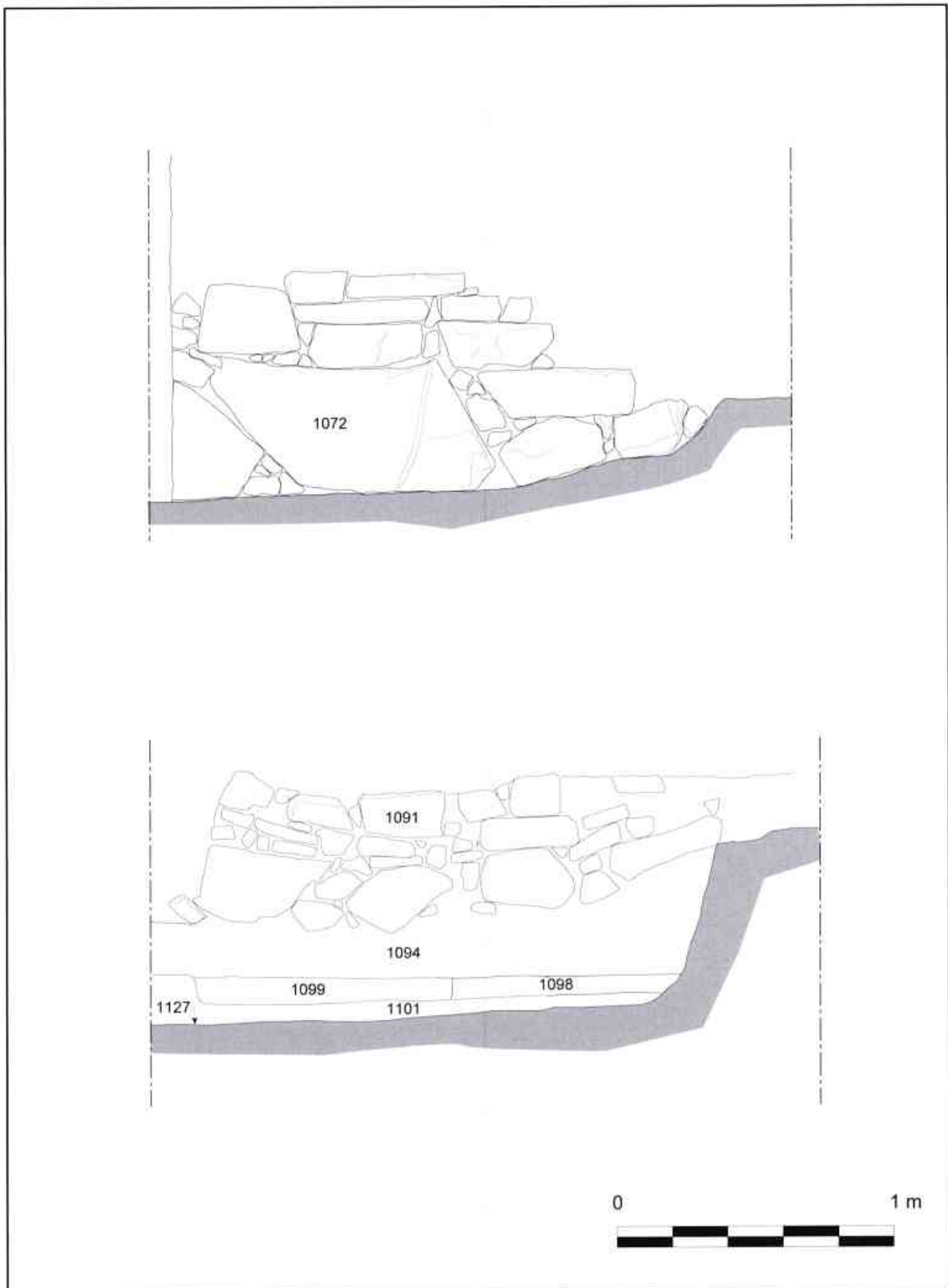
Làmina 18 - Alçat del mur UE 2003.

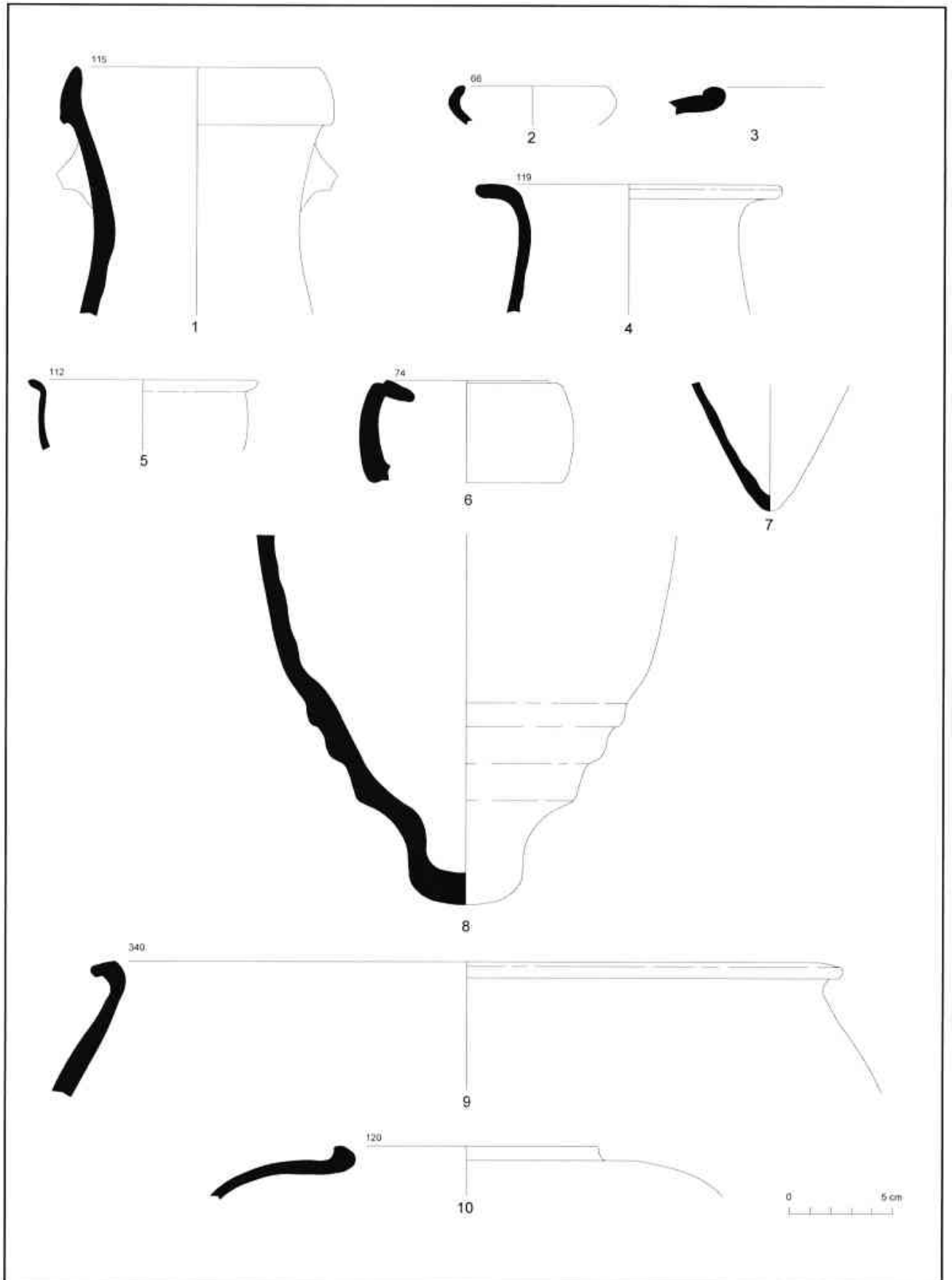
Làmina 19 - Alçat del mur UE 1009.

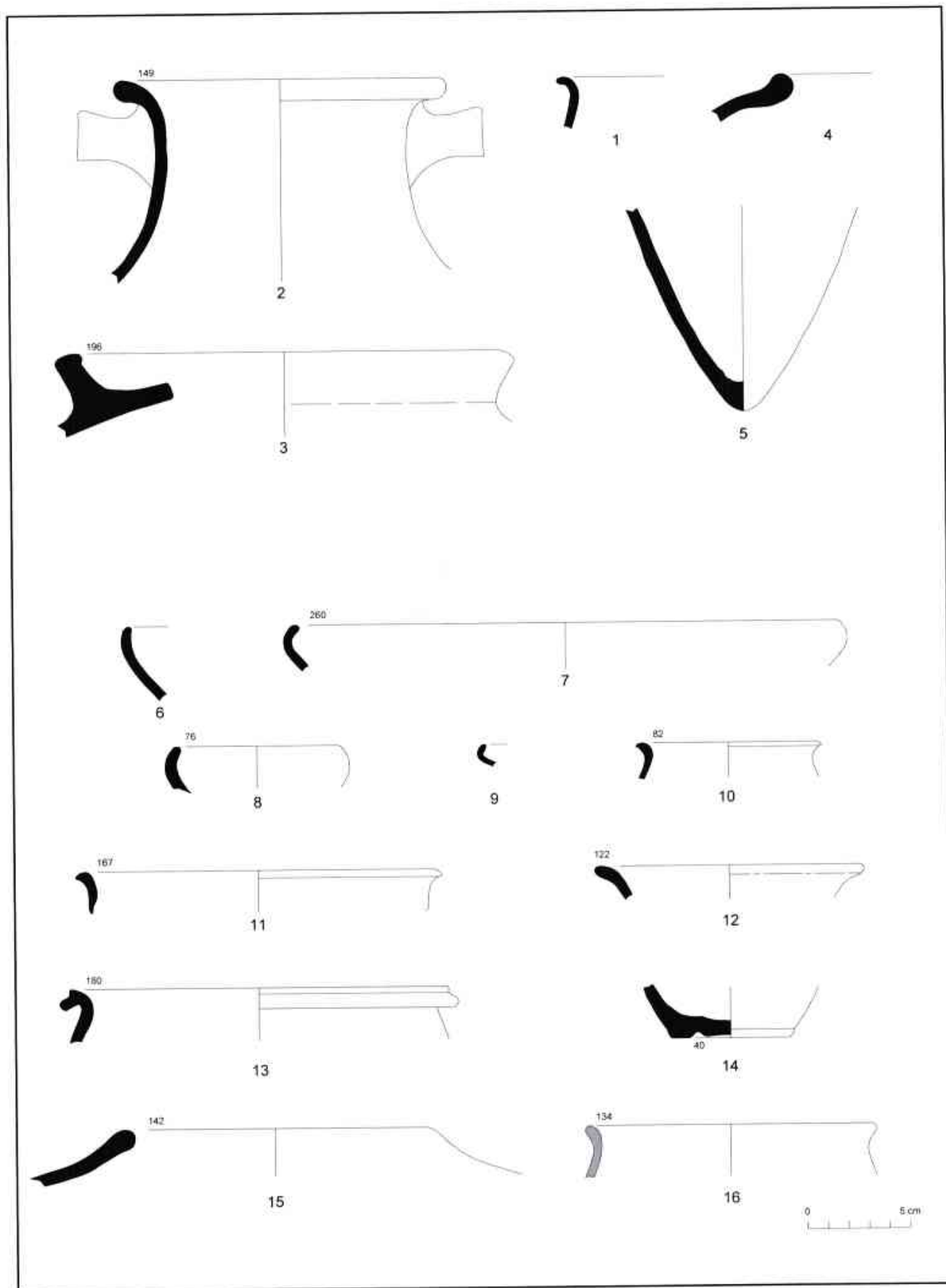
Làmina 20 - Alçat dels murs UE 1012 i 1008.

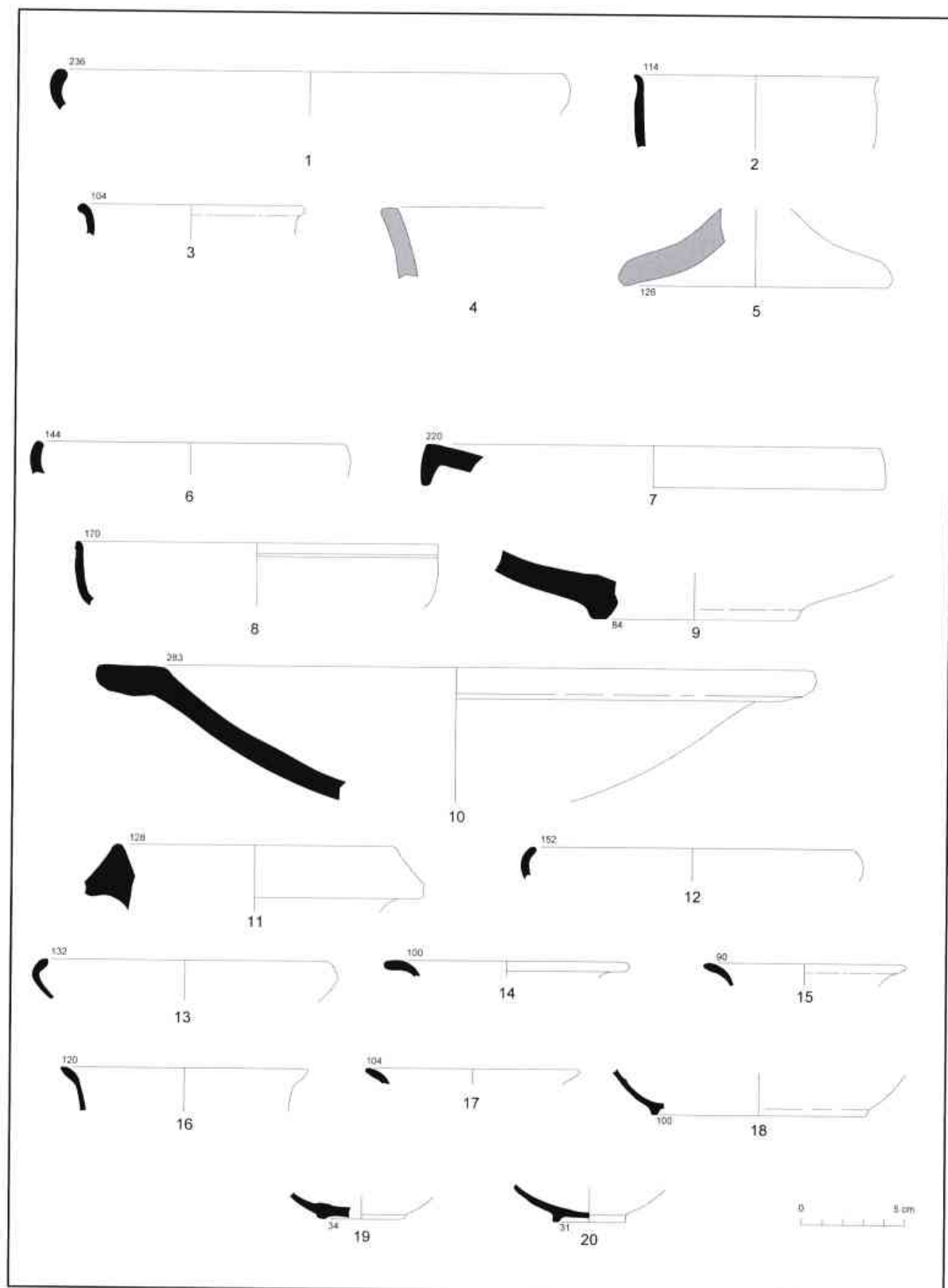
Làmina 21 - Alçat dels murs UE 1072 i 1091.

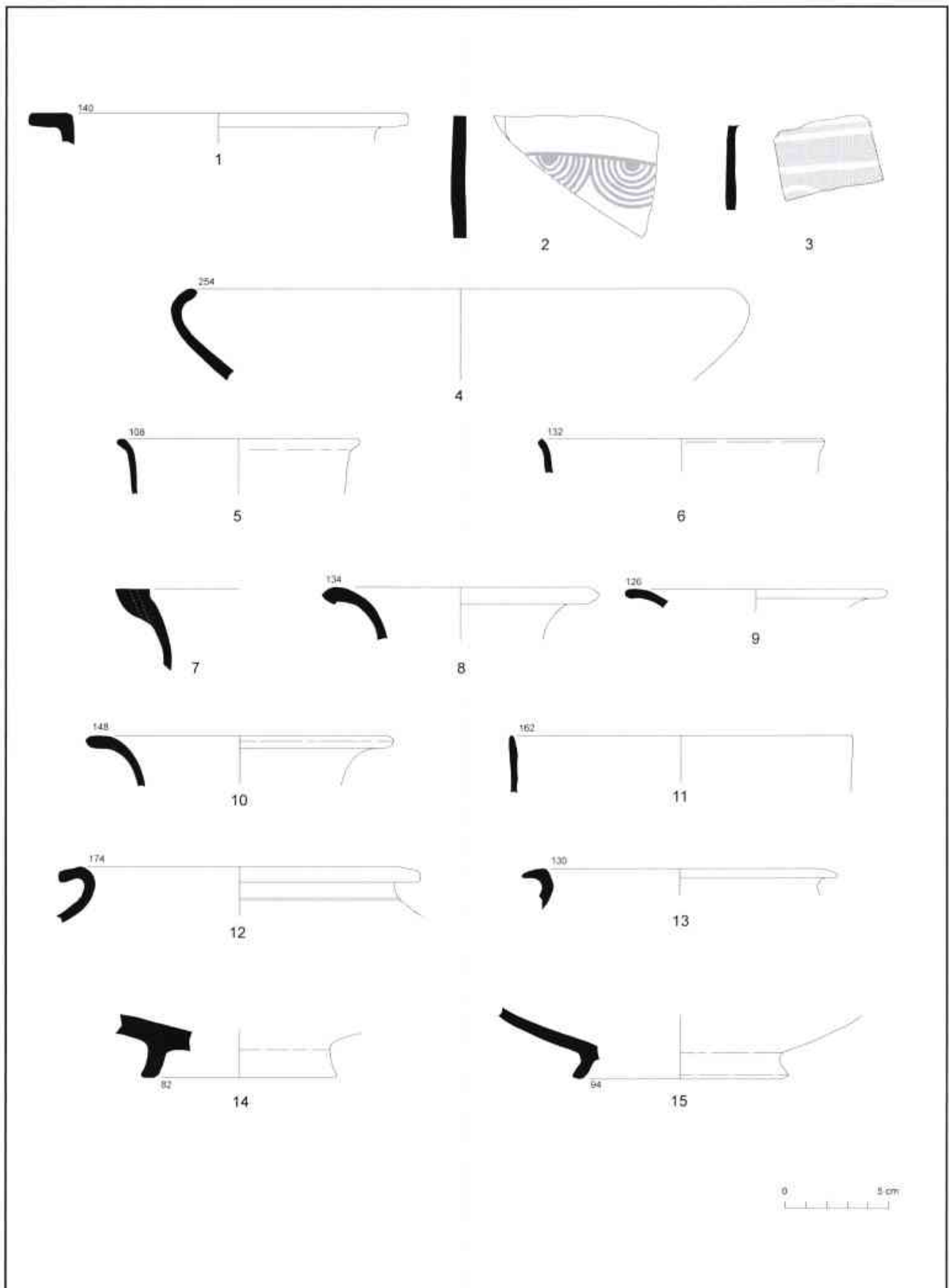
Làmina 22 - Núm 1 a 4: UE 1058 amortització de la canalització. Núm. 5 a 7: sector de ponent. Fase 1. Àmbit 2. Núm. 8: sector de ponent. Fase 2. Àmbit 2. Núm. 9 i 10: sector de llevant. Fase 1.

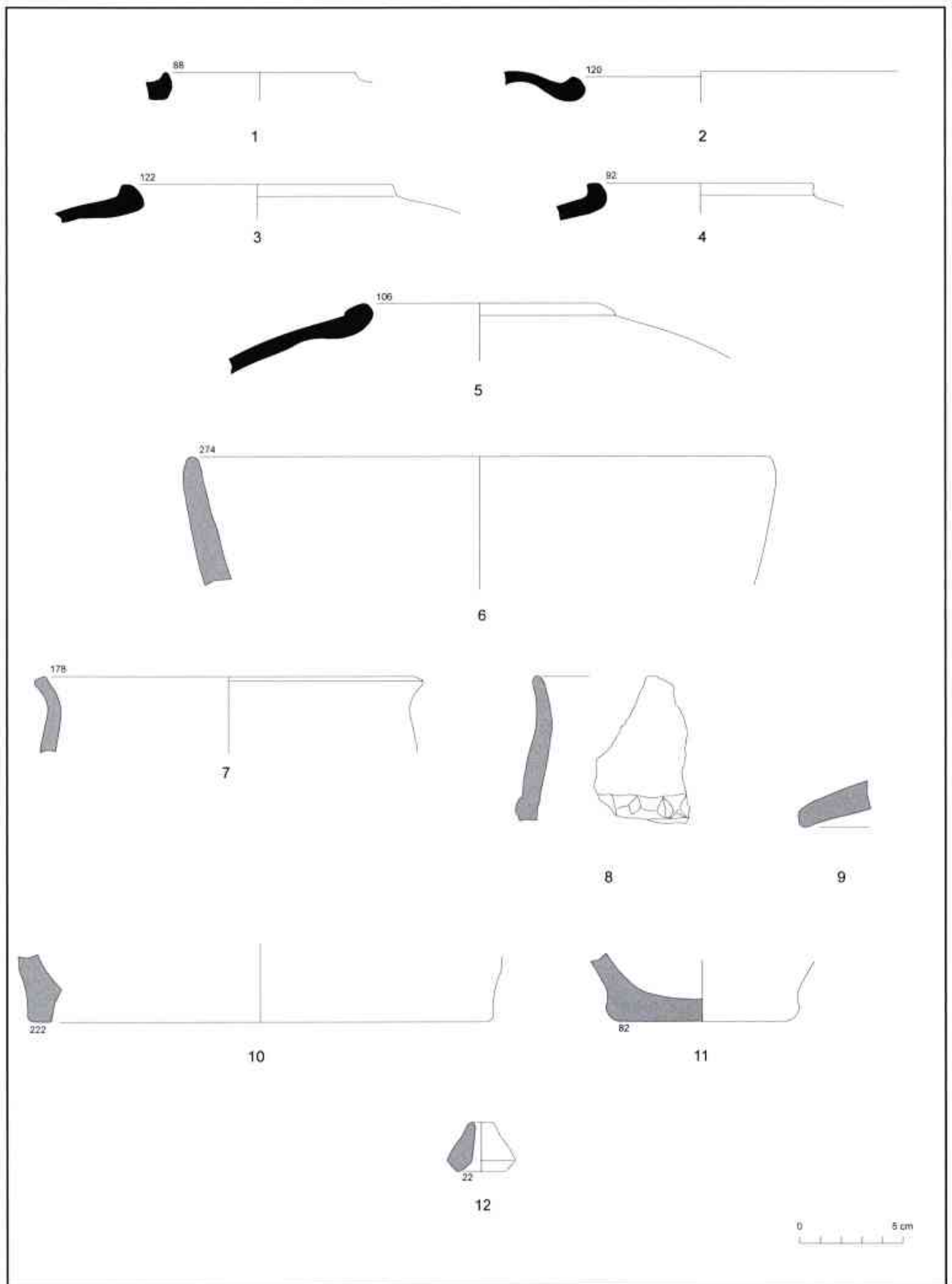
Làmina 23 - Sector de levant. Fase 2.

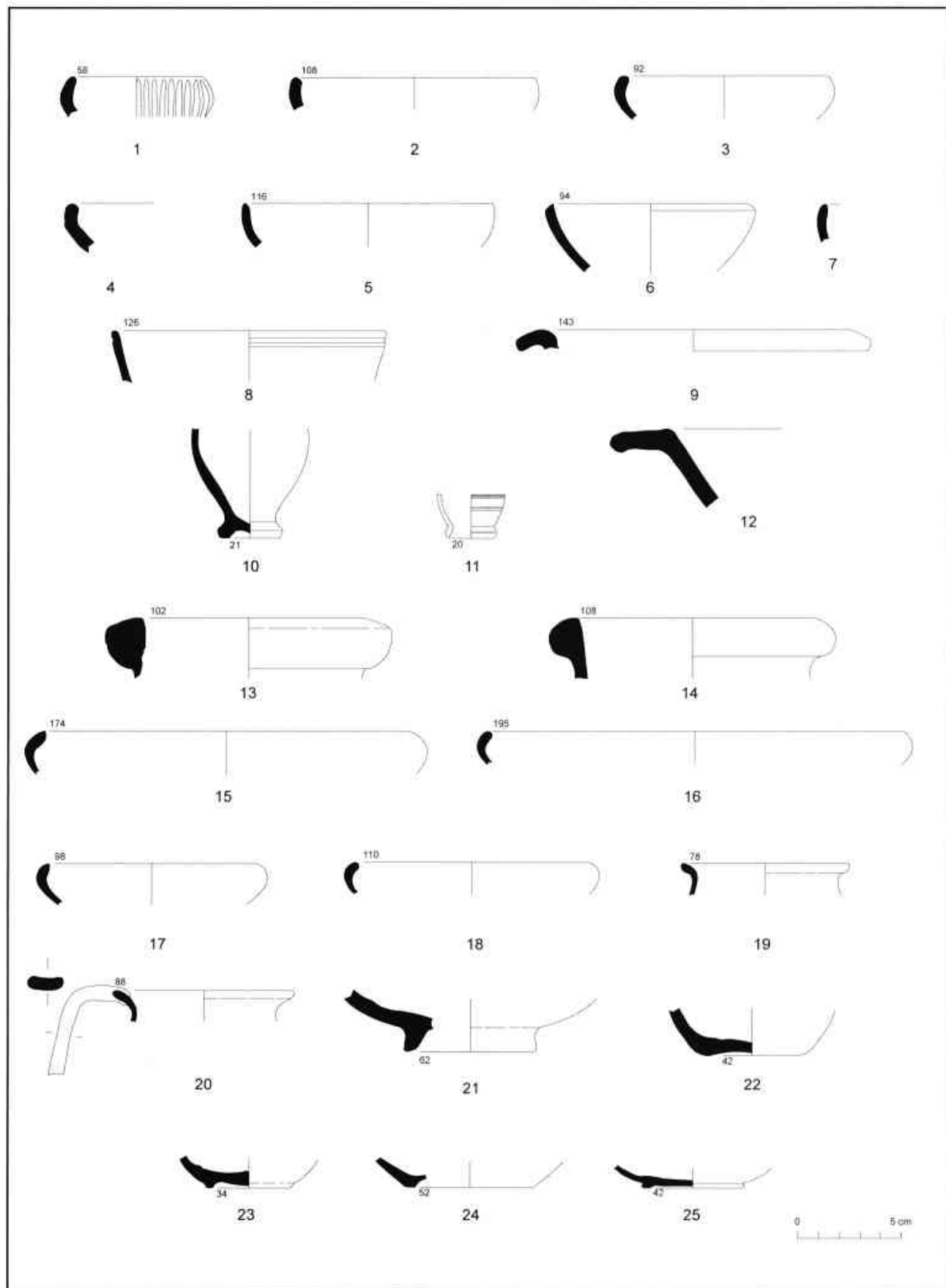
Làmina 24 - Nùm. 1 a 5: torre. Fase 1. Nùm. 6 a 20: torre. Fase 2.

Làmina 25 - Torre. Fase 2.

Lamina 26 - Torre. Fase 2.

Làmina 27 - Torre, Fase 3.

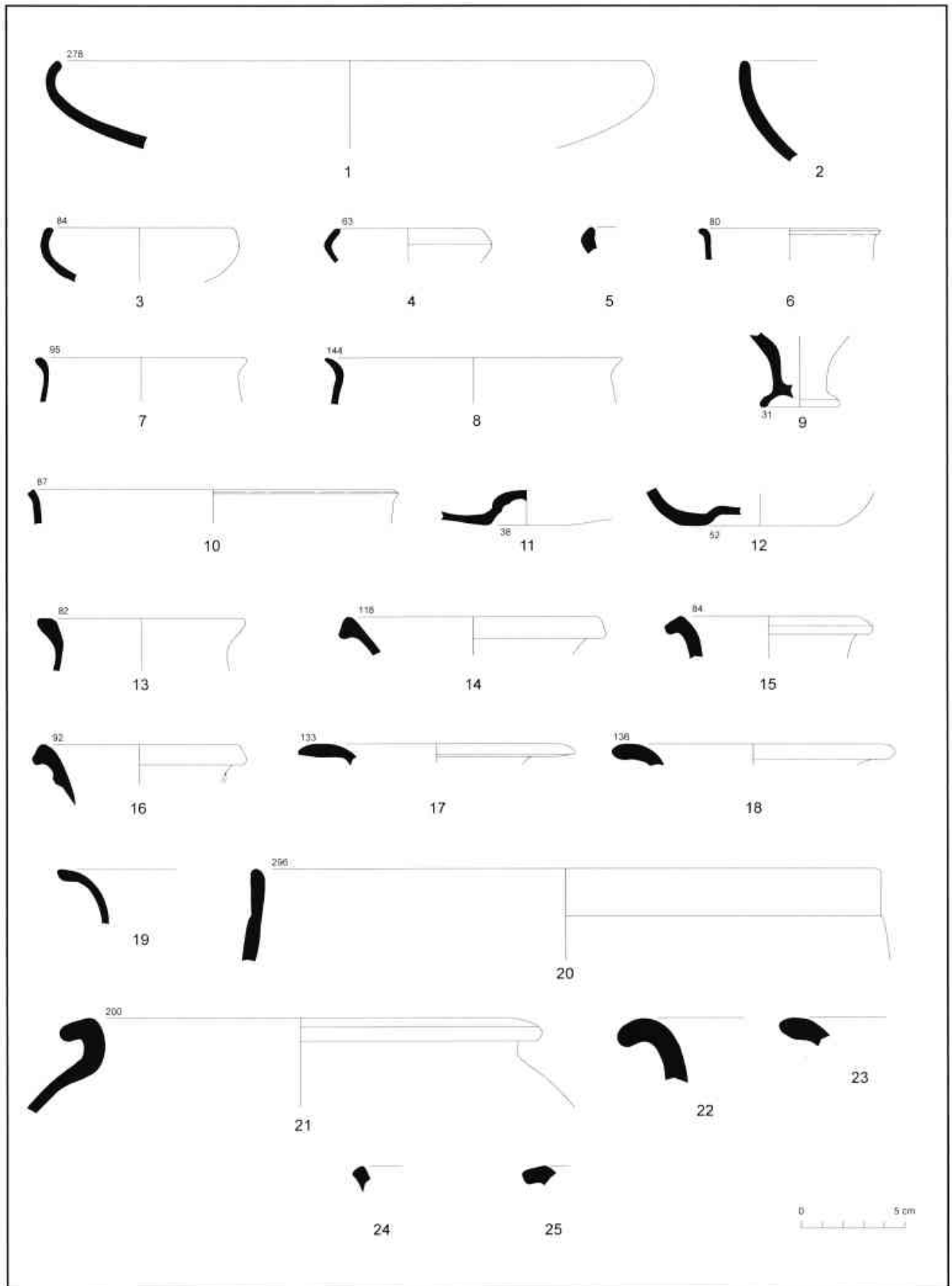
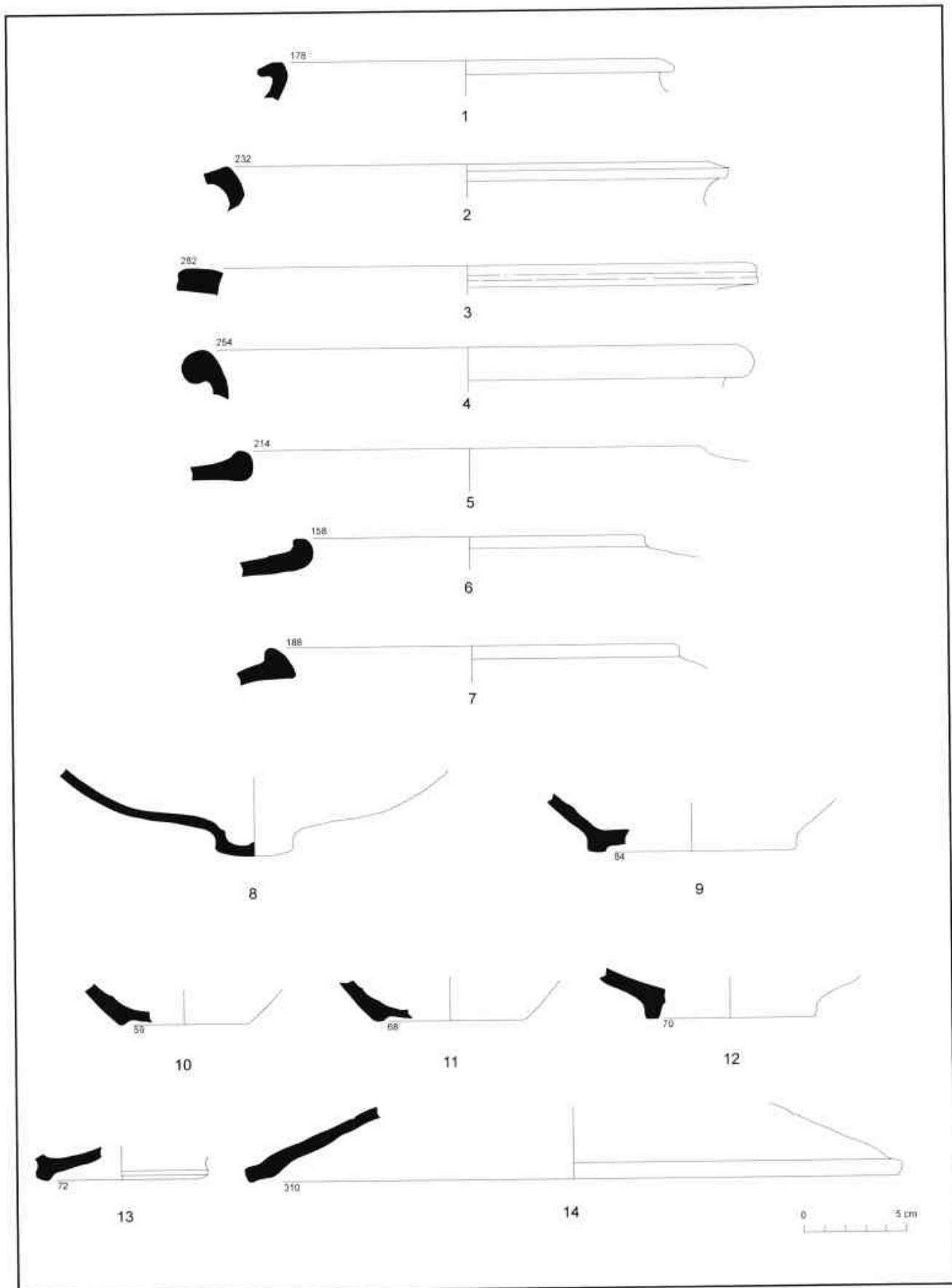
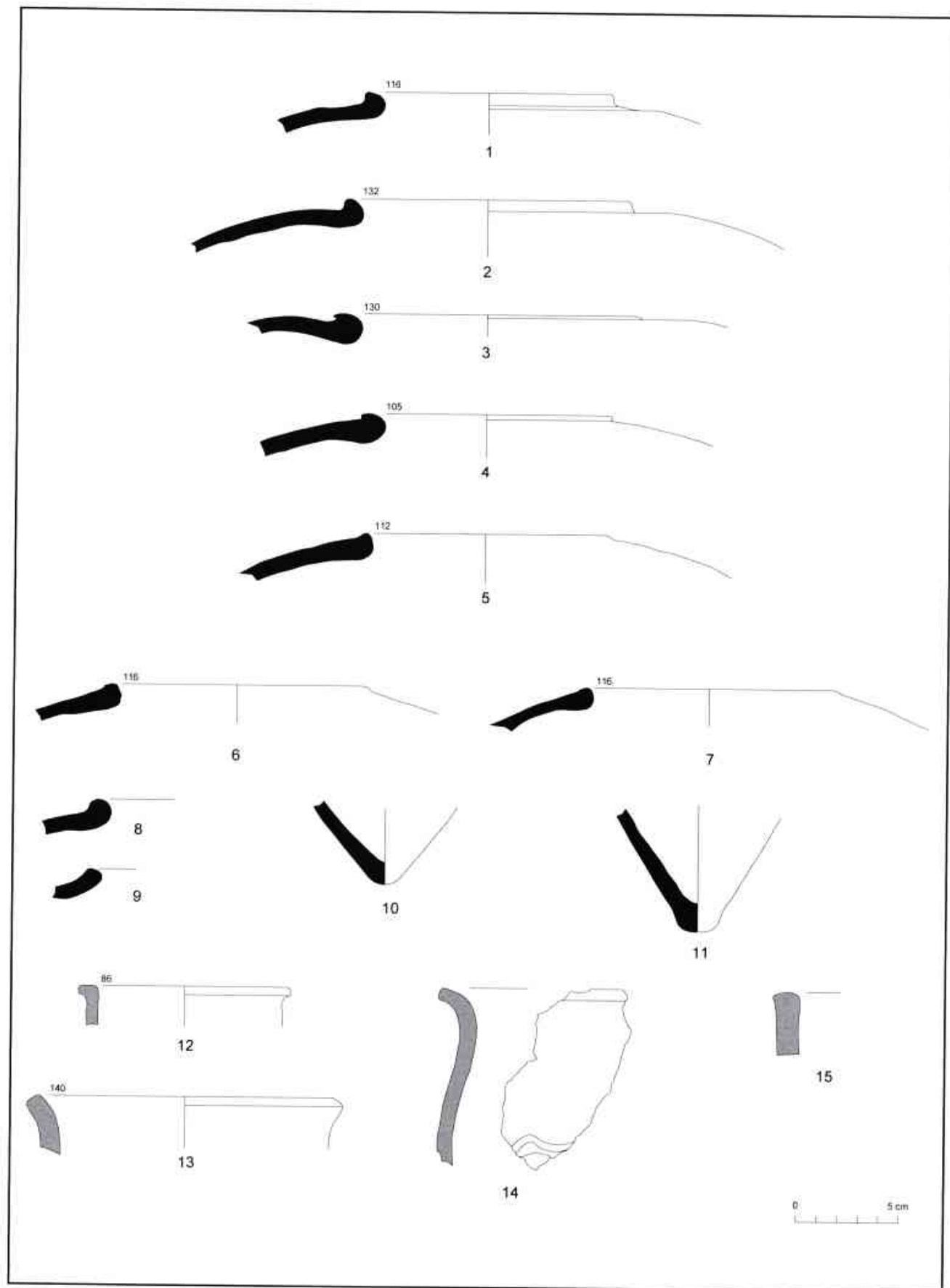

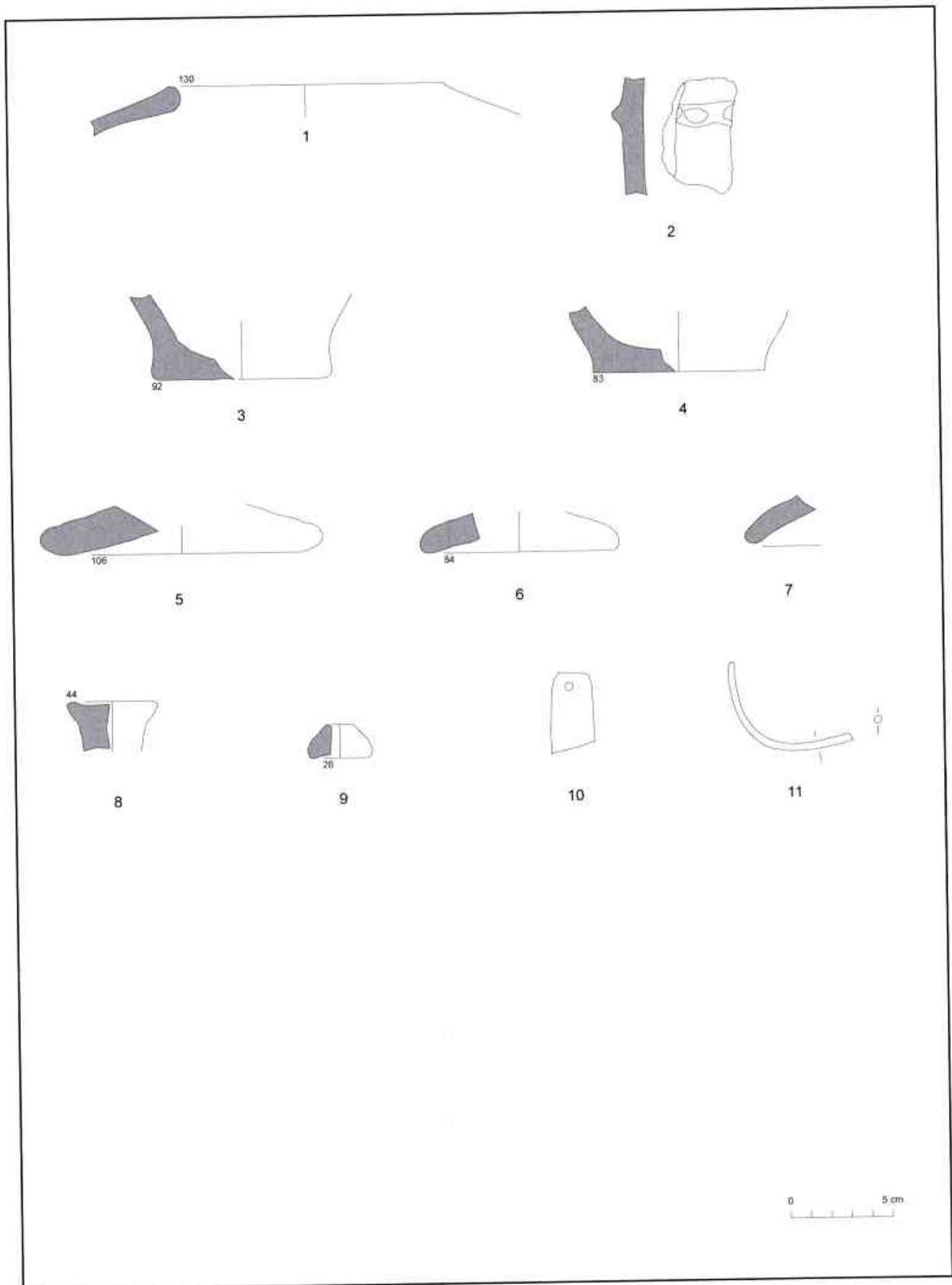
Lámina 28 - Torre. Fase 3.

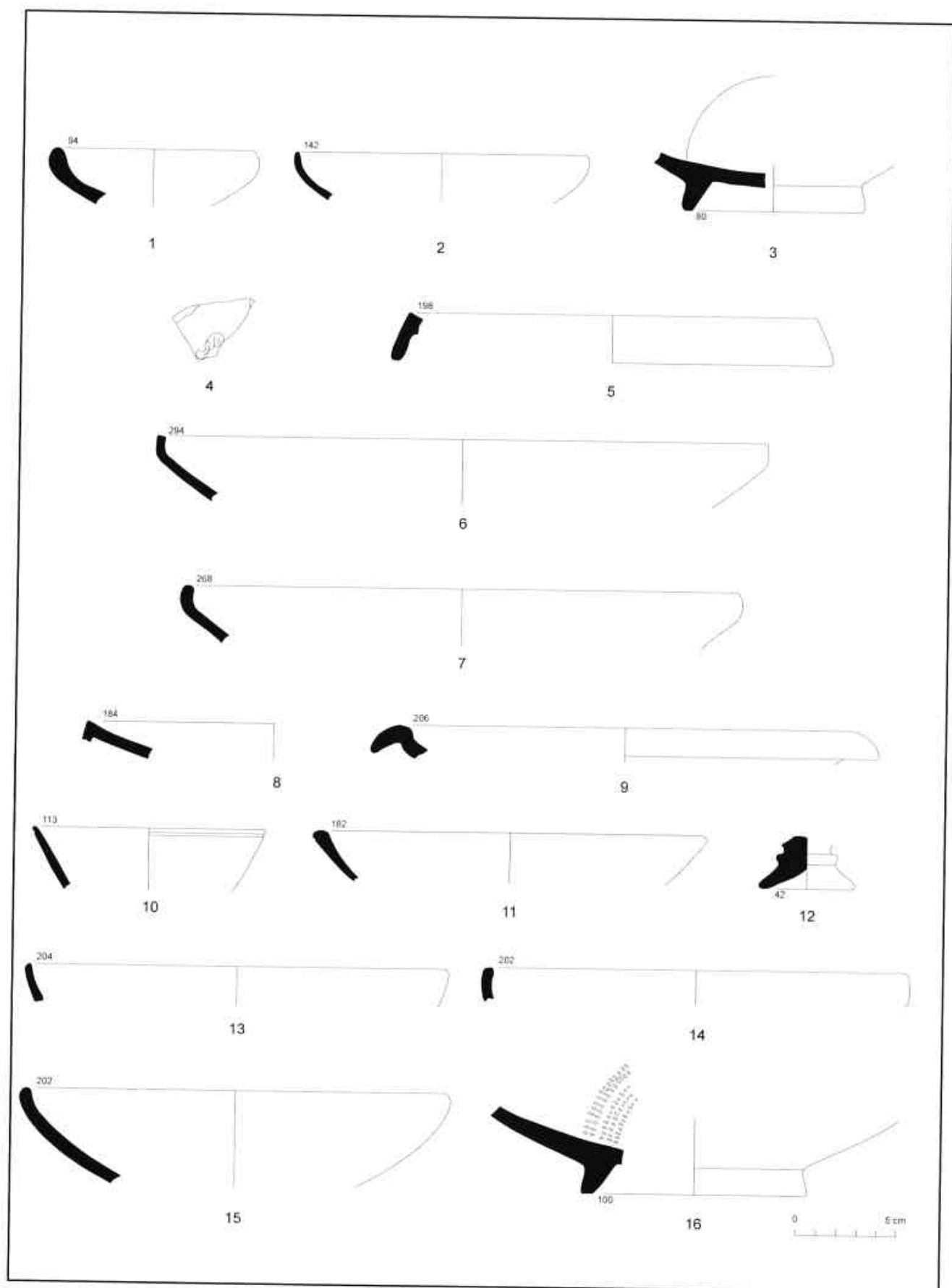

Làmina 29 - Torre. Fase 3.

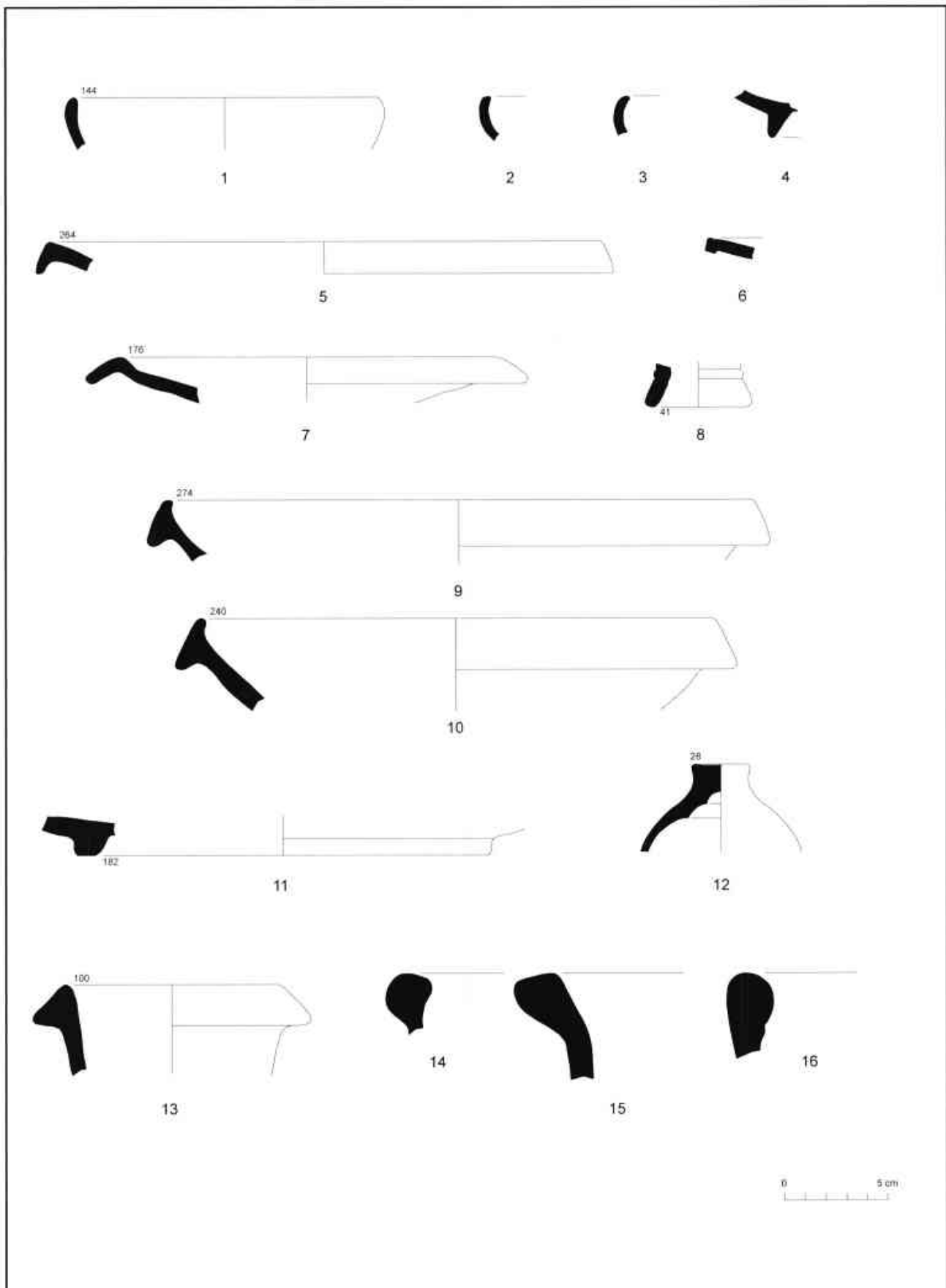

Lamina 30 - Torre. Fase 3.

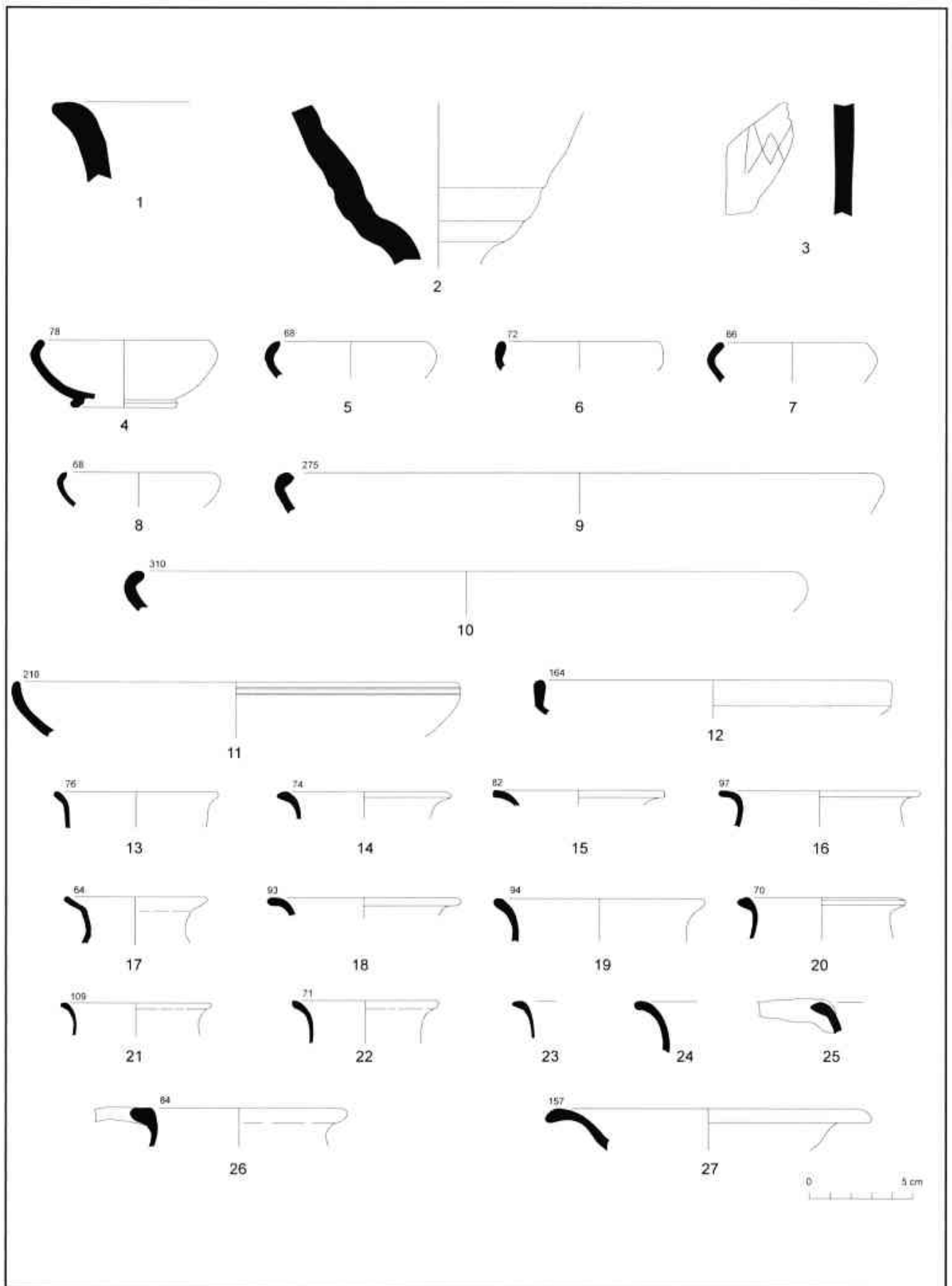

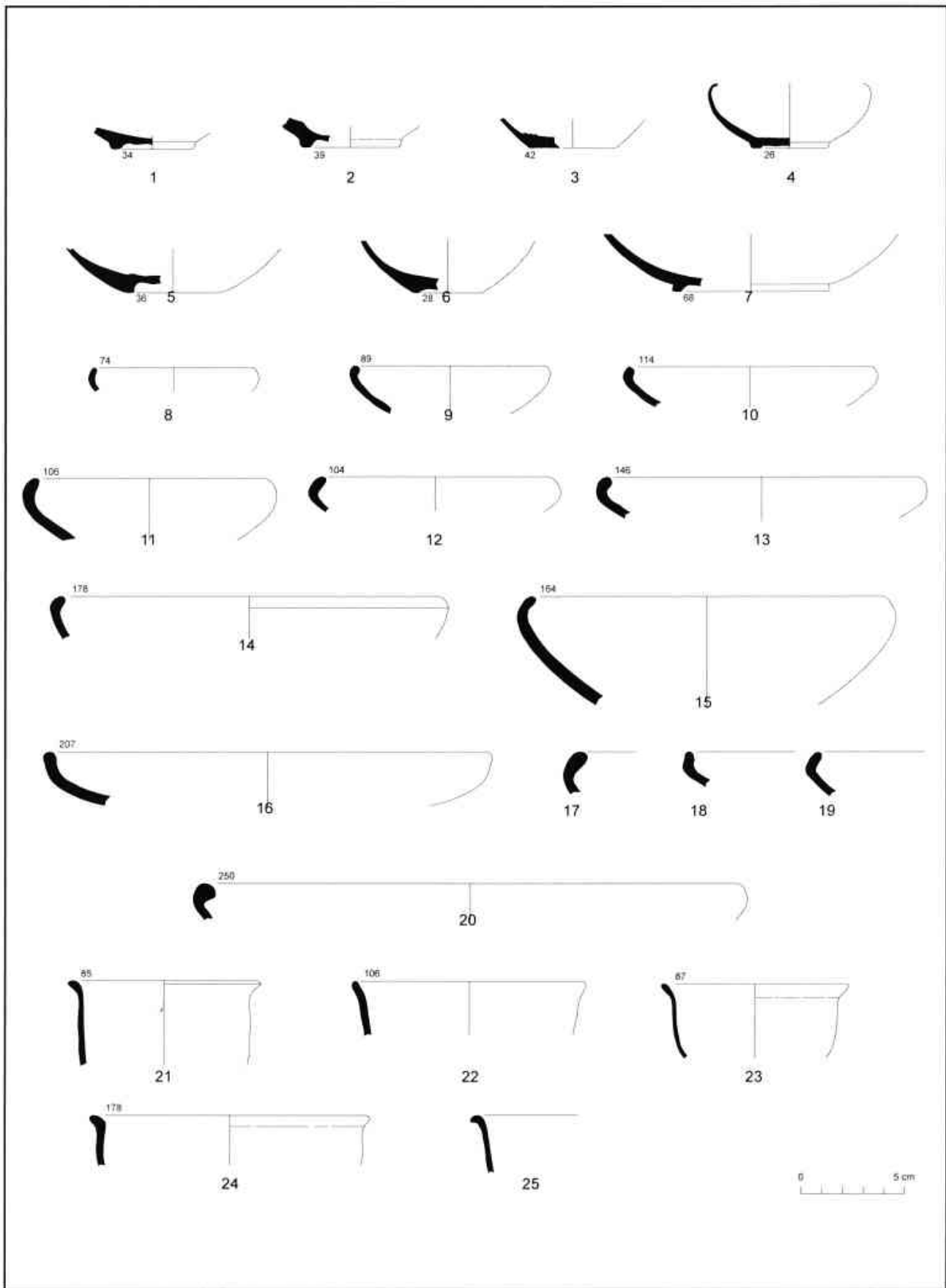
Làmina 32 - UE 1002. Amortització del jaciment.

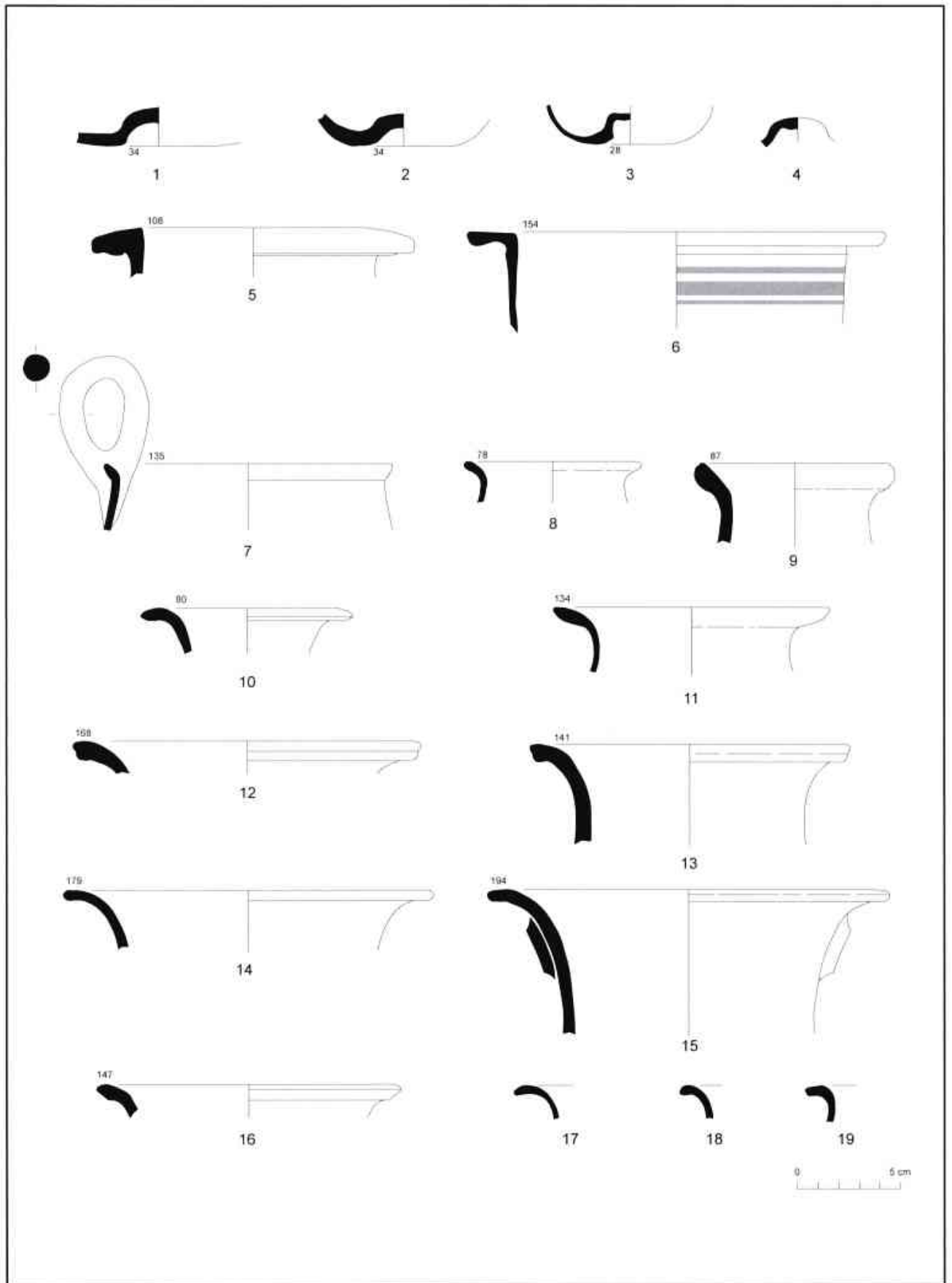
Làmina 33 - UE 1002. Amortització del jaciment.

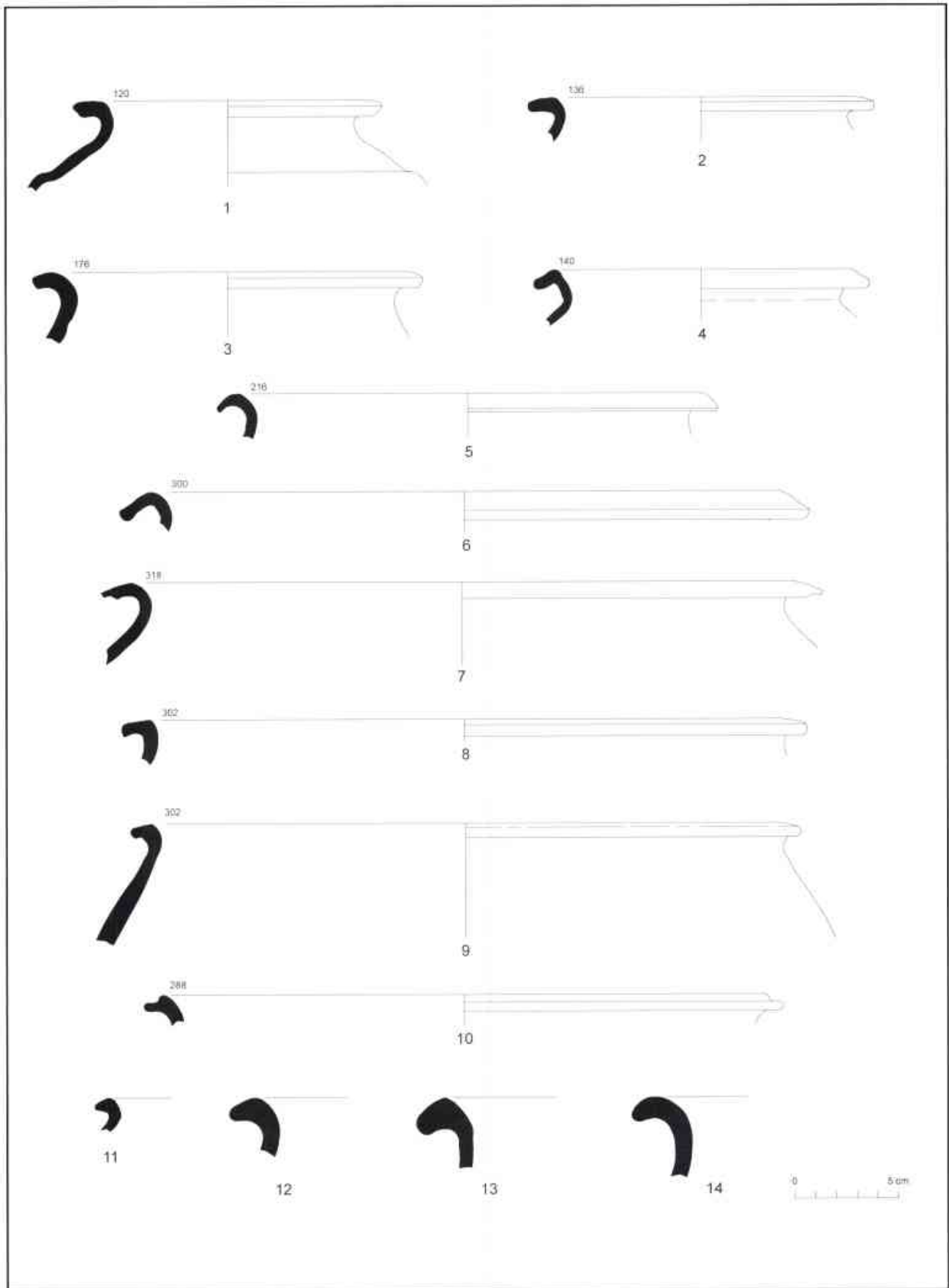
Làmina 34 - UE 1002. Amortització del jaciment.

Làmina 35 - UE 1002. Amortització del jaciment.

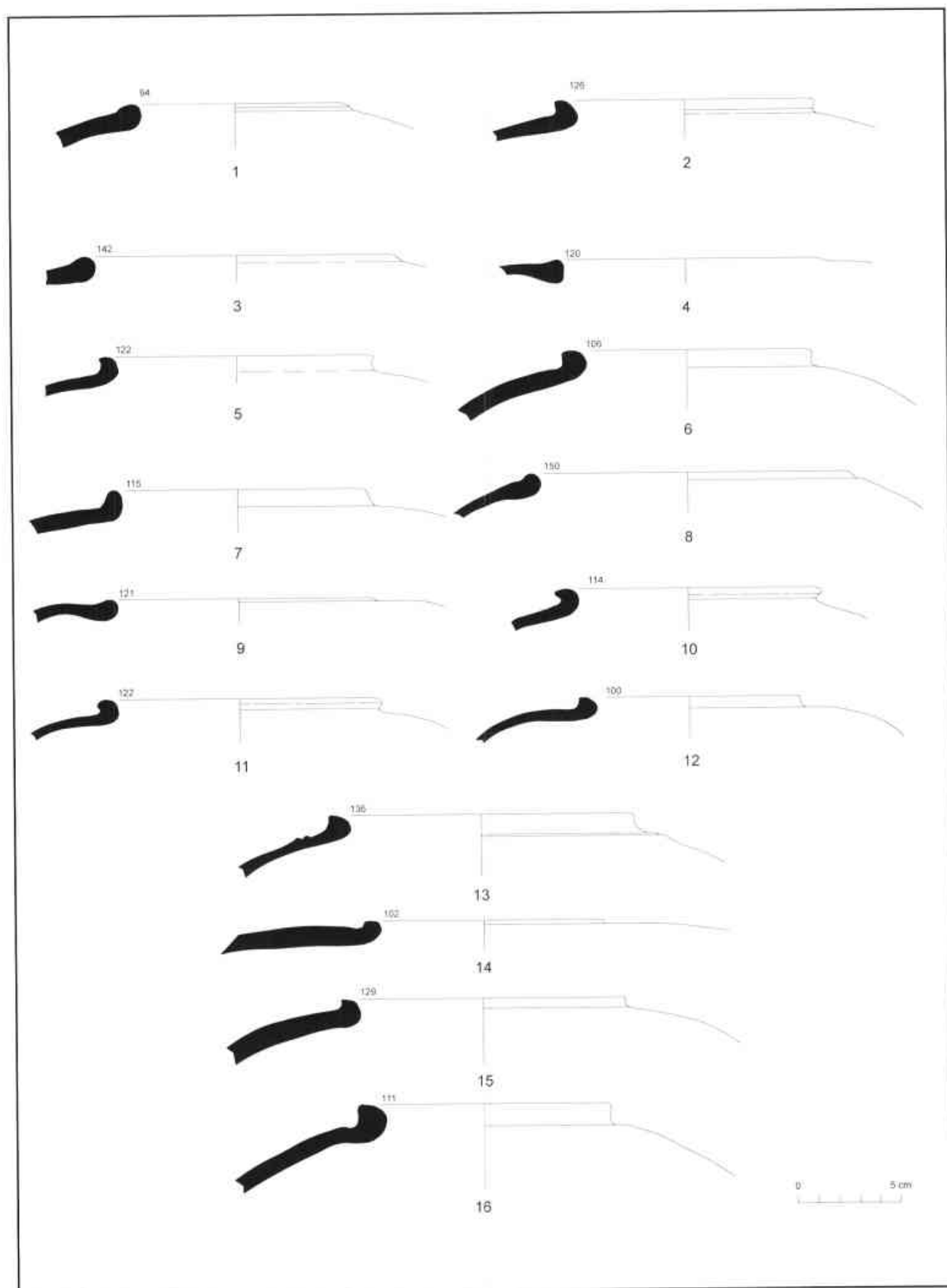
Làmina 36 - UE 1002. Amortització del jaciment.

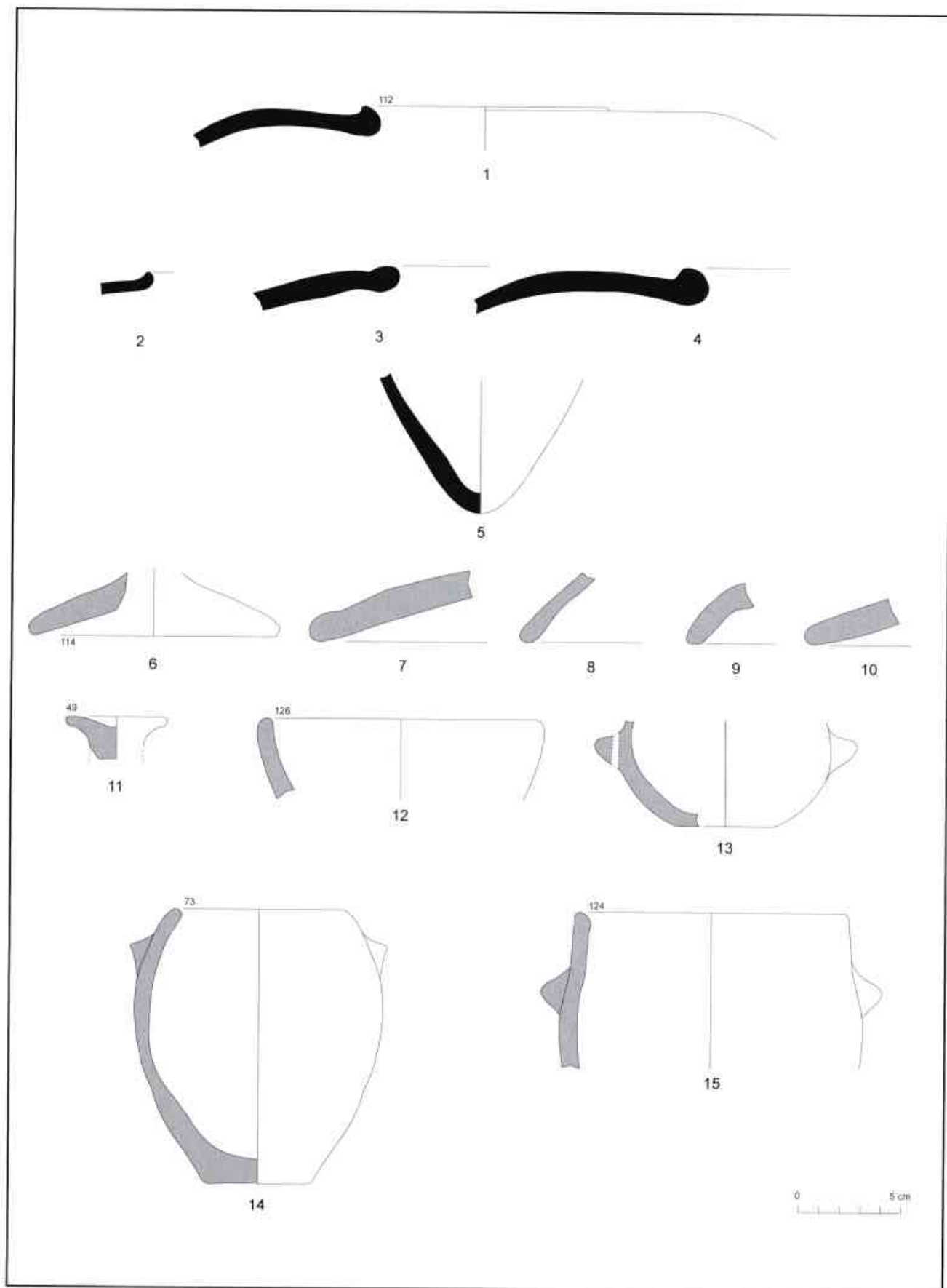
Làmina 37 - UE 1002. Amortització del jaciment.

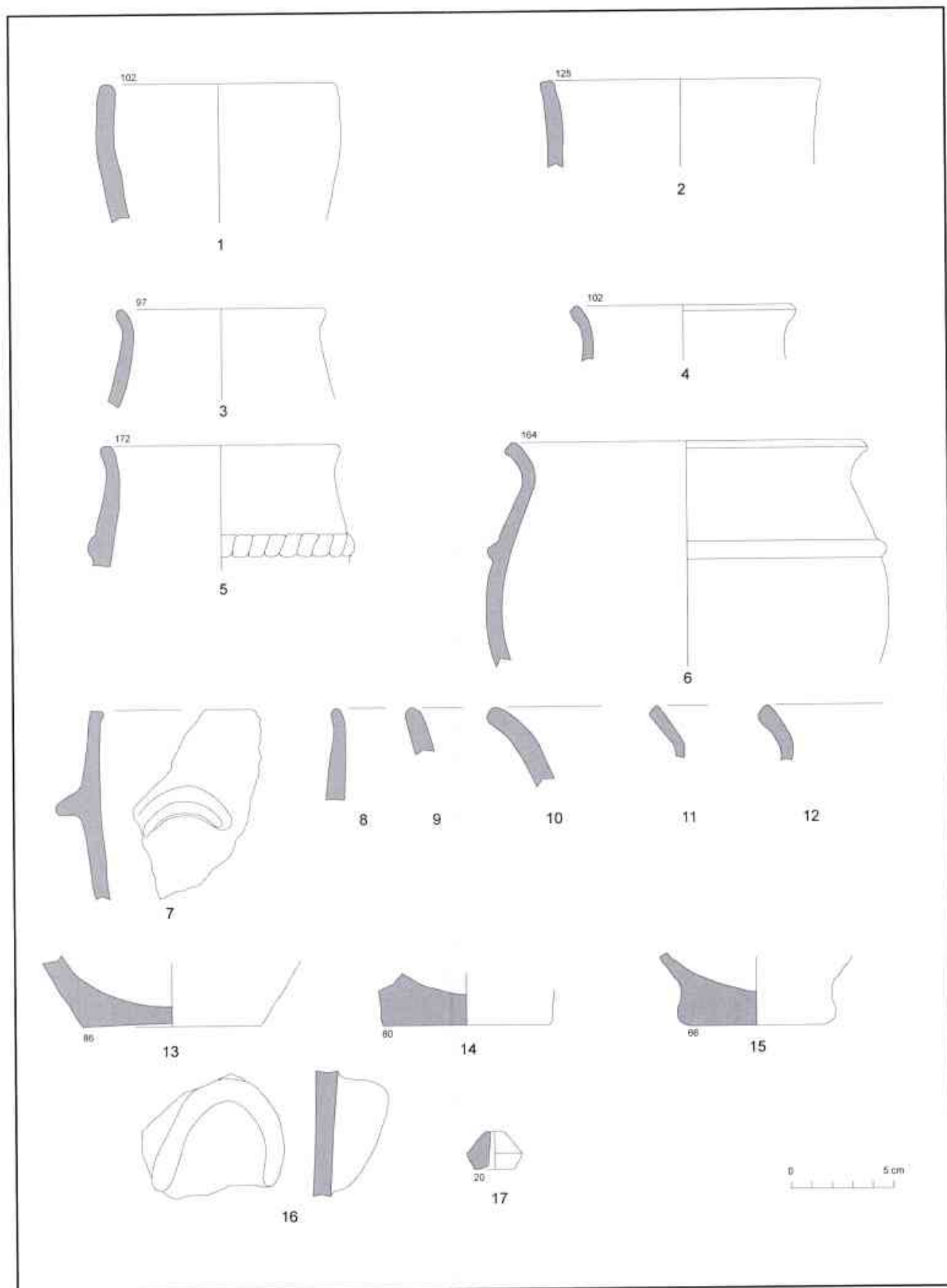
Làmina 38 - UE 1002. Amortització del jaciment.

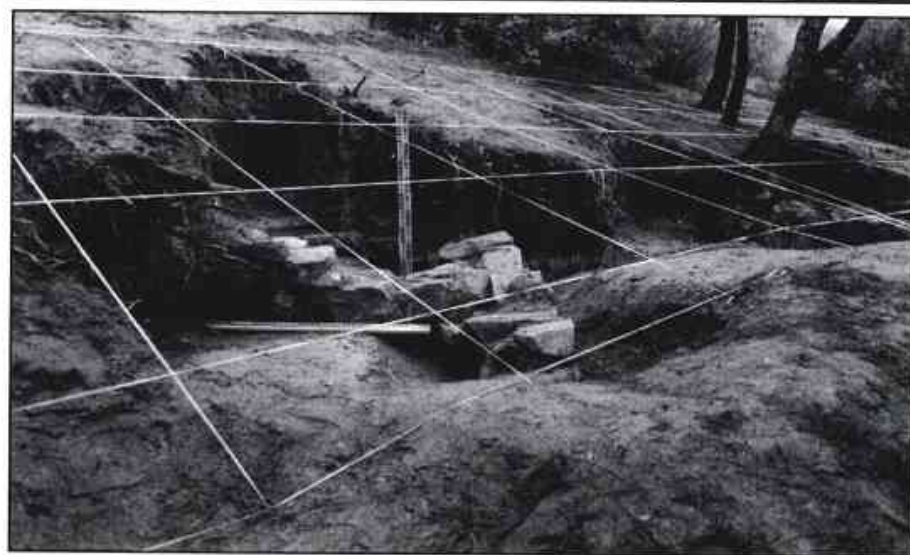
Làmina 39 - UE 1002. Amortització del jaciment.

Làmina 40 - UE 1002. Amortització del jaciment.

Làmina 41 - UE 1002. Amortització del jaciment.

Fotos 1 i 2: Any 1986. Estat en que es trobà el jaciment després d'haver-hi actuat els excavadors clandestins.

Foto 3: Detall de l'enderroc UE 1017 que cobria bona part de les estructures del sector de llevant.

Foto 4: Sector de llevant. Fase 1. Àmbit 1. Detall de la preparació UE 1037 de la llar de foc que ocupava el centre de l'estança.

Foto 5: Sector de llevant. Fase 1. Àmbit 1. Detall de la preparació UE 1037 de la llar de foc corresponent a la primera fase d'ocupació. Al centre s'aprecien dues petxines.

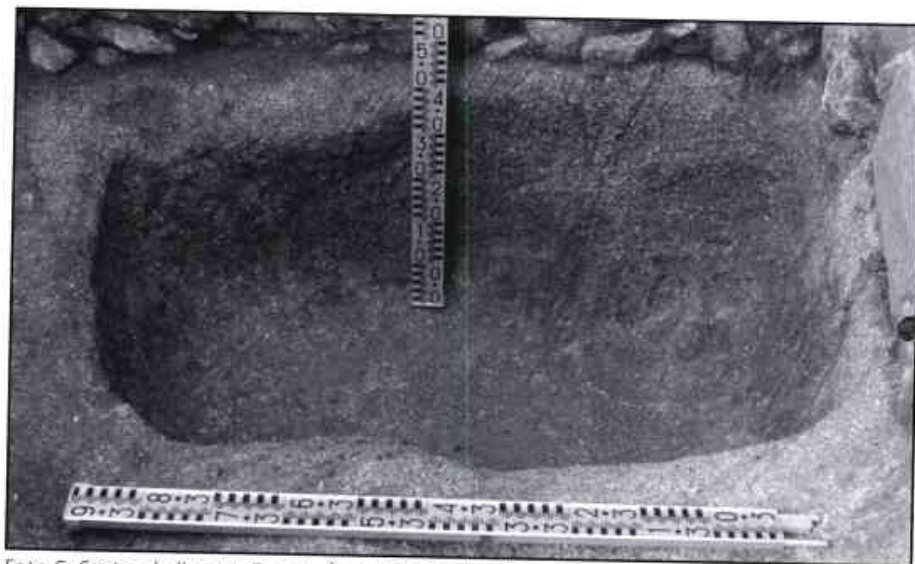

Foto 6: Sector de llevant. Fase 1. Àmbit 2. Detall de la cubeta UE 1051.

Foto 7: Sector de llevant. Fase 2. Àmbit 2.

Foto 8: Sector de llevant. Fase 2. Àmbit 2. Detall de la preparació de la llar de foc UE 21 on s'aprecien dues petxines al centre.

Foto 9: Vista de les edificacions del sector de llevant des del sud.

4. El jaciment arqueològic d'època ibèrica del Turó dels Dos Pins... ■

Foto 10: Vista de les edificacions del sector de llevant des de l'est.

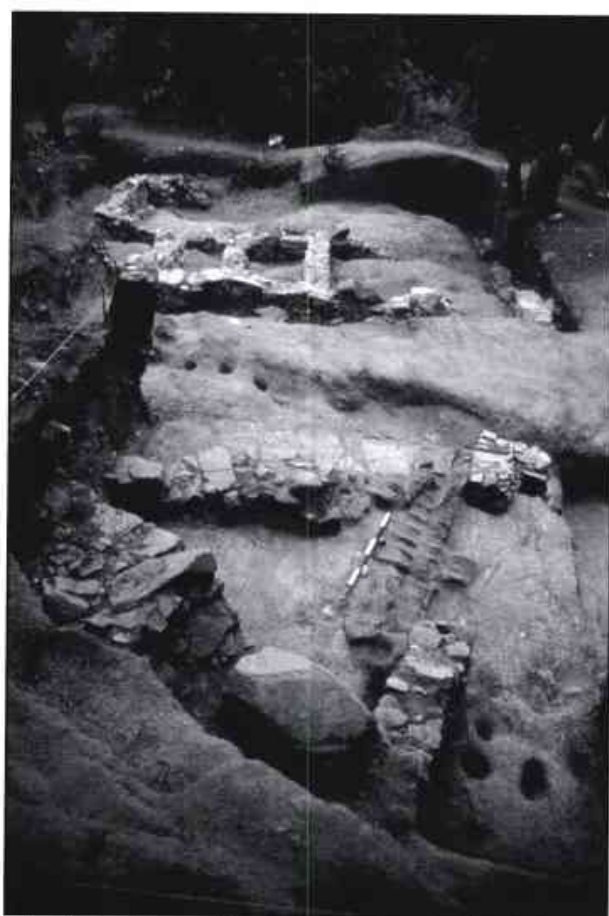

Foto 11: Panoràmica del jaciment on s'aprecien els dos sectors d'edificacions separats per la canalització UE 1057.

Foto 12: Vista de les edificacions de ponent des del sud.

Foto 13: Sector de ponent. Mur UE 1082-1083 de separació dels àmbits 1 i 2.

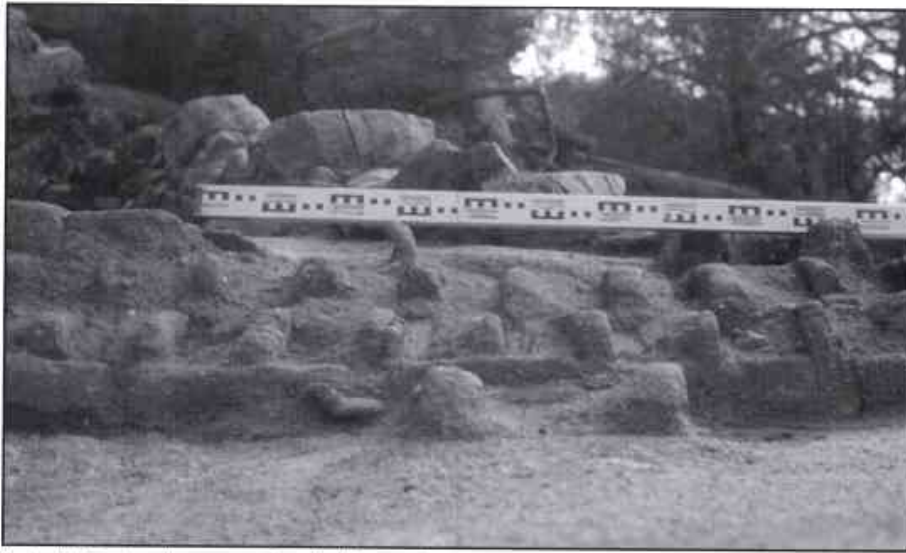

Foto 14: Sector de ponent. Detall del mur de tovot UE 1083.

Foto 15: Panoràmica de la torre.

Foto 16: Panoràmica de la torre.

Foto 17: Panoràmica de la torre.

Foto 18: Detall on s'aprecien el desnivell de l'indret i la primera plataforma interior de la torre.

Foto 19: Detall de la rasa de fonamentació UE 1070 de la torre.

Foto 20: Detall del mur UE 1093 de la torre.

Foto 21: Detall del mur annexat UE 1105 a la torre.

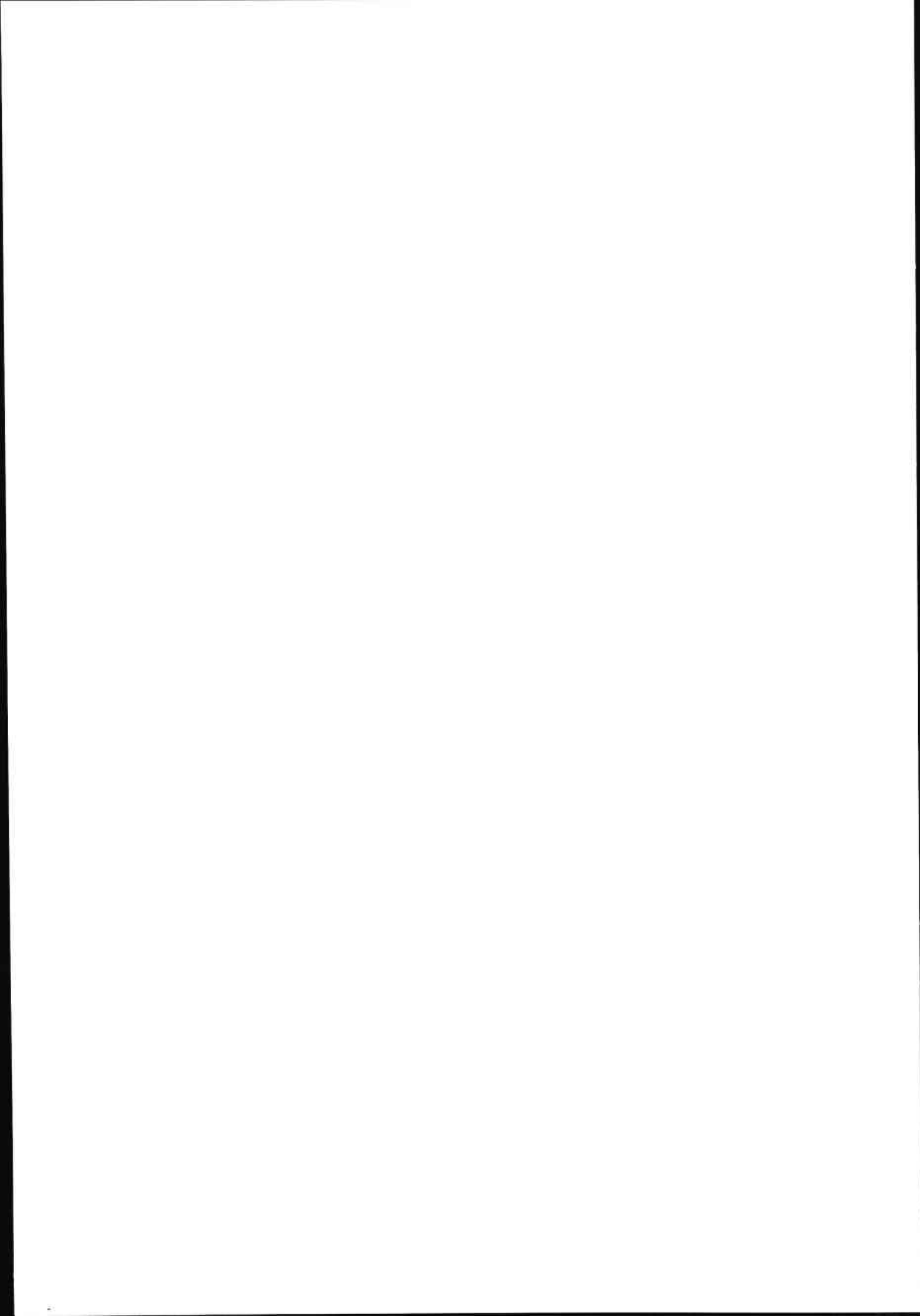
Foto 22: Detall del mur annexat UE 1105 a la torre.

Foto 23: Panoràmica de la canalització UE 1057 tallada per la torre. Al fons s'observa el mur UE 1105 afegit a la torre.

Foto 24: Detall de l'angle d'una nova edificació localitzada al nord de l'excavació durant les prospeccions.

Annex núm. 1.

Anàlisi de les restes faunístiques recuperades al jaciment del Turó dels Dos Pins

Eva Orri Terrado

SERP, Dept. de Prehistòria, Ha. Antiga i Arqueologia.

1. Introducció i metodologia

En aquest treball exposem els resultats de l'anàlisi de les restes faunístiques corresponents a l'excavació del turó dels Dos Pins. El conjunt faunístic analitzat correspon a quatre moments d'ocupació en època ibèrica.

Les característiques del jaciment han determinat la nostra estratègia d'estudi. L'anàlisi s'ha realitzat respectant les diferents unitats estratigràfiques, de les quals presentem el Nombre de Restes recuperades, el Nombre de Restes Determinades i No Determinades, i el Nombre Mínim d'Individus. Posteriorment hem considerat oportú unificar les dades d'aquelles UE que corresponen a un mateix moment cronològic per tal de poder oferir unes dades més significatives.

El conjunt faunístic apareix format únicament per restes de mamífers i algun element malacològic.

L'anàlisi s'ha centrat en la identificació anatòmica i taxonòmica de les restes, mitjançant la contrastació de morfologies amb la nostra col·lecció de referència i amb diversos atlas osteològics. Hem realitzat una discriminació parasagital (dreta/esquerra) de cada element, la determinació de l'edat, l'estudi dels patrons de fragmentació, de les termoalteracions, de les traces i d'altres aspectes més puntuals.

L'edat ha estat calculada pel grau d'epifisació dels ossos i per la presència o absència de dents decidues

i definitives i pel desgast d'aquestes últimes. Tot i que ens hem basat en el treball de Silver (SILVER 1971), sempre que hem pogut hem defugit de donar edats de sacrifici exactes, deixant la determinació com a infantils, subadults i adults, ja que sempre poden existir lleugers canvis en el moment de fusió epifisària dels ossos o d'aparició i desgast de les dents en diferents poblacions d'una mateixa espècie separades pel temps.

La determinació del sexe, en els individus que ha estat possible, ha estat feta per característiques morfològiques (morfologia dels ullals en suïds).

Per a la diferenciació dels oviscaprins entre *Ovis aries* i *Capra hircus* hem utilitzat les claus de determinació proposades per Boessneck (Boessneck, 1971).

Les dades obtingudes en l'anàlisi osteològica han estat introduïdes en una base de dades Filemaker des de la qual hem calculat el Nombre de Restes (NR) i el Nombre Mínim d'Individus (NMI).

Cal puntualitzar que tant els resultats del Nombre de Restes com el Nombre Mínim d'Individus són merament aproximatius, que ens permeten ponderar la importància que tindria cada espècie dins de l'economia del grup, però mai hem de considerar-los com a valors absoluts que donin el nombre real d'individus que conformarien una població.

2. Resultats de l'estudi faunístic

En conjunt, hem analitzat un total de 177 restes òssies, de les quals 88 (49,71%) han estat determinades, mentre que 89 (50,29%) han restat com a no determinades anatòmicament i/o taxonòmicament.

Presentem, primerament, els resultats de Nombre de Restes i Nombre Mínim d'Individus de les diferents espècies resultants de les diferents Unitats Estratigràfiques.

UE 10

Nombre de Restes: 13
 Determinats: 5 (38,46%)
 Indeterminats: 8 (61,55%)

	NR	%	NMI	%
Ovicàprids	3	60	1	33,3 3
<i>Capra hircus</i>	1	20	1	33,3 3
TOT OC + Cahí	4	80	2	66,6 6
<i>Bos taurus</i>	1	20	1	33,3 3
TOTAL	5	100	3	100

UE 12

Nombre de Restes: 26
 Determinats: 11 (42,30%)
 Indeterminats: 15 (57,70%)

	NR	%	NMI	%
Ovicàprids	5	19,2 3	1	33,3 3
<i>Capra hircus</i>	1	03,8 4	1	33,3 3
TOT OC + Cahí	6	23,0 7	2	66,6 6
<i>Sus domesticus</i>	5	19,2 3	1	33,3 3
TOTAL	26	100	3	100

UE 16

Nombre de Restes: 4
 Determinats: 4 (100%)

	NR	%	NMI	%
<i>Bos taurus</i>	4	100	1	100
TOTAL	26	100	1	100

UE 17

Nombre de Restes: 8
 Determinats: 1 (42,30%)
 Indeterminats: 7 (57,70%)

	NR	%	NMI	%
Ovicàprids	1	100	1	100
TOTAL	1	100	1	100

UE 32

Nombre de Restes: 3
 Indeterminats: 3 (100%)

UE 1002

Nombre de Restes: 86
 Determinats: 51 (59,30%)
 Indeterminats: 35 (40,70%)

	NR	%	NMI	%
Ovicàprids	19	37,2 5	1	14,2 8
<i>Capra hircus</i>	2	03,9 2	1	14,2 8
TOT OC + Cahi	21	41,1 7	2	28,5 7
<i>Bos taurus</i>	5	09,8 0	1	14,2 8
<i>Sus domesticus</i>	21	41,1 7	3	42,8 5
<i>Cervus elaphus</i>	1	01,9 6	1	14,2 8
TOTAL	48	100	7	100

UE 1003

Nombre de Restes: 1
 Determinats: 1 (100%)

	NR	%	NMI	%
Ovicàprids	1	100	1	100
TOTAL	1	100	1	100

UE 1071

Nombre de Restes: 3
 Determinats: 3 (100%)

	NR	%	NMI	%
<i>Ovicàprids</i>	2	75	1	50
<i>Sus domesticus</i>	1	25	1	50
TOTAL	1	100	1	100

UE 1086

Nombre de Restes: 5
 Determinats: 4 (80%)
 Indeterminats: 1 (20%)

	NR	%	NMI	%
<i>Ovicàprids</i>	3	75	1	50
<i>Bos taurus</i>	1	25	1	50
TOTAL	4	100	2	100

UE 1111

Nombre de Restes: 12
 Determinats: 4 (33,33%)
 Indeterminats: 8 (66,66%)

	NR	%	NMI	%
<i>Ovicàprids</i>	2	50	1	50
<i>Sus domesticus</i>	2	50	1	50
TOTAL	4	100	2	100

UE 1126

Nombre de Restes: 6
 Indeterminats: 6 (100%)

UE 1131

Nombre de Restes: 6
 Determinats: 3 (50%)
 Indeterminats: 3 (50%)

	NR	%	NMI	%
<i>Sus domesticus</i>	3	100	1	100
TOTAL	3	100	1	100

UE 1133

Nombre de Restes:	2
Determinats:	1 (50%)
Indeterminats:	1 (50%)

	NR	%	NMI	%
<i>Bos taurus</i>	1	100	1	100
TOTAL	1	100	21	100

UE 1134

Nombre de Restes:	3
Determinats:	2 (75%)
Indeterminats:	1 (25%)

	NR	%	NMI	%
<i>Sus domesticus</i>	2	100	1	100
TOTAL	2	100	1	100

UE 1135

Nombre de Restes:	1
Determinats:	1 (100%)

	NR	%	NMI	%
<i>Ovicàprids</i>	1	100	1	100
TOTAL	1	100	1	100

UE 3002

Nombre de Restes:	1
Indeterminats:	1 (100%)

Presentem a continuació els resultats de la suma de les dades obtingudes de les diferents unitats estratigràfiques, agrupades en els quatre moments cronològics:

Segona meitat del segle IV aC (UE 1086)

Les restes atribuïdes a aquest període pertanyen a la UE 1086, i únicament hem pogut determinar 4 elements corresponents a 2 vèrtebres i 1 costella d'ovicàprid, i a 1 costella de bòvid.

Segle III aC (UE 32)

En aquesta segona fase les 3 restes aparegudes no han pogut ser determinades.

Finals del segle III - inicis del segle II aC (UE 1126- 16- 17)

Les 5 restes aparegudes en aquest període pertanyen a 4 peces dentals corresponents a 2 individus adults de *Bos taurus* i una altra peça dental d'un oviçàprid també sacrificat en edat adulta.

Inicis del segle II aC (UE 10- 12- 1002- 1003- 1071- 1111- 1131- 1133- 1134- 1135- 3002)

Nombre de Restes:	151
Determinats:	79 (52,31%)
Indeterminats:	72 (47,69%)

	NR	%	NMI	%
Ovicàprids	33	41,7 7	7	31,8 1
<i>Capra hircus</i>	4	05,0 6	3	13,6 3
TOT OC + Cahi	37	46,8 3	10	45,4 5
<i>Bos taurus</i>	7	8,86	3	13,6 3
<i>Sus domesticus</i>	34	43,0 3	8	36,3 6
<i>Cervus elaphus</i>	1	01,2 6	1	04,5 4
TOTAL	79	100	22	100

L'últim període d'ocupació del jaciment és el que ens ha proporcionat major nombre de restes faunístiques amb la presència de 4 espècies, 3 d'elles domèstiques (ovicàprids, bòvids i suïds) i una de caire salvatge –el cérvol–. Al mateix temps hem pogut localitzar entre aquestes restes 5 elements malacològics.

Les proporcions de suïds i ovicàprids –entre els quals hem pogut determinar únicament càprids– apareixen molt similars en primer lloc, seguides a una certa distància pels bòvids, i amb la presència testimonial d'un cérvol determinat a partir d'un únic element corresponent a un molar.

3. Conclusions

L'escassa presència de restes recuperades no ens permet extreure unes conclusions comparatives entre les diferents fases d'ocupació del jaciment. Tot i això, donat que totes les restes faunístiques corresponen a l'època ibèrica, podem parlar, en línies generals, d'un domini dels ovicàprids, com a espècie predominant dins la cabana, seguida pels suïds i, en últim lloc, dels bovins. Entre ells dominen els animals sacrificats en època adulta amb la presència d'algun efectiu infantil i subadult. Cal dir que en el cas dels ovicàprids i dels bòvids, aquestes espècies haurien estat explotades per l'obtenció dels productes secundaris, llet i llana en el cas dels primers i llet i força de treball en el cas dels bòvids. Els individus subadults estarien destinats al consum.

La troballa d'individus infantils i subadults entre els suïds, ens indica la importància de l'aportació càrnica d'aquesta espècie, sacrificada en l'edat en què ha assolit el seu òptim càrnic. Entre els individus adults, destinats bàsicament a la reproducció, hem pogut identificar 2 mascles i 2 femelles.

Donat que l'espècie *Cervus elaphus* apareix representada de manera testimonial per un únic element, no podem parlar d'una pràctica de la cacera en aquest grup.

En general, la gran majoria de les restes presenten un elevat grau de fragmentació, sent pocs els casos d'ossos sencers. Tal fracturació es deu fonamentalment, segons es dedueix de les alteracions tafonòmiques, a processos relacionats amb l'extracció de l'aliment: sacrifici de l'animal, escorxament, desmembrament selectiu, descarnació, obtenció del moll de l'os... Cal esmentar també la presència de marques de tall "Cut marks" localitzades a la superfície d'alguns ossos.

Entre les restes aparegudes hem identificat també un cert nombre d'elements alterats calòricament, amb coloracions que oscil·len entre el blanc i el marró.

Podem concloure, doncs, atribuint a totes aquestes restes un únic origen tafonòmic; es tractaria d'aportacions antròpiques amb una funció primordialment subsistencial.

Bibliografia

ALTUNA, J. (1980) Historia de la domesticación en el País Vasco desde sus orígenes hasta la romanización. *Munibe*, 32, p.1-164.

BLASCO, F. (1992) *Tafonomía y Prehistoria. Métodos y procedimientos de investigación*. Universidad de Zaragoza. Zaragoza, 254 p.

BOESSNECK, J. (1980) Diferencias osteológicas entre ovejas (*Ovis aries* L.) y cabras (*Capra hircus* L.). *Ciencia en Arqueología*. F.C.E. Madrid, p 338-366.

MARIEZKURRENA, K. (1983) Contribución al conocimiento del desarrollo de la dentición y el esqueleto postcralear de *Cervus elaphus*. *Munibe* n° 35, p. 149-202.

PRUMMEL, W. & FRISCH, H.J. (1986) A guide for the distinction of species, sex and body side in bones of sheep and goat. en *Journal of Archaeological Science*, 13, p. 567-577.

SCHMID, E. (1972) *Atlas of animal Bones-Tierknocheatlas*. Elsevier Publishing Company. Londres.

SILVER, I.A. (1980) La determinación de la edad de los animales domésticos. en BROTHWELL & HIGGS com. *Ciencia en Arqueología*, Fondo de Cultura Económica, Madrid p. 289-309.

Annex núm. 2.

Estudi de les restes malacològiques trobades al jaciment del Turó dels Dos Pins

Alfons Palau Diví

Secció Arqueològica del Museu de Mataró.

La classificació de les restes malocofaunístiques recuperades en els diferents nivells excavats en el turó dels Dos Pins entre els anys 1986 a 1995 és:

UE 10

1 valva de *Glycymeris Glycymeris* (6,8 x 6,1 cm).

Presenta una perforació al vèrtex, així com un elevat estat d'erosió.

UE 12

1 valva de *Glycymeris Violacescens* (4,9 x 5,1 cm).

1 valva de *Glycymeris Glycymeris* (4,9 x 5,1 cm).

1 valva quasi sencera de *Glycymeris Glycymeris* (5,5 x 5 cm)

4 restes molt erosionades de valves de *Glycymeris Glycymeris*.

UE 18

1 valva de *Glycymeris Glycymeris* (6,5 x 6,5 cm).

UE 24

1 valva de *Glycymeris Glycymeris* (7 x 7 cm) que presenta una perforació al vèrtex.

UE 1134

1 valva de *Glycymeris Glycymeris* (7 x 6,8 cm)

1 resta de valva de *Glycymeris Glycymeris*.

1 cargol de terra *Cepaea Nemoralis* (2 x 1,7 cm)

UE 1119 (llar de foc)

1 valva de *Glycymeris Glycymeris* (8 x 7 cm) que presenta una perforació al vèrtex, així com un elevat estat d'erosió.

UE 1058

1 valva de *Glycymeris Glycymeris* (4,2 x 4,2 cm)

1 resta de valva de *Spondylus Gaederopus* (5,3 x 4,3 cm), molt erosionada.

UE 1111

1 resta de valva de *Glycymeris Glycymeris*.

UE 1086

1 valva de *Glycymeris Bimaculata* (6,2 x 7 cm)

UE 1075

1 valva de *Glycymeris Glycymeris* (6,3 x 6,3 cm) que presenta una perforació al vèrtex.

UE 1004

1 valva de *Glycymeris Glycymeris* (7 x 6,5 cm) que presenta una perforació en el vèrtex, així com un estat elevat d'erosió.

1 resta de valva de *Glycymeris Glycymeris*, molt erosionada.

UE 1074

1 valva quasi sencera de *Glycymeris Glycymeris*.

1 resta de valva de *Glycymeris Glycymeris*.

UE 1002

17 valves de *Glycymeris Glycymeris*

(8,3 x 7,8 cm)	(5,8 x 5,5 cm)
(4,2 x 4,2 cm)	(3,4 x 3,4 cm)
(7,7 x 7 cm)	(6,5 x 7 cm)
(3,3 x 3,3 cm)	(2,2 x 2,2 cm)
(6,5 x 6 cm)	(5,9 x 5,1 cm)
(5,3 x 5,3 cm)	(5,2 x 5,2 cm)
(4,2 x 4,2 cm)	(3,7 x 3,6 cm)
(1,7 x 1,8 cm)	(6,2 x 5,9 cm) *
(5,3 x 5,3 cm) *	

Les dues últimes (*), presenten un perforació en el vèrtex. La majoria de les valves es troben molt erosionades.

4 restes de valva de *Glycymeris Glycymeris*, molt erosionades.

Conclusions

Pel que fa a les restes de la malacofauna trobades, es pot observar que majoritàriament són bivalves de

la família Glycymeridae, les quals representen quasi el 100% de les restes trobades. Dintre d'aquest grup podem destacar la classe *Glycymeris Glycymeris* que representa el 99,98 % de les valves.

La *Glycymeris Glycymeris* juntament amb les altres de la mateixa família –la *Glycymeris Bimaculata* i la *Glycymeris Violacescens*– són bivalves que viuen en el fons sorrenc de la franja del litoral de la costa del Maresme i en general de tota la Mediterrània. Són bivalves comestibles.

Els exemplars trobats al turó dels Dos Pins presenten en general un notable grau d'erosió per un costant rodament, la qual cosa ens suggereix que foren recollits, un cop mort el mol·lusc, del fons marí mitjançant estris de pesca, segurament d'arrossegament –xarxes o rasclats–. Part d'elles també pogueren ser recollides a la sorra de la platja en ser dipositades pels corrents marins i les onades. Això ho confirma el fet que les valves trobades pertanyen a diferents bivalves, donat que totes són de diferent grandària i no encaixen entre si.

Considerem, doncs, tot i que es tracta de mol·luscs comestibles, que la malacofauna relacionada no pertany a restes d'alimentació ingerides pels habitants de l'assentament. D'igual manera el cargol de terra trobat *Cepaea Nemoralis* tampoc és una resta d'alimentació sinó que després de morir va ser arrossegat fins al lloc on es recollí.

Cal, doncs, plantejar la possibilitat que fossin recollides per usar-les com a objecte d'entreteniment o d'ornament. Hi ha set valves que presenten una perforació en el vèrtex (zona de creixement i delicada del bivalva), provocada bé per la mateixa erosió i rodament en el fons marí una vegada mort l'animal, bé de forma intencionada per la mà de l'home per ser usats com a penjolls.

Terra Sigil·lata Itàlica Decorada del Museu de Mataró

Joan Francesc Clariana Roig

Secció Arqueològica del Museu de Mataró

Resumen

Se estudian y divulgan un conjunto de diez ejemplares cerámicos de Terra Sigillata Itàlica decorada, siete de ellos procedentes de una actuación arqueológica en Mataró (antigua *Iluro*) y, los tres restantes, de los fondos del Museu de Mataró. Destacan tres piezas, con decoración vegetal de disposición geométrica, atribuibles a Ateius o a la fase Bargathes de M. Perennius. Un fragmento de Annius, tres más atribuibles a Ateius y los tres restantes, con ciertas dudas, a los alfareros P. Cornelius y M. Perennius.

Summary

We studied and became known a set of ten objects of pottery of "Italian Terra - Sigillata", seven of them come from an archaeological excavation carried out in Mataró (ancient *Iluro*) and the remaining ones come from the Mataró Museum store. We can distinguish in the set: three objects with vegetal decoration in a geometrical position, attributed to Bargathes-stage of M. Perennius or Ateius; one object is attributed to Annius; three objects are attributed to Ateius and the three remaining ones, with certain doubt, are attributed to the potters P. Cornelius and M. Perennius.

Paraules clau

Terra Sigil·lata Itàlica, època romana, Iluro.

Els materials que presentem en aquest article són, bàsicament, un petit lot compost de set peces provinents d'una actuació arqueològica portada a terme, en el casc antic de Mataró (*Iluro*), per Carme Puerta i Esther Gurri, en el solar del carrer de Sant Francesc d'Assís, 19, l'any 1993. Les tres peces restants provenen de l'antic fons del Museu de Mataró i d'aquestes s'ignora el lloc precís de la troballa, no obstant això, hom suposa que haurien estat trobades al solar d'*Iluro* o en el seu *territorium*.

Com a antecedents de la presència de sigil·lata itàlica decorada a *Iluro* podem fer esment a les troballes enregistrades a Can Xammar, tant a l'actuació de 1970 com a la de 1987, en què es localitzaren peces signades per M. Perennius, Saturninus i Bargathes, a més de peces atribuïbles a Bargathes i Gavius (Clariana 1990, *passim*; Clariana 1992, *passim*); en l'excavació del *Cardo Maximus* també s'hi varen exhumar fragments d'una peça signada per M. Perennius (Cerdà *et alii* 1997, p. 194.1), a aquests hem de sumar-hi alguns, pocs, fragments, encara inèdits, provinents de l'abocador excavat l'any 1984 al darrere de l'actual edifici de l'Ajuntament, a la plaça del mateix nom. Dins el *territorium* d'*Iluro* també hem de fer esment a algunes troballes, sobretot a la vil·la romana de Torre Llauder, amb la presència d'exemplars atribuïbles a Cornelius, Perennius, Ateius, Rasinius (Clariana 1997 i 1998, *passim*), a Can Majoral amb un fragment atribuïble a M. Perennius Tigranus (Clariana 1981 p. 102 i 156, lám. 56, núm. 3), a la vil·la de Can Rafart amb dos fragments atribuïbles a Cornelius (Prevosti 1981, II, fig. 75.4 i 76.6) i, finalment, un exemplar amb la signatura de Xanthus provinent del *tugurium* de l'Hort dels Vidals (Cela - Revilla - Zamora 2002, p. 173, lám. 6, núm. 18). Amb tot això veiem com les peces que a continuació descrivim vénen a completar una mica més el coneixement d'aquest tipus ceràmic a *Iluro*.

Inventari analític:

Peces provinents de l'excavació del solar del carrer de Sant Francesc d'Assís, 19 (Mataró - *Iluro*)¹.

1.- Fragments corresponents a un vas de la forma *Conspectus R.II*, amb decoració vegetal estilitzada, de disposició horitzontal i desenvolupament simètric, en què s'hi copsa una roseta a partir de la qual es desenvolupa la decoració, un element bifoliat, quatre fulles llancejades i una fulla de palma, al dessota de la roseta s'hi aprecia una pelta. La part alta de la decoració està emmarcada pel caracterís-

tic *trattini manoscritti* i una sanefa de perletes (Ref.: SFA 93 - 2.012).

Paral·lels:

Fulla Palmada: Dragendorff 1895, lám. VI, núm. 65, peça classificada per Lamboglia - Pallarés 1963, p. 227, amb la indicació: "Ritenuti protobargatei"; Oxé 1933, lám. XI, 38.a i 38.b; Dragendorff - Watzinger 1948, p. 47, lám. 6, núm. 9, "Bargatheis-meisters A"; mateix autor, lám. 27, núm. 390 i 396.

Roseta: Dragendorff 1895, lám. VI, núm. 65, peça classificada per Lamboglia - Pallarés 1963, p. 227, amb la indicació: "Ritenuti protobargatei"; Oxé 1933, lám. XI, núm. 38.a; Dragendorff - Watzinger 1948, p. 47, lám. 6, núm. 12, "Bargatheis-meisters A"; mateix autor, lám. 8, núm. 96, atribuït a M. Perennius Tigranus.

Pelta: Dragendorff 1895, lám. VI, núm. 65, peça classificada per Lamboglia - Pallarés 1963, p. 227, amb la indicació: "Ritenuti protobargatei"; Chase 1916, lám. I, Bargathe; Oxé 1933 lám. XLI i LXV, núm. 147 M.PEREN; mateix autor lám. XLIII, núm. 157 a i b BARGATHE / M.PEREN, i lám. XLVII, núm. 169 i 170; Dragendorff - Watzinger 1948, p. 47, lám. 6, núm. 2, "Bargatheis-meisters A"; mateix autor, lám. 8, núm. 96, atribuït a M. Perennius, lám. 27, núm. 393 i lám. 38, núm. 387 i 388, el darrer atribuït a Cornelius (?); Porten 1966, p. 45, lám. IX, núm. 55 atribuït a la primera fase de M. Perennius Bargathes; Brown 1968, lám. XII núm. 44 i 51, Tigranus (?); Troso 1991, fig. 20, punxó núm. 162, present a les peces de Publius Cornelius: 11, 12 i 322, aquesta darrera amb signatura d'esclau o llibert HERACLIDA; Pera 2005, lám. 10, ref. MG 3.105.

Element bifoliat: Dragendorff - Watzinger 1948, lám. 27, núm. 392.

Fulla llancejada: Chase 1916, Pl. I, Bargathe; Oxé 1933, lám. XLIII, núm. 157.a BARGATHE; Dragendorff - Watzinger 1948, lám. 27, núm. 390.

2.- Fragment de paret de vas corresponent a la zona alta de la decoració, s'hi copsa una sanefa d'oves i al seu dessota fulles vegetals estilitzades i una petita roseta (Ref.: SFA 93 - 7.006).

Paral·lels:

Fulla: semblant a Dragendorff - Watzinger 1948, lám. 23, núm. 322; també semblant a Montesinos 2004, p. 256, lám. I, núm. 5, amb la signatura C. RASINI.

1.- Aprofito per fer constar el meu agraïment a l'amic Ferran Bayés per les excel·lents fotografies de les peces provinents del solar del carrer de Sant Francesc d'Assís.

Roseta: Oxé 1933, lám. XLVIII, núm. 175; Dragendorff - Watzinger 1948, p. 47, lám. 6, núm. 43, "Bargatheismeisters A"; mateix autor, annex 12, núm. 104; mateix autor lám. 37, núm. 559 atribuït a Cornelius (?); Troso 1991, fig. 21, molt semblant al punxó núm. 171 de Publius Cornelius.

3.- Fragment amorf de paret de vas, en el qual s'hi cospa la zona final de la decoració, de disposició horitzontal, composta d'una sanefa de penicillum del qual es desenvolupa una fulla en forma de voluta o *nautilus*, als peus veiem un punxó bifoliat i tanca la decoració una línia en relleu lleugerament ondulada (Ref.: SFA 93 - 7.004).

Paral·lels:

Penicillum amb nautilus: Ettliger 1983, pp.116 i 147, lám. 15, núm. 328, atribuït a Ateius.

4.- Fragment amorf de paret de vas, en el qual s'hi cospa molt fragmentàriament el desenvolupament de la decoració vegetal estilitzada, de disposició simètrica, en la qual s'hi aprecia una fulla palmada, un *tortillon* i dos petits elements circulars que corresponen a un punxó que podem definir com la meitat d'una roseta, unint la composició s'hi observa una línia corba en relleu (Ref.: SFA 93 - 2.012).

Paral·lels:

Fulla palmada: Chase 1908, lám. XV, núm. 349; Oxé 1933, lám. XLVI, núm. 162.a i 164; Dragendorff - Watzinger 1948, p. 47, lám. 6, núm. 15, "Bargatheismeisters A"; mateix autor, lám. 21, núm. 255; Stenico 1966, punxó similar, p. 33, lám. 34, núm. 25 bis, d'atribució incerta a Cn. Ateius; Brown 1968, lám. XIII, núm. 53.

Tortillon: Chase 1908, lám. XV, núm. 349.

Meitat de roseta: Oxé 1933, lám XLVI, núms. 163 i 164; Dragendorff - Watzinger 1948, p. 47, Abb.6, núm. 30, "Bargatheismeisters A"; Scarpellini - Zamarchi 1995, p. 297, lám. XXIII, núm. 3, i lám. XXIV, núm. 2, peces atribuïdes a Ateius.

5.- Petit fragment amorf corresponent a la zona alta de la decoració, s'hi aprecia la característica sanefa d'oves i al dessota un fragment de garlanda vegetal estilitzada i un petit ocell (Ref.: SFA 93 - 7.006).

Paral·lels:

La sanefa d'oves recorda a la Dragendorff - Watzinger 1948, lám. 18, núm. 291, de M. PEREN, 292 i 302.

6.- Petit fragment amorf corresponent a la zona alta de la decoració, s'hi cospa una fulla de cep estilitzada

la qual compondria la sanefa que emmarcaria la decoració (Ref.: SFA 93 - 7.006).

Paral·lels:

Oxé 1933, lám. XIII, núm. 57, atribuïble a Ateius.

7.- Fragment amorf de paret de vas, en el qual s'hi cospa la zona final de la decoració en la qual hi veiem fragmentàriament les dues volutes finals d'un punxó en forma de canelobre (Ref.: SFA 93 - 7.004).

Paral·lels:

Chase 1908, lám. XIV, núm. 365; Dragendorff - Watzinger 1948, lám. 32, núm. 474, indica la dubtosa atribució a Rasinius; mateix autor, p. 155, lám. núm. 24 "Ornamentmotive des Annius", núm. 3; Stenico 1959, pp. 57 i 58, lám. V, núm. 9, indica que bàsicament fou emprat per C. Anni, donant a conèixer un exemplar signat per l'esclau o llibert EROS, també esmenta la possibilitat que fos emprat per C. Tellius.

Peces del fons del Museu de Mataró, procedents d'Iluro o del seu territorium (sense que consti la procedència concreta d'un jaciment).

8.- Fragment amorf de paret de vas, en el qual s'hi cospa el desenvolupament horitzontal de la decoració vegetal estilitzada, de disposició simètrica. S'hi aprecia un canelobre que té al seu dessota una fulla palmada i un *tortillon*, al costat dret la decoració es distribueix a partir d'una roseta de quatre fulles amb una fulla palmada a cada costat i, a l'extrem esquerre, una *pelta*, com a element d'unió de la composició s'hi observa una línia corba en relleu (Ref.: 16.036).

Paral·lels:

Canelobre: Scarpellini - Zamarchi 1995, p. 298, lám. XXIV, núm. 2, i lám. XXV, núm. 1.

Tortillon: Chase 1908, pl. XV, núm. 349; semblant Dragendorff - Watzinger 1948, Abb.6, núm. 18.

Fulla palmada: Chase 1908, pl. XV, núm. 349; semblant Chase 1916, pl. 1,2, signatura BARGATHES; semblant Dragendorff - Watzinger 1948, Abb.6, núm. 6 i 24.

Pelta: veure descripció de paral·lels de la peça núm. 1 abans indicada.

9.- Fragment amorf de paret de vas, en el qual s'hi cospa fragmentàriament part de la decoració vegetal estilitzada consistent en grans fulles de cep i raïms (Ref.: 16.032).

Paral·lels:

Una peça amb decoració de fulles de cep grans i raïms apareix a Oxé 1933, lám. XLVIII, núm. 181, atribuïda a Perennius.

10.- Fragment amorf de paret de vas, en el qual s'hi copena fragmentàriament part de la decoració en què s'hi veu part d'un personatge, grotesc, en cursa vers l'esquerra i amb una diadema (?) al cap, al damunt, tancant la decoració hi ha una sanefa a base de rosetes (Ref.: 20).

Paral·lels:

Personatge grotesc: de configuració semblant als que apareixen a Oxé 1933, lám. IX, 30, lám. XXI, núm. 96, lám. LVII, núm. 30, lám. LXIII, núm. 96, lám. LXXII, núm. 103, a, atribuïdes a Ateius "provincial"; cfr. Bourgeois - Mayet 1991, p. 47 i 74, núm. 790.

Roseta: similar a Scarpellini - Zamarchi 1995, 296, lám. XVII, 1 i lám. XVIII, a i b, d'Ateius; similar a Montesinos 1991, p. 19 i 20, núm. 4, i p. 253, núm. 4, peça atribuïda a Perennius Tigranus o a Rasinius.

Consideracions:

Del material aquí exposat podem veure, mitjançant l'anàlisi dels punxons, com aquests són susceptibles d'atribució a un o més terrissers productors de sigil·lata itàlica/aretina decorada.

Les peces núm. 1, 4 i 8, amb decoració vegetal estilitzada distribuïda geomètricament, pels paral·lels vistos, inicialment, els indicis que hi ha ens pot fer pensar que ens trobem davant d'uns productes del moment inicial de la fase Bargathes de M. Perennius, no obstant això, d'acord amb teorització expressada per Porten Palange (1995, pp. 302 - 303), serien també susceptibles de ser atribuïts a Cn. Ateius, així l'esmentada autora conside-

ra, a la vista dels materials de la terrisseria de Via Nardi d'Arezzo, que va ser aquest darrer qui va innovar amb aquesta decoració tan característica ².

La peça núm. 2 és d'atribució insegura, pels pocs paral·lels de punxons localitzats i fiables. Si bé a primer cop podria tractar-se d'un producte de Publius Cornelius, no obstant això, no s'ha de deixar tancada la possibilitat que fos de Rasinius o Bargathes, sobretot tenint present el fet, tant d'intercanvi d'idees com de mà d'obra, que existiria en l'antiguitat i com han deixat en evidència Scarpellini i Zamarchi en estudiar la terrisseria d'Ateius ³.

Per la peça núm. 3, seguint l'opinió d'Ettlinger en classificar un exemplar atribuïble de Pollentia, es pot atribuir també a Ateius.

La peça núm. 5, pel poc que podem apreciar, ens recorda les produccions de M. Perennius fase Tigranus.

La núm. 6, malgrat sols conservi un punxó i encara força desdibuixat, pel paral·lel vist, pot provenir d'Ateius.

La núm. 7, per la singularitat del punxó que per les volutes presenta, podem identificar-lo amb un representant un cancelobre que fou emprat sovint per Annius, si bé altres terrissers com Tellius sembla que també l'utilitzarien. Aquest darrer fet no ens ha d'estranyar ja que Paturzo (1996, p. 167), seguint a Dragendorff, assenyala com "*La produzione di Tellius presenta numerosi caratteri riconducibili alla produzione anniana*".

La núm. 9 tampoc és un cas d'atribució clara, no obstant això, pel paral·lel vist, podem familiaritzar-lo amb les produccions del grup de la terrisseria de M. Perennius.

2.- *"Un altro aspetto di questa produzione ateiana a carattere prettamente ornamentale, ed è senz'altro il più noto e ragguardevole, si riaggancia d'altro canto a quello della fase iniziale di M. Perennius Bargathes. Si tratta del materiale che mostra motivi vegetali entro un impianto geometrico; questo genere di decorazione si trova anche in pochi frammenti tra i pochissimi decorati a rilievo, rinvenuti a Pisa. In futuro sarà forse possibile appurare, sulla base del materiale sicuramente ateiano di Via Nardi, chi abbia per primo introdotto questi tipo di decorazione, se Cn. Ateius o M. Perennius Bargathes. Per svariate ragioni e anche per il fatto che per Bargathes esso rappresenta solo un episodio ben circoscritto nella sua produzione, credo personalmente che l'iniziatore sia stato Cn. Ateius. Si riuscirebbe forse anche a separare in maniera più netta e in modo più sicuro di quanto oggi si possa già -ma solo parzialmente- fare, questa produzione di Ateius da quella del primo Bargathes (lo stesso si sta tentando di fare -e credo con maggior successo- con l'analogo materiale del primo P. Cornelius), così da eliminare quella denominazione di "Gruppo Protobargateo" che venne data tanti anni fa, ma solo in via transitoria, dallo Stenico"* (Porten 1995, pp. 302 - 303).

3.- *"Va segnalato che molti motivi figurati ed ornamentali del repertorio ateiano si ritrovano presso Rasinius, M. Perennius Tigranus, Bargathes e P. Cornelius con i quali sono verosimilmente avvenuti dei "prestiti" o addirittura degli scambi di manodopera e di idee"* (Scarpellini - Zamarchi 1995, p. 295).

Per la seva banda, Paturzo, en semblants termes, referent a la presència de Bargathes a Cincelli, apunta: *"Sono in funzione, ancora, sia la casa madre che l'officina di Cincelli, anche se, in breve tempo, essa passerà nelle mani di P. Cornelius"* (Paturzo 1996, p. 161).

La peça núm. 10, tot i no haver localitzat, ara per ara, un paral·lel clar del personatge grotesc que hi ha representat, ens recorda molt de prop les peces atribuïdes per Oxé a Ateius "provincial", classificació a la qual hi coadjuva, en part, la sanefa de rosetes que emmarca, per dalt, la decoració de la peça.

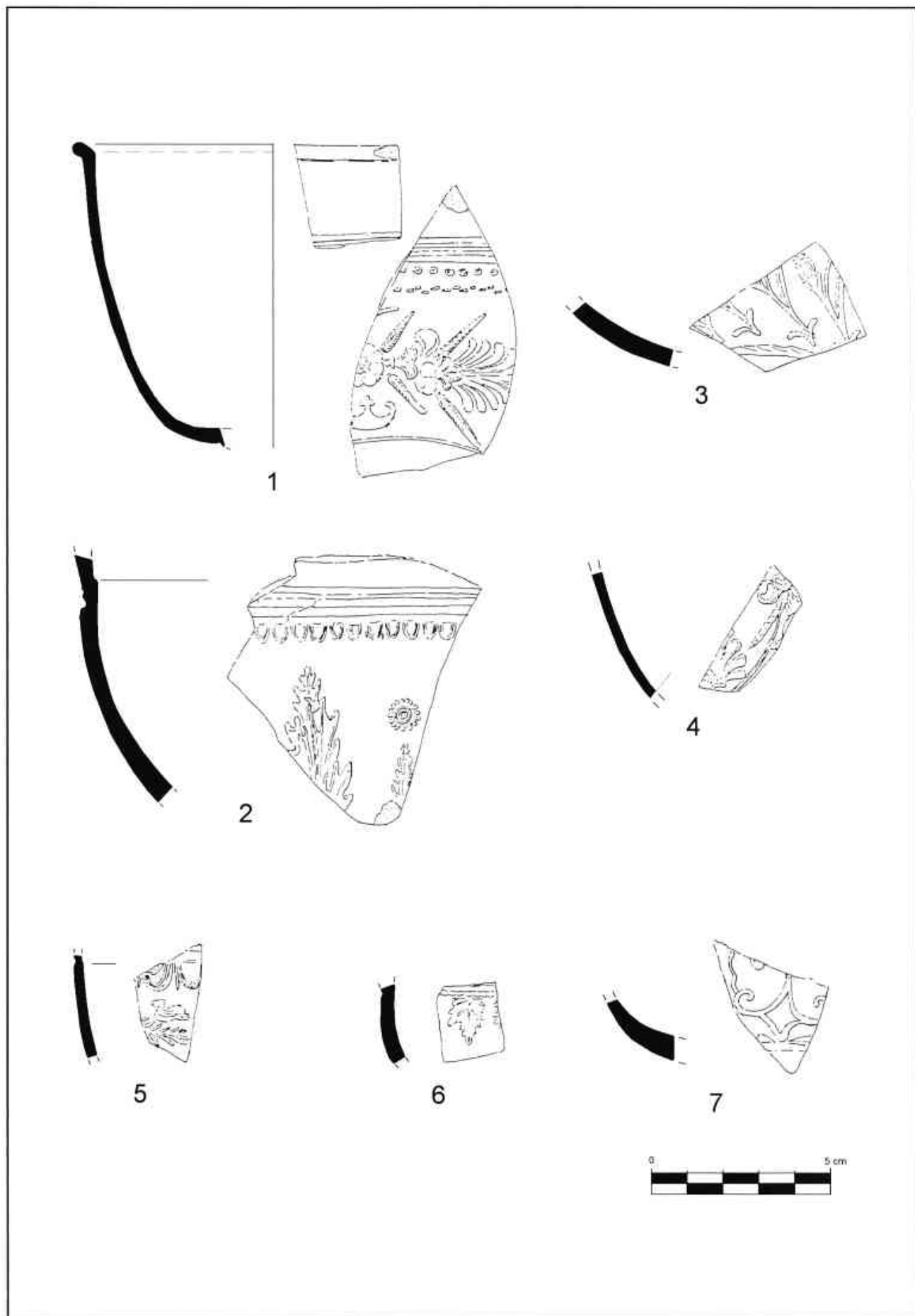
La cronologia del conjunt aquí vist, bàsicament, es pot situar dins el primer quart del segle I dC i, en les

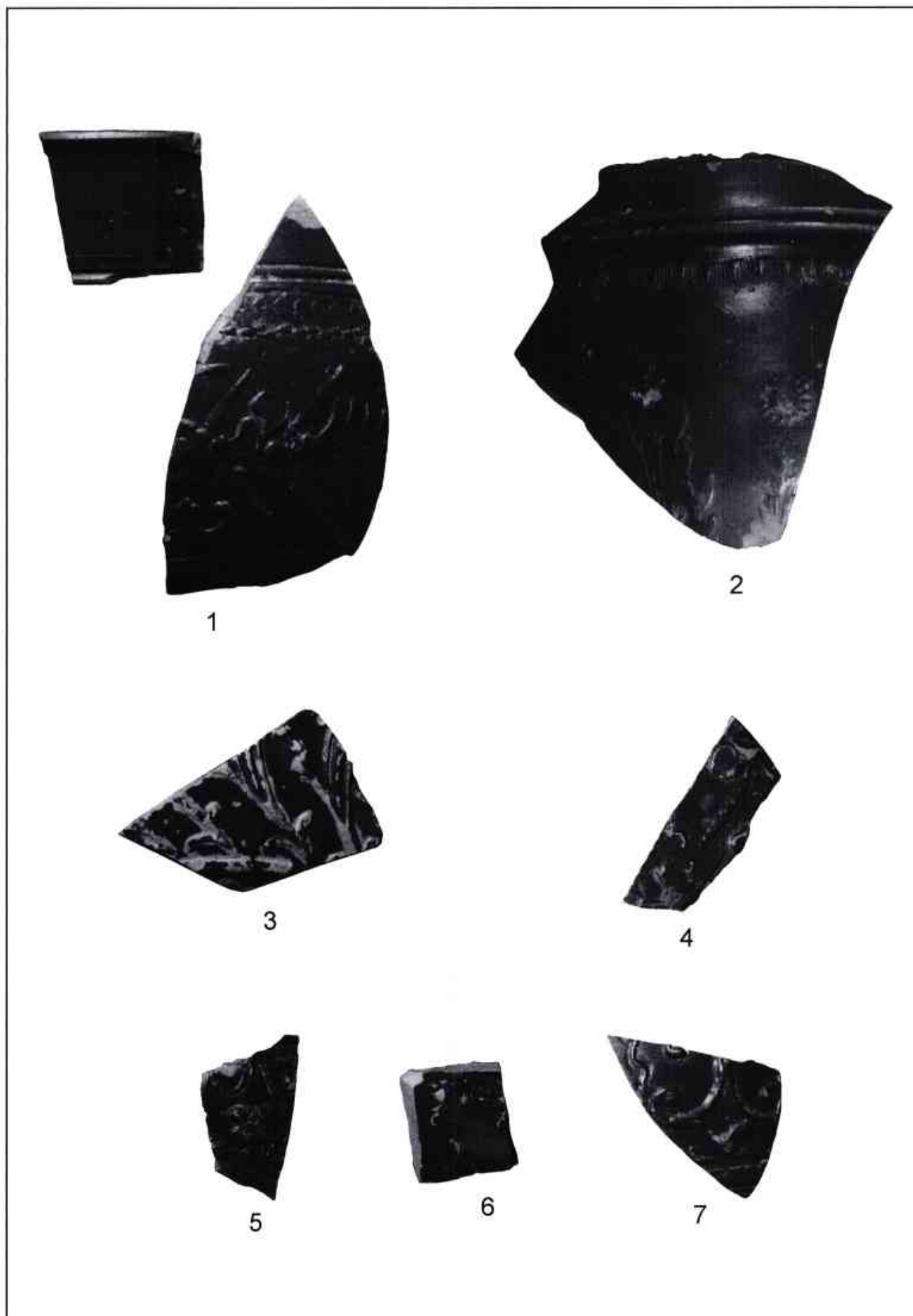
peces 1, 4 i 8, aquesta es podria situar amb més precisió pels volts del 14 dC (Paturzo 1996, p. 161).

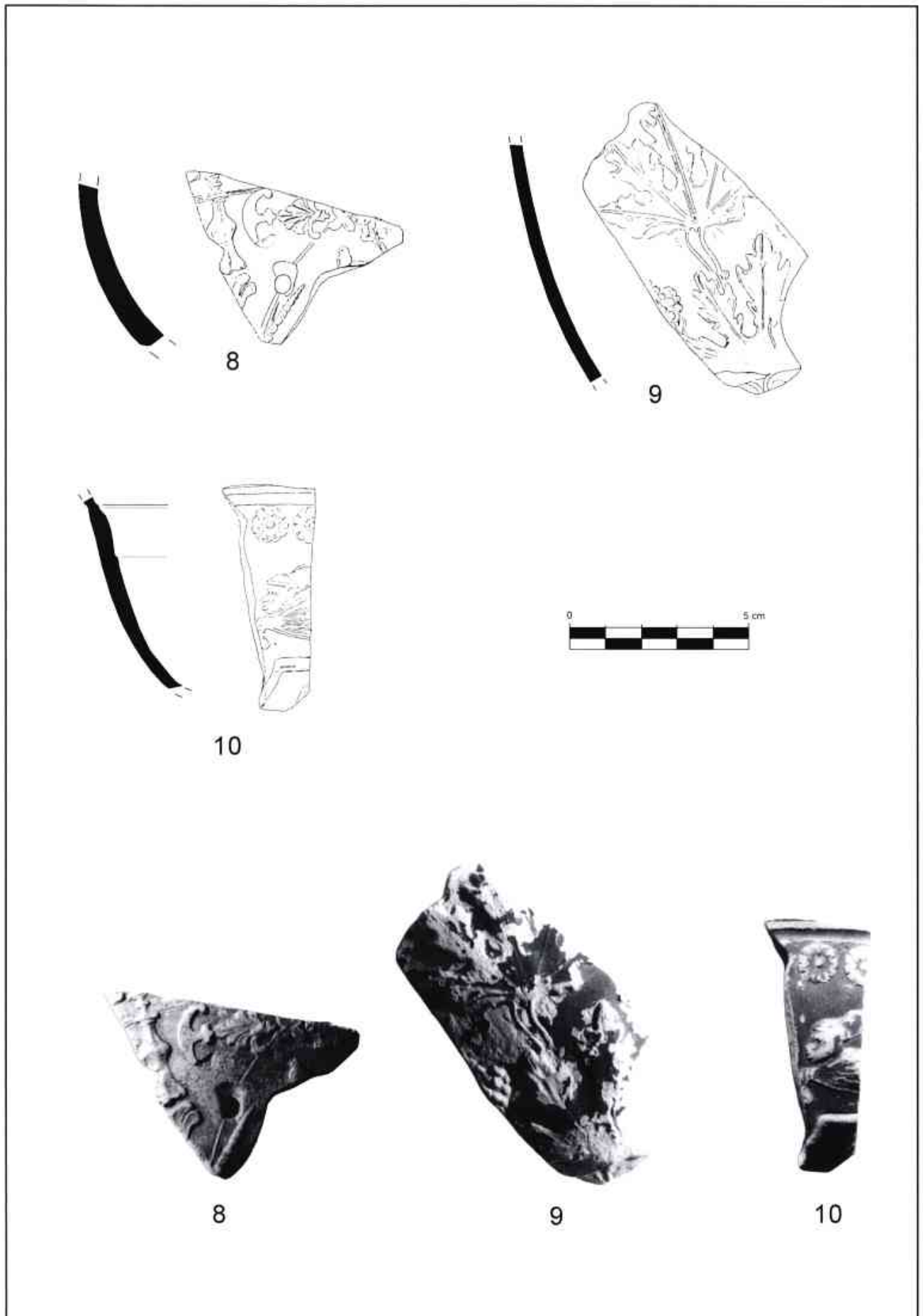
Finalment, assenyalar l'interès que tenen aquests materials, tenint present el fet que, a més, cronològicament, vénen a coincidir, com ja sabem, amb el moment de màxima esplendor i econòmicament més àlgid, gràcies a l'exportació del vi laietà, de la ciutat romana d'*Iluro* i del seu territori.

BIBLIOGRAFIA

- Bourgeois, A.; Mayet, F.: *Belo VI. Les Sigillées. Feuilles de Belo*. Collection de la Casa de Velázquez, Arch. XIV. Madrid 1991.
- Brown, A.C.: *Catalogue of Italian Terra - Sigillata in the Ashmolean Museum*. Oxford 1968.
- Cela, X.; Revilla, V.; Zamora, D.: "L'Hort dels Vidals. Un *tugurium* del segle I dC al territori d'*Iluro* (Mataró)". *Laietania*, 13, pp. 159 - 175. Mataró 2002.
- Cerdà, A.; García, J.; Martí, C.; Pujol, J.; Pera, J.; Revilla, V.: *El cardo maximus de la ciutat romana d'Iluro* (Hispania Tarraconensis). *Laietania*, 10, vols. 1 i 2. Mataró 1997.
- Chase, G.H.: *The Loeb Collection of Arretine Pottery*. New York 1908.
- Chase, G.H.: *Catalogue of Arretine Pottery. Museum of Fine Arts, Boston*. Cambridge 1916.
- Clariana, J. F.: "Sondatge estratigràfic a la vil·la romana de Can Majoral (Mataró)". *Laietania*, 1, p. 83 - 181. Mataró 1981.
- Clariana, J. F.: "La terra sigil·lata". *Can Xammar (Mataró, El Maresme)*. *Campanyes d'excavació 1964-68 i 1970*. *Laietania*, 5, p. 52 - 111. Mataró 1990.
- Clariana, J. F.: "La terra sigil·lata". *Can Xammar (Mataró, El Maresme)*. *Campanyes d'excavació de 1987*. *Laietania*, 7, p. 48 - 80. Mataró 1992.
- Clariana, J. F.: "Noticia sobre la sigil·lata itàlica decorada procedente de la villa romana de Torre Llauder (Mataró)". *XXIV Congreso Nacional de Arqueología*, vol. 4, p. 575 - 580. Cartagena 1997.
- Clariana, J. F.: "La sigil·lata itàlica-aretina decorada provinent de la vil·la romana de Torre Llauder (Mataró - El Maresme)". *Laietania*, 11, p. 97 - 107. Mataró 1998.
- Dragendorff, H.: *Terra Sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik*. *Bonner Jahrbücher*, XCVI, 1895.
- Dragendorff, H.; Watzinger, C.: *Arretinische Reliefkeramik mit Beschreibung der Sammlung in Tübingen*. Reutlingen 1948.
- Ettlinger, E.: "The Terra Sigillata of the excavation at Sa Portella Alcudia, Mallorca". *Estudio de los Materiales I. Sa Portella, Excavaciones 1957 - 1963*, p. 48 - 162. Mallorca 1983.
- Ettlinger, E. et alii: *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*. Bonn 1990.
- Lamboglia, N.; Pallarès, F.: "Vasi firmati e vasi attribuiti nella terra sigillata aretina decorata". *Rivista di Studi Liguri*, 1 - 4, p. 213 - 233. Bordighera 1963.
- Montesinos, J.: *Terra Sigillata en Saguntum y tierras valencianas*. Sagunto 1991.
- Montesinos, J.: *Terra Sigillata, antigüedades romanas I* (Catálogo del Gabinete de Antigüedades de la Real Academia de la Historia). Madrid 2004.
- Oxé, A.: *Arretinische Reliefgefäße vom Rhein*. Frankfurt 1933.
- Paturzo, F.: *Arretina Vasa. La ceramica aretina da mensa in età romana*. 1996.
- Pera, J.: "La Terra Sigillata Itàlica de Jesso (Guissona, La Segarra)". *Empúries*, 54, 2005, p. 155 - 189. Barcelona 2005 (en premsa).
- Porten Palange, F.P.: *La ceramica arretina a rilievo nell'antiquarium del Museo Nazionale in Roma*. Firenze 1966.
- Porten Palange, F.P.: "Alcune osservazioni sull'officina di Cr. Ateius di Arezzo". *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, XXV, 1 - 2, p. 301 - 310. Pisa 1995.
- Porten Palange, F.P.; Zamarchi Grassi, P.; Bartoli, D.; Bruschetti, P.; Scarpellini, M.G.: *M. Perennius Bargathes*, Catalogo della Mostra di Arezzo. Roma 1984.
- Prevosti, M.: *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Mataró 1981.
- Scarpellini Testi, M.; Zamarchi Grassi, P.: "Il lavoro preparatorio alla pubblicazione dello scarico aretino di Ateius: dalla schedatura e catalogazione all'edizione critica". *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, XXV, 1 - 2, p. 285 - 299. Pisa 1995.
- Stenico, A.: "Ceramica arretina e Terra sigillata tardo-italica". *Rel Cretariae Romanae Fautorum*, acta II, p. 51 - 61. Arezzo 1959.
- Stenico, A.: *Ceramica arretina II. Collezioni diverse punzoni, modelli, calchi*, ecc. Milano-Varese 1966.
- Troso, C.: *Il ceramista aretino Publius Cornelius. La produzione decorata a rilievo*. Pavia 1991.

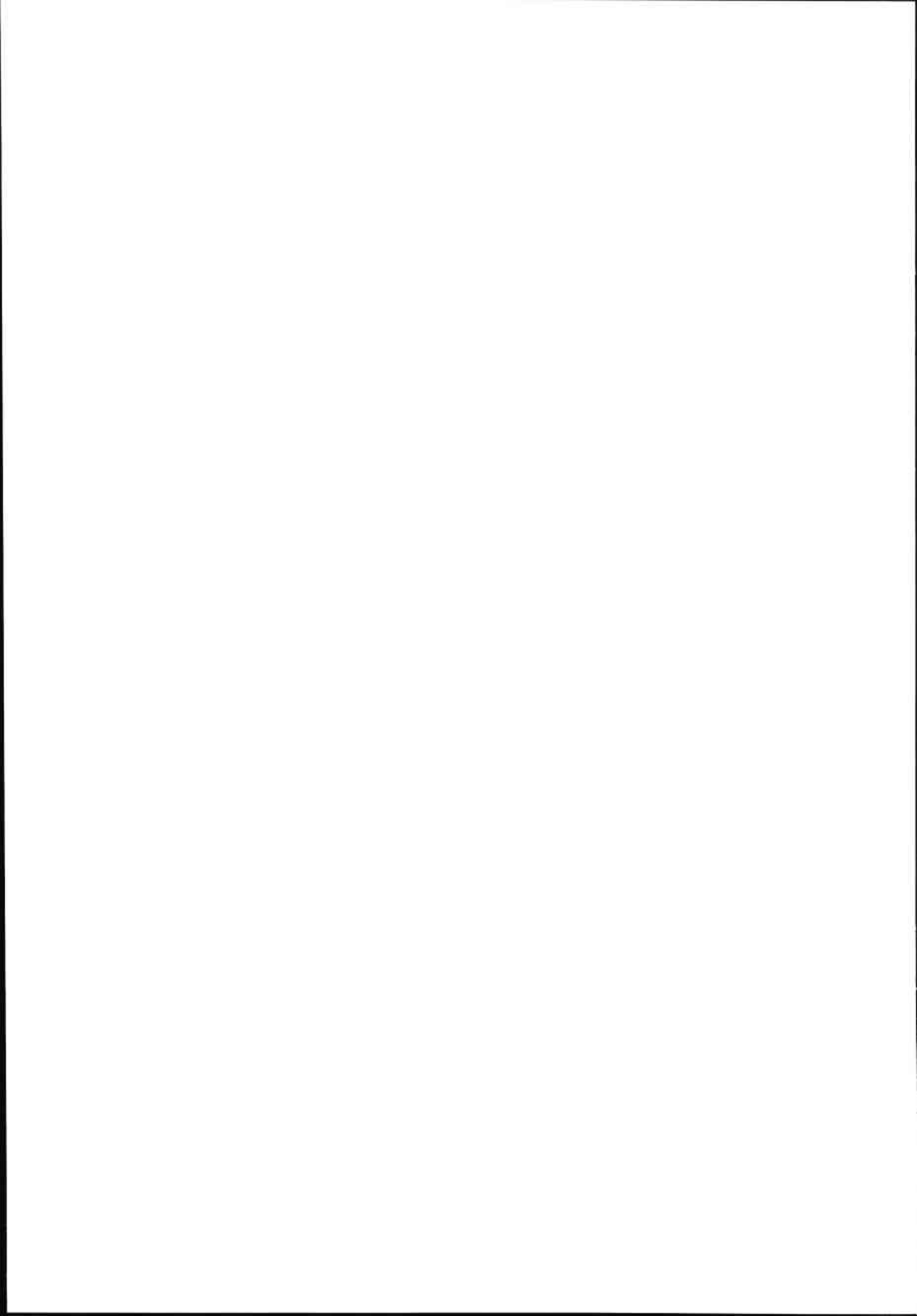

Vas atribuïble a Ateius trobat a Pollentia (Ettlinger, 1983)

Fragments, amb el punxó de la peça núm. 7, de la terrisseria d'Annius (Stenico, 1959)

Propietat de la terra i elits locals. L'exemple de l'*ager Barcinonensis*

Oriol Olesti Vila¹

Universitat Autònoma de Barcelona

Resumen

A pesar de las dificultades que comporta el estudio de las formas de propiedad y gestión de la tierra en época romana, creemos que es posible avanzar en este campo a través de un trabajo interdisciplinar que tenga en cuenta los datos arqueológicos, epigráficos y especialmente los provenientes del análisis de la documentación alto-medieval, generalmente muy poco valorados por los investigadores. En este trabajo se propone una aproximación metodológica al estudio de las formas de propiedad de la tierra en el caso de la colonia de *Barcino*, donde puede observarse la gran relación entre élites coloniales y propiedad fundiaria, así como el destacable papel de los grupos dependientes.

Summary

Despite the difficulties in the study of property and management of land in roman times, a progress is still possible with an interdisciplinary approach, especially taking up archaeological, epigraphic and even Early medieval data, though the latter is still undervalued by general scholarship. In this paper, I want to focus particularly on the colony of *Barcino* area, where the relationship between the colonial élites and landholders may be more closely observed, as well as the relevant role of dependent communities.

Paraules clau

Barcino, *fundi*, propietat de la terra, toponímia, vi laietà, elits provincials.

¹ Dpt. de Ciències de l'Antiguitat, Universitat Autònoma de Barcelona. Aquest treball ha comptat amb l'ajuda del projecte d'investigació "Guerra y Paz: Paisajes y orden social en la Hispania romana". Ministerio de Educación y Ciencia, HUM2004-04123/HIST. Volem agrair al Prof. Ricard Andreu la seva col·laboració en els temes de fonètica històrica i etimologia.

Introducció

Intentar estudiar les formes de propietat de la terra en època romana a través dels estudis arqueològics ha estat sovint considerat un objectiu quimèric o simplement inabastable. Les recerques sobre la morfologia territorial antiga, bé siguin estudis sobre centuriacions com treballs centrats en l'anàlisi diacrònica de les pautes de poblament (a partir de les anomenades cartes arqueològiques), han permès aproximacions molt generals sobre la qüestió, però en cap cas informació específica sobre l'estructura de la propietat en una àrea concreta. Hem de reconèixer que en la major part dels casos els resultats han quedat a mig camí i no han estat prou concloents.

En algunes zones, fins i tot, les profundes transformacions del paisatge han impedit portar a terme estudis de tipus arqueomorfològic, el que ens deixa encara més lluny d'una possible aproximació al tema de la propietat en època romana.

Aquest seria el cas de l'*ager Barcinonensis*, on si bé s'han efectuat diversos estudis arqueomorfològics d'interès (Aguilar 1993, Palet 1997, Ariño *et alii* 2004), encara són nombrosos els aspectes no concloents d'aquests treballs, en especial la veritable existència d'una centuriació articulada amb la *deductio* colonial de *Barcino*, un element que encara que coherent i probable des del punt de vista històric, no té encara al meu entendre una comprovació morfològica definitiva².

L'estudi del territori. Epigrafia i toponímia

Ja fa algun temps per aquesta raó iniciarem en aquesta regió (que podria incloure les comarques veïnes de Barcelonès, Vallès, Baix Llobregat i Maresme) un tipus d'aproximació metodològica diferent, de menor ambició –ja que el seu objecte és la identificació de possibles *fundi* o *praedia* d'època altimperial–, però

que permetés progressar en l'estudi de les formes de propietat. En primer lloc amb Cèsar Carreras (Carreras-Olesti, 2002) i més recentment també amb la col·laboració de P. Berni, hem iniciat diversos treballs que pretenen localitzar a través de la toponímia, l'epigrafia de la producció, i l'epigrafia monumental, els *fundi* o *praedia* de les principals famílies de *Barcino*, així com identificar les seves xarxes de distribució i producció³. Aquesta metodologia parteix en primer lloc de l'estudi del poblament antic, a partir bàsicament de les dades arqueològiques, complementat amb l'estudi de la documentació altmedieval (en especial la recopilació dels topònims derivats de terminacions en *-anum* o *-ana*, formatives de noms de *praedia* o *fundi*) i finalment amb les dades de l'epigrafia de la producció i l'epigrafia monumental.

La toponímia, la fonètica històrica i la morfologia territorial conservada en la documentació altmedieval, han estat fins avui dia un tipus de font històrica poc valorada pels investigadors de l'antiguitat⁴. Som conscients dels problemes que planteja la utilització de la informació toponímica, especialment quan es tracta de topònims identificats en documentació medieval de cronologia avançada o ja moderna. Els topònims són de difícil datació, la seva etimologia pot ser polèmica, fins i tot a vegades poden patir petits desplaçaments. A l'àrea de la "Catalunya Vella", no obstant això, la nombrosa documentació existent dels s. IX-XI permet una bona aproximació a la morfologia territorial d'aquest període, així com conèixer l'evolució fonètica del topònim en un moment encara prou inicial, a més de comptar amb el magnífic treball de documentació de Joan Coromines i el seu *Onomasticon Cataloniae*⁵. Lògicament, el salt del període altmedieval a l'antic mai pot ser directe i acrític, però prenent aquestes dades com a punt de partida de la investigació territorial i arqueològica, creiem que es tracta d'una font d'informació de gran utilitat.

De fet, molt recentment aquesta mateixa problemàtica s'ha posat de manifest a l'àrea centreitàlica, a la Umbria,

2 Veure Olesti 2005. Els treballs de J.M. Palet (1997) han permès identificar les restes d'una orientació en el Pla de Barcelona que podria correspondre a una possible centuriació fundacional. No obstant això, pensem que a pesar de la seva probable existència, la proposta de restitució ha de mantenir-se com a hipòtesi. En primer lloc, perquè la centuriació proposada combina l'existència de dos mòduls interns en la mateixa operació cadastral –20x20 i 15x15 *actus*–, quelcom no sols extremadament inusual, sinó possiblement inexistent, en no respondre a la lògica del procés d'una operació cadastral. En segon lloc, són escasses les restes de possibles *limites* conservats (sovint fins i tot amb una desviació respecte a la malla teòrica). Finalment, la transformació patida pel Pla de Barcelona des d'època preindustrial ha obligat a treballar amb una cartografia històrica i un paisatge molt degradat, el que ha de portar a la prudència sobre les conclusions.

3 Carreras-Olesti 2002, Berni-Carreras-Olesti, en premsa.

4 Un exemple d'aquest tipus d'aproximacions, encara que limitat a un estudi descriptiu, pot veure's a Bolós (1992). Un treball pioner el constitueix Banks, 1984. També són interessants les aportacions de Palet (1997).

5 Els treballs de J. Coromines, a pesar de la polèmica que a vegades els rodeja, són per a nosaltres un magnífic punt de partida. La ingent tasca de documentació realitzada pel seu equip, incloent l'estudi de les referències alt-medievals, així com les seves propostes d'etimologia, han estat sempre una referència per a nosaltres, encara que no sempre coincidim plenament amb les seves conclusions.

on la pervivència d'alguns topònims altmedievals, com *Gragnano* o *Agliano*, s'han pogut relacionar clarament a través de l'epigrafia i l'arqueologia amb finques de les gentes dels *Grani* i dels *Allii* (Braconi 2003, 41-44). Tot i els dubtes d'alguns investigadors, s'han considerat aquestes dades toponímiques com una informació molt útil, sempre que vagi combinada amb el treball de prospecció i recerca arqueològica.

En tots aquests casos, potser el problema més greu és el de la relació o enllaç entre un establiment tardà, reflectit en documents altmedievals, i l'establiment original, en aquest cas del s. I-II dC. És evident que qualsevol *fundus* o *praedium* d'època colonial hauria passat al llarg del temps a mans d'altres propietaris. En la tradició romana, no obstant això, la continuïtat dels noms dels *fundi* està ben consolidada: es manté generalment el nom del primer propietari, de manera que tant en l'àmbit fiscal com de registre de la propietat no es perdi el control sobre aquella finca.

La qüestió era molt clara per als agrimensors. Així, quan Higini Gromàtic (L.7-8) dóna un exemple de com inscriure els *fundi concessi* en els registres fiscals (*forma*), menciona el cas d'un *fundus Seianus*, concedit a L. Manilius (*Eadem ratione terminabimus fundos exceptos sive concessos, et 'in' forma sicut boja publica inscriptionibus demonstrabimus. Concessos fundos similiter ostendemus, ut "fundus Seianus concessus Luci Manilio Sei filie"*). És a dir, es manté el nom de l'antic propietari. Un cas paral·lelitzable l'ofereix M. T. Varró, mencionant novament a un *fundus Seianus* que sembla novament un cas de referència (Res Rusticae, III, 2, 7-8)⁶.

Altres exemples semblants poden apreciar-se a les vinyetes gromàtiques (Chouquer-Favory 1992, 50), on podem apreciar exemples significatius de propietats que conserven el nom original a pesar dels canvis de propietat, com el "*Dominius Faustini*" (La. 185) concedit per Publi Escipió⁷, o el *Dominius Manilianus*, la terra del qual ha estat assignada a la colònia Iulia Constantia. També en aquesta línia, el *Liber Coloniarum* (La. 239) recull el cas de *Volturnum*, on el seu territori va ser assignat segons el nom de les *villae* i dels seus possessors (*ager eius 'in' nominibus villarum et possessorum est adsignatus*), un exemple de la perduració dels noms dels primers propietaris (Hinrichs 1989, 56).

Sens dubte, la coincidència de noms va provocar problemes als agrimensors tant en el moment de l'assignació, com una vegada repartits els lots, en especial en transcórrer un període de temps nota-

ble i produir-se adquisicions i vendes. Així ho recull Sicculus Flaccus (Th. 126, 267), que menciona una *controversia de modo* entre dos propietaris que reivindiquen un mateix lot amb un mateix nom.

Finalment, un cas paradigmàtic l'ofereixen les Taulles de Veleia, on són freqüents els exemples de grans i mitjans propietaris que posseeixen diversos *fundi* o *praedia*, els quals tots mantenen els seus noms inicials (CIL XI 1147). Es tracta probablement dels noms dels antics propietaris, que van continuar en ús a pesar de ser ara propietat d'un únic terratinent, facilitant la identificació i registre de les finques originals.

Creiem, en resum, que aquests noms de *fundi* presents en la documentació altmedieval responen als propietaris originals de finques altimperials, noms que van perdurar en època medieval donada la continuïtat de l'explotació antiga com a mínim fins al període tardà, i que es van mantenir per tractar-se de propietats de notable entitat. És a dir, aquesta mitjana o gran entitat explicaria per què van perdurar en la descripció morfològica del món altmedieval, en un moment on la pròpia finca havia ja desaparegut i només en quedaven uns límits, unes indicacions, útils per a la definició i descripció de l'espai feudal. Aquesta supervivència probablement seria més difícil per a les finques de menor entitat, que tindrien un paper articulador de l'espai medieval molt menor.

Les grans famílies de la colònia. Alguns exemples significatius

Si efectuem una ràpida anàlisi de l'epigrafia de la colònia augustea de *Barcino* (IRC IV, pp. 403-405), és possible apreciar que la major part de les famílies notables de la ciutat –identificades pel nombre de personatges mencionats, així com per l'exercici de magistratures– apareixen ja documentades en inscripcions del s. I d.C., el que permet acostar-les al període fundacional (Granados-Rodà, 1993, 13). Es tracta a més d'un conjunt reduït, que permet destacar algunes *gentes* preeminentes, com els *Pedani*, *Licinii*, *Cornelii*, o *Minicii*. Sense ànim exhaustiu ni estadístic, podem destacar altres llinatges, que bé pel nombre de membres documentats o per la presència de personatges de rang senatorial, permeten pensar en famílies destacables de la colònia. Es tracta de *gentes* com els *Aemilii*, *Domitii*, *Fabii*, *Iulii*, *Porcii*, *Valerii*, etc. La major part de les mencions conegudes han d'emmarcar-se en els s. I-II d.C., el període en el qual centrarem el nostre treball.

⁶ També un *L. Seius* apareix mencionat com a cas de referència en el capítol XX de la *Lex de Gallia Cisalpina* (Crawford, 1996, 469).

És lògic suposar que bona part d'aquestes *gentes* van ser efectivament propietàries de terres en el territori *Barcinonense* i els seus voltants, tenint en compte el paper de la terra com un referent de prestigi per a les classes privilegiades, i donat l'interès de les elits romanes per invertir i consolidar les seves riqueses a través de l'adquisició de finques. A més, d'altra banda, si bona part d'aquestes famílies van participar en la *deductio* fundacional de la colònia, és possible pensar que els seus lots inicials havien de trobar-se en el territori colonial, conservant el nom del primer propietari, el nom de la *gens*.

La pròpia documentació antiga ens permet identificar amb notable seguretat una d'aquestes propietats, pròxima a *Barcino*. Es tracta del cas de la *mansio Semproniana*, mencionada en el vas I de Vicarel·lo, i probablement originada en una *villa* d'un membre de la *gens* Sempronia, ubicada als voltants de Granollers. Es trobaria en el pas de la via Augusta, encara que no ha estat localitzada amb seguretat. La *gens* Sempronia no és una de les més significatives de *Barcino*, però hi ha dues inscripcions a la colònia on apareixen personatges d'aquesta *gens* (IRC IV 32, IRC IV 228), a més d'una estampilla amfòrica provinent de l'àrea del Vallès (SEMPR) que testifica també la seva presència a la zona (Carreras, Berni, 2002). Precisament IRC IV 32 mostra un *L. Sempronius Carpio* que es reconeix com a client del senador *L. Minicius Natalis Quadronius Verus*, un membre d'una de les famílies més importants de la colònia.

Més enllà d'aquest exemple, és l'estudi de la toponímia altmedieval el que ens ha permès proposar la identificació d'altres *fundi* de membres de l'elit *Barcinonense*, i intentar precisar la seva ubicació. Es tracta de *fundi* ubicats als voltants de la ciutat de *Barcino* (fig. 1), o en territoris veïns a la colònia, que possiblement poden ajudar-nos a delimitar el propi *ager Barcinonensis*. Vegem-ne alguns exemples (figura 1).

1- Un primer cas ben contrastat és el de la *gens* Porcia, al qual ja dedicarem un estudi monogràfic (Carreras-Olesti 2002). Es tracta d'una família notable de la colònia (9 mencions, entre elles una de cronologia Augustea -IRC IV 173-), coneguda també a través de l'epigrafia amfòrica laietana (marca M.PORCI(us)), i que havia estat objecte d'un llarg debat entre els investigadors (Pena 1999, Etienne 2000). La major part d'estampilles, de cronologia augustea, s'havien detectat a la ciutat de *Baetulo*, encara que en aquesta ciutat no es coneixen membres de la *gens* en l'epigrafia local. L'estudi territorial permet identificar un *territorio i loco Porciano* des de l'any 978, amb més de 10 mencions entre els s. X i XI (CSC 128, 220, 237, 288, etc.), ubicat a tocar del riu Besòs, a Reixac, actual Moncada i Reixac i Gerdanyola. L'etimologia del topònim no presenta cap problema, en procedir d'un derivat en

-*annum*, del nom personal llatí *Porcianum* segons Coromines (Onom.Cat. VI), o segons nosaltres millor *Porcius*. Una de les mencions precisa "*in locum Kanalilius (...) in locum que vocant Calciada et Porciano*", la qual cosa permet relacionar el lloc amb el pas d'una via antiga, i amb l'actual vil·la romana de Canaletes (vil·la on els materials més antics coneguts són d'època augustea, i prop de la qual es va localitzar un mil·liari tardoromà (IRC I 179)). La ubicació de la finca prop del Besòs explicaria la difusió de les seves produccions amfòriques riu avall, a través del port de *Baetulo*, encara que la ubicació del *fundus* a la riba dreta, i en el pas de la via romana que es dirigeix a *Barcino*, explica perfectament la seva vinculació a la colònia, com ho demostra la seva notable presència en el *corpus* epigràfic de la ciutat (on a més, 4 dels 5 personatges amb *praenomen* ostenten el de *M(arcus)*).

En resum, creiem que es tracta del *fundus* original de la *gens* Porcia, família ja present en *Barcino* en el període augusteu, els rendiments del qual van permetre l'auge d'aquesta família local en el negoci vitivinícola del s. I dC i la seva consolidació posterior.

2- Un segon exemple podria ser el cas de la *gens* Minicia, una de les famílies preeminentes de la ciutat, que fins i tot va comptar amb dos senadors, *L. Minicius L.f. GAL. Natalis* i *L. Minicius L.f. GAL. Natalis Quadronius Verus* (IRC IV 30-32). La construcció d'uns banys a la ciutat en uns terrenys de la seva propietat demostra la seva presència efectiva a la colònia (IRC IV 30). Ja Marc Mayer (1996) va proposar la identificació del *fundus* d'aquesta *gens* en el topònim altmedieval *Miziano*, a l'actual municipi de St. Joan Despí, prop de St. Pere del Romaní o del Duisme. La documentació altmedieval és indicativa, en mencionar en diversos casos el lloc *Duodecimo vel Miziano* (CSC 382, 1002), un topònim que sembla referir-se a un numeral que podria correspondre al mil·liar dotzè de la via romana que creua aquest lloc (Palet 1997). Prop del mil·liari es trobava un *fundus Mizianum*, que per supressió de síl·laba sembla originat en el gentilici *Minicii* (*fundus Minicianum* > *Mizianum*). Altres documents conserven les formes *Miciano*, *Minciano*. Marc Mayer proposa identificar-lo amb el *fundus* dels *Minicii Natalis* de *Barcino* (Mayer 1996, 23), encara que potser és més prudent identificar-lo de moment amb una de les diverses propietats que havia de posseir aquesta *gens*. Recentment s'han localitzat als voltants d'aquest indret unes importants estructures altimperials que podrien correspondre a l'establiment.

3- Un tercer cas, també destacat per M. Mayer (1996, 24), correspon a *Liciniano* o *Liciano*, un important referent altmedieval (*Liciano subteriore* (CSC 233, 989) i *Lizano superiore* (CSC 383, 1002)). S'ubica sense problemes en l'actual Lliçà d'Amunt i d'Avall, prop de Granollers. L'etimologia del topònim, un derivat en

-*anum*, pot procedir bé de *Licius*⁷ (*Onom.Cat.* V, 76), com opina J. Coromines, o més aviat de *Licinius*, com nosaltres proposem. M. Mayer ha plantejat la identificació del *fundus* amb una propietat bé de *L. Licinius Sura* i el seu llibert *L. Licinius Secundus*, o bé amb els *Licini Graniani*, família senatorial vinculada a *Baetulo*.

Per la nostra part, un recent estudi dut a terme per C. Carreras, P. Berni i jo mateix (Carreras *et alii*, en premsa) ha permès proposar no sols la vinculació del *fundus Licinianum* a la gens dels *L. Licini* de *Barcino*, sinó també la seva gran vinculació a la producció viti-vinícola del s. I dC. Els *L. Licini* són una de les poques famílies documentades en el període fundacional de la colònia (IRC IV 38), i la seva participació en l'activitat del vi laietà està ben documentada per l'epigrafia amfòrica i en especial per les estampilles dels *dolia*, on són nombrosos els lliberts de la gens implicats en la producció. Probablement l'èxit d'aquests negocis vinícoles explica l'auge del *fundus* original (d'una gran dimensió, si es jutja pel *terminus* medieval, i que podríem posar en relació amb les estructures d'una gran vil·la localitzada en l'actual solar de Granollers –Uscatescu 2004, 95-96–) i la consolidació posterior d'alguns personatges, com el senador *L. Licinius Sura* i el seu llibert *L. Licinius Secundus*, del qual es conserven 21 pedestals a *Barcino* (IRC.IV.83 a 104), i un a St. Andreu de Llavaneres, al Maresme (IRC I 23).

El paper de *L. Licinius Secundus* al territori *Barcinonense* queda posat de manifest en les dedicatòries de diversos personatges de la colònia, ben estudiades per Isabel Rodà en un magnífic treball ja clàssic (Rodà 1970). Destaquen especialment per al nostre estudi les dedicatòries de personatges com C. Trocina Onesimus (IRC I 125), ubicada a Llavaneres, en el territori d'Iluro, on és possible que Sura tingués propietats, i la de M. Paullus Paullinus, que com veurem sembla mantenir una estreta relació amb el personatge.

4- Això ens porta al cas del *fundus Paulinianum*, ben identificat a Polinyà (Vallès). El terme es troba ben documentat per exemple en CSC 516, de l'any 1031, *Pauliniano*, o en CSC 295, de l'any 994, *Polegnano*. És clar el seu origen en el nom personal *Paulus-Paullinus* (*Onom.Cat.* VI, 249). L'evolució del topònim ha donat lloc a l'actual municipi de Polinyà, a escassos 8 km de Lliçà. L'interès del topònim *Pauliniano*, que com en

el cas de *Liciniano* o *Porciano* sembla un *fundus* que té un reflex en la prosopografia d'època altimperial, resideix també en l'existència d'una inscripció de *Barcino* (IRC IV 98), en la qual com hem vist es menciona un M. Paullius Paullinus⁸. Es tracta, sorprenentment, del personatge que dedica un dels 22 pedestals a *L. Licinius Secundus*, del qual es declara *amicus*.

Els precedents antics de *Pauliniano* han estat contrastats per l'arqueologia, que han localitzat davall les restes de l'església de St. Salvador de Polinyà estructures del s. V-VI, així com materials residuals altimperial, indicatius d'una possible vil·la pròxima (Coll-Roig 2003, 721)⁹.

Si observem la ubicació del *fundus Paulinianum*, veurem que es troba precisament molt a prop del *fundus Licinianum*, i ambdós connectats pel pas de la via Augusta. En altres paraules, podem constatar com el *fundus Paulinianum* es troba als voltants del *fundus Licinianum*, al mateix temps que l'epigrafia del s. II confirma una relació d'*amicitia* entre M. Paullius Paullinus i L. Licinius Secundus. Podria tractar-se d'un fet casual, però no deixa de ser curiosa la dedicatòria d'aquest propietari veí al llibert de Sura, la qual cosa més enllà d'una bona relació de veïnatge podria indicar algun tipus de relació més estreta, com la mateixa menció de l'*amicitia* reflecteix. Podria ser aquest precisament un exemple de les diverses formes d'interrelació i col·laboració entre propietaris fundiaris, veïns en aquest cas? La dedicatòria de M. Paullius podria ser un exemple dels beneficis i rèdits que la seva relació amb L. Licinius Secundus li propicia en els seus negocis i propietats? En tot cas, creiem que pot ser un bon exemple de la necessitat d'identificar i localitzar en el territori les propietats altmedievales i antigues.

5- Seguint amb aquests exemples, arribaríem al cas de *Clerano*, un lloc situat just al nord de l'antiga colònia, prop del pas de la via provinent del Besòs i de St. Martí de Provençals (ACA, 90, 1007). Aquí es documenta, *in locum Clerano*, una *Torre Alba* al costat d'unes *ipsas parietes antiquas que dicunt delgadas* que semblen testimoniar l'existència d'un establiment d'època romana (Banks, 1984, 606). En un altre document una mica posterior (ASPP 13, 1009) s'indica l'existència a *Clerano* d'una propietat *cum columbario maceries petrarum vel parietes opeve antiquo structas*, la

7 El nomen *Licius* no apareix documentat en cap inscripció procedent de les províncies romanes europees (Lörincz 2000, III, 28).

8 Un reflex més indirecte de la presència d'aquesta gens a la ciutat pot percebre's en el personatge G. Iulius G.F. Paullinus (IRC IV 140). Segons Fabre *et alii* (1997, 182), el gentilici d'aquest personatge format sobre un *cognomen* podria indicar un origen gal, fet que pensem podria acostar el personatge al grup de colons fundacional.

9 També prop d'aquest punt es troba un altre jaciment significatiu. Així, a cavall entre els municipis de Palau de Plegamans i de Polinyà, i prop del pas del qual sembla la perduració de la via Augusta (actual carretera C-155, Granollers-Sabadell), es troba l'anomenada vil·la de Can Boada Vell (Auladell 1992). Excavada només parcialment, es tracta d'un establiment de tipus productiu que comprèn una cronologia del s. I aC-V dC, amb una fase alt-imperial (s-I-II dC) que finalitza amb un violent incendi.

qual cosa confirma la seva existència (Banks 1984, 606). Corominas considera que és un topònim originat en el nom personal llatí *Clarius-Clarianus* (*Onom. Cat.* III, 382). Nosaltres proposem relacionar aquest *fundus* amb una probable *gens Clerania*, documentada en *Barcino* en el cas de *Clerania Beronice*, esposa d'*Iunius Vitalis*, personatge datable a la segona meitat de s. II dC (IRC IV 184).

Fabre *et alii* (1997, 267) destaquen com aquesta dona porta un *cognomen*, *Beronice*, molt escàs a la Península, mentre que el seu gentilici, *Clerania*, és l'únic cas documentat a tot l'Imperi, o almenys a les províncies europees (Lörincz, 1999, II, 64). Si, com sembla probable, *Clerania* és un nom personal originat en el *nomen* familiar, aquesta *gens Clerania* seria una família establida a *Barcino* documentada tant en l'epigrafia com en el territori. L'extremada raresa d'aquesta família creiem que reforça la validesa del nostre mètode de treball, ja que a diferència de casos com *Cornelii* o *Valerii*, gentilicis àmpliament difosos en el món romà que han donat lloc a nombrosos topònims –en el mateix nord-est peninsular–, *Clarianus* és un *nomen* rar, escassíssim, la identificació simultània del qual tant en el *corpus* epigràfic de *Barcino* com en el seu immediat territori no pot ser casual.

A pesar de la cronologia avançada de la inscripció, l'existència d'un *fundus Clarianum* i la peculiaritat del nom del personatge, ens porten a pensar que podria tractar-se d'una *gens* fundacional.

6- Un cas semblant seria el de Quintià, un lloc ubicat prop de l'actual nucli antic d'Hospitalet, a la parròquia de Sta. Eulàlia de Provençana, l'actual Quinçà. Apareix com *Quinciano* o *Quintiano* a la documentació altmedieval (ACB, LAEC IV, 9, 1085, 1145). Corominas el considera un topònim basat en el nom personal llatí *Quintinus* (*Onom. Cat.* VI, 315), encara que a nosaltres ens sembla més lògica una evolució en el *nomen* *Quintius* o *Quintio*. El lloc es troba al costat d'una *strata publica* que podria correspondre a una via d'època romana. L'origen del topònim podria trobar-se també en un hipotètic cinquè mil·liari d'aquesta via, però ens sembla molt més probable que es tracti d'un nou *fundus Quintianum*, corresponent a una *gens* colonial, la *gens Quintia*.

El *corpus* de la ciutat sembla confirmar-ho. Hi ha dos personatges femenins amb el nom personal *Quintia* (*Quintia C.f. Severa*, IRC IV 100, i *Quintia Privata*, lliberta, IRC IV 207), així com el sevir Augustal de *Tarraco* i *Barcino Marcus Quintius* (IRC IV 94). També en el territori d'*Iluro* es coneix el llibert i sevir Augustal *C. Quintius Myronus*, llibert de *Quintia Severa*, que sembla lògic relacionar precisament amb la dama de *Barcino*. En tot cas, sembla que la menció més antiga d'aquesta família seria la inscripció IRC

IV 155, on un [--]us L.f. *Q<u>intio* dedica a la seva esposa *Cornelia L.f.* un monument funerari, datable en època augustea. El *cognomen* *Quintius* del personatge podria reflectir el *nomen* matern, i testimoniar així la presència d'aquesta *gens Quintia* entre les famílies originals de la colònia.

La importància d'aquesta *gens Quintia* sembla fora de dubte, tant si tenim en compte la seva cronologia augustea, com la seva relació amb *Iluro* (on probablement *Quintia Severa* va tenir propietats –Fabre *et alii* 1984, 143–), i sobretot la seva relació amb *L. Licinius Secundus*. Efectivament, *Quintia Severa* és l'única dona que apareix reflectida en el conjunt de 22 pedestals dedicats al llibert de Sura, i *M. Quintius* apareix com un nou sevir *amicus* de *Licinius Secundus*. Segons Fabre *et alii* (1997, 185) seria possible pensar que aquest llibert ho fos de la pròpia *Quintia Severa*. De nou estem davant d'un cas d'una *gens* propietària d'un *fundus* en el territori de *Barcino* que homenatja a *L. Licinius Secundus*.

7- Un nou exemple seria el de *Tiziano-Tiano*, un topònim localitzat en la documentació altmedieval a l'actual àrea de St. Feliu de Llobregat, en el Baix Llobregat (Banks 1984; CSC 84, 965). Corominas el considera un topònim derivat del nom personal llatí *Titius* (*Onom. Cat.* VII, 273). Nosaltres pensem que es tracta d'un topònim basat més aviat en el nom *Titinius*, que donaria lloc a un *fundus Titiniaum*, una *gens* de nou documentada en el *corpus* epigràfic de *Barcino*. En realitat, aquesta família podria tenir altres propietats als voltants de *Barcino*, ja que junt amb el *Ticià* de St. Feliu podríem afegir la *Tidana-Tizana* documentada al Maresme, actual Tiana (*Tidana*, CSC 751, 1093; *Tizana* CSC 1355, 1001), i un menys conegut topònim altmedieval de *Tiano* (*in terminio de Tiano*, CSC 84, 965), sense identificar.

Aquesta *gens* apareix a *Barcino* mencionada indirectament a través d'una possible lliberta, *Titinia Urbana* (IRC IV 183). El *nomen* apareix també a Egara, on és coneguda *Titinia P.f. Bastogaunimi*, esposa de *M. Licinius Neitimbeles*, ambdós personatges amb un *cognomen* de tradició indígena. El gentilici *Titinius* es considera en canvi d'indubtable origen itàlic (Fabre *et alii* 1984, 117).

La inscripció d'Egara ha estat datada en època augustea, si no anterior, la qual cosa, unit a l'origen itàlic de la *gens*, sembla indicar que ens trobem davant d'un nou cas de família fundacional, que va poder desenvolupar una clientela important entre la població local.

8- Arribem així a l'exemple de *Nisiano*, possible evolució d'un *fundus Nicianum* o potser, encara que menys probablement, *Numisianum*¹⁰. El *Nisiano* altmedieval, ben ubicat a la documentació, es troba a

l'est del pla de Barcelona, prop del Besòs i de Gramenet (*Nisiano*, CSC 572, 1044). Creiem que el topònim procedeix del *cognomen Nicius*. Hem documentat la presència d'una possible família *Nicia* a *Barcino* a través del cas de l'esclava o lliberta *Nicia*, mare de dos petits infants, esposa del llibert *C. L. Myron* (IRC IV 185). Es tracta d'un *cognomen* excepcionalment portat per una dona (com destaquen Fabre *et alii* 1997, 268), i que no ha estat documentat en cap cas com a *nomen* a Hispània, i fins i tot com a *cognomen* presenta només un altre exemple Hispà (Abascal 1994, 438). Precisament l'escassetat de *Nicii* reforça novament la nostra hipòtesi de treball, atès que la coincidència entre la raríssima existència de personatges amb aquest nom, i la presència d'una finca al seu nom a la mateixa ciutat hem de considerar-la significativa¹¹.

9- Seguint amb aquesta recollida de dades, haurem d'aturar-nos en el cas de Gavà, *Gevanum* o *Gavano* a la documentació altmedieval (CSC 80, 1011; CSC 1111, 14), actual municipi de Gavà, al Baix Llobregat. El topònim ha de procedir d'un *fundus Gavianum* pertanyent a una hipotètica *gens Gavia*. Coromines no dubta a considerar-lo un topònim derivat del nom personal llatí *Gavius-Gavianum* (*Onom.Cat.* IV, 333), i en aquest cas coincidim. Aquesta família està novament documentada a *Barcino*, i no precisament per un personatge menor. Es tracta de *Lucius Gavius Romanus Vibius Secundus*, que va arribar a ser flamen provincial de la província Hispània Citerior i que segons els editors i G. Alföldy podria ser originari de la colònia (Fabre *et alii*, 1997, 107, n. 122). L'existència d'aquest *fundus Gavianum*, possiblement pertanyent a ell mateix o a la seva família, ajudaria a confirmar aquesta possibilitat.

10- Semblant al cas de Gavà tindriem el cas de Cornellà, *Corneliano* en la documentació altmedieval (CSC 137, 980; 136, 981). La identificació entre el Cornellà de Llobregat actual i el *Corneliano* medieval no presenta problemes, i és possible relacionar-lo amb un *fundus Cornelianum* d'època antiga (*Onom.Cat.* III, 437). La *gens Cornelia* és una de les famílies preeminents de la colònia (quasi 30 mencions), i apareix documentada a la ciutat quasi des del moment

inicial (Granados-Rodà, 1991, 13). Destaca especialment el cas de *P. Cornelius Faustus*, la inscripció del qual pot datar-se en època augustea, és a dir, en un moment pròxim al fundacional (IRC IV 152). L'alt nombre de *Cornelii* a l'àrea catalana (Gironès, Alt Urgell i Rosselló) s'ha posat en relació amb possibles descendents de clients dels Escipions, la qual cosa podria indicar un origen indígena dels personatges. Destaca especialment que quasi la meitat dels *Cornelii* documentats a *Barcino* corresponen a dones el nom personal de les quals, *Cornelia*, procedeix del gentilic paternal.

11- Seguiríem així amb l'exemple de *Valeriana*, actual Vallirana, al Baix Llobregat. El topònim de Vallirana es troba documentat des del s. X, *in locum ubi dicunt Valleriana* (CSC 31, 949), i suposar el seu origen en una possible propietat o vil·la de la *gens Valeria* no sembla molt arriscat. En aquesta línia, Coromines pensa que el topònim deriva d'una probable *villa Valeriana*, la qual cosa explicaria la seva desinència femenina (*Onom.Cat.* VII, 434). Aquesta *gens*, a més, torna a ser una de les famílies més importants de la colònia (26 mencions). Com destaquen O. Granados i I. Rodà, es tracta d'una família documentada a la ciutat des d'època augustea, és a dir, fundacional, i amb personatges com *Valerius Faventinus*, que porta com a *cognomen* precisament l'epítet més antic i distintiu de la colònia de *Barcino* (Granados-Rodà, 1991, 13). Aquests autors han destacat també com bona part dels *Valerii* de *Barcino* apareixen relacionats amb personatges amb clars *nomina* d'origen Itàlic, i que es poden vincular a un contingent d'itàlics que va poder formar part de la *deductio* colonial (Granados-Rodà 1991, 13).

La importància d'aquesta *gens* quedaria també confirmada per l'existència d'un altre topònim semblant, *Valvano*, ubicat en aquest cas en el Vallès, i que s'ha volgut ubicar encara que no amb total seguretat als voltants del Santuari de la Salut, a Sabadell. La documentació altmedieval el menciona com a *St. Felix de Valvano* (1052, *Onom.Cat.* VII, 434) i Coromines no dubta a relacionar-lo amb un probable *fundus Valeriano* de la mateixa *gens Valeria* anterior.

10 Es tractaria d'una evolució fonètica molt més complexa i improbable, amb síncope, que donaria lloc a un *Nisiano* alt-medieval. La *gens* dels *Numisii* està ben present en *Barcino*, on una inscripció de la primera meitat del s. II recull la dedicatòria de *L. Fulcius Numisianus*, a la seva mare, *Numisia Perpernia*, filla de *Lucius Numisius Atticus* (IRC IV 131). La inscripció reflecteix per un costat el costum de la dona d'adoptar el nom de la *gens* com a nom personal, i per un altre del fill d'adoptar com a *cognomen* una variació del gentilic de la família materna (potser precisament perquè va poder heretar aquesta propietat?). Ja Fabre *et alii* (1997, 217) proposen relacionar aquesta *Numisia Perpernia* amb *L. Perperna Numisianus*, sevir augustal a *Tarraco* i probablement un dels dedicants dels 22 pedestals de *L. Licinius Secundus* (IRC IV 99), la qual cosa de nou permet relacionar a alguns dels *amici de Secundus* amb els propietaris fundiàries de la colònia. Altres membres d'aquesta *gens* estan documentats a IRC IV 144, 195 i 196, encara que en els dos últims casos es tracta possiblement de lliberts.

11 Com veurem, existeixen a *Barcino* altres exemples de noms de *fundi* formats no a partir del *nomen* de la família, com seria canònic, sinó a partir del *cognomen*, la qual cosa creiem pot deure's a la complexitat de l'onomàstica personal romana en el s. II i III, i al nou pes dels *cognomina* en la designació dels personatges. Potser hauríem d'interpretar aquests casos com a propietats sorgides en èpoques avançades, i ja no com a lots originals de la fundació colonial.

12- Un altre cas semblant l'ofereix el topònim d'*Octavià*, a l'actual St. Cugat, tradicionalment identificat amb el lloc on es va erigir el monestir altmedieval (Artigues et alii 1994, 112). El lloc apareix en documents des de l'últim quart del s. IX (*Octavianensis*, CSC 245, 990) i a partir del 1120 es menciona també com *castrum Octavianum* (Artigues et alii 1994, 104). La documentació altmedieval relaciona ja el lloc, i el topònim, amb l'existència en el lloc del vuitè mil·liari d'una via procedent de *Barcino* (*paulo longius octavo miliario in loco vocitato Octaviano*, 983, Banks 1984, 605) precisament en el lloc on la tradició generada a partir del s. IX ubica el martiri de St. Cugat. L'arqueologia hi ha detectat l'existència d'un assentament altimperial poc definit, i l'erecció a principis de s. IV d'una impressionant fortificació rectangular d'uns 40 x 40 m.

El pas proper d'una via pel lloc, aparentment confirmada per dos mil·liaris (IRC I 180, I 235), ha estat desmentida, ja que sembla clar que els dos mil·liaris juli-claudis van ser traslladats al lloc en època medieval (Fabre et alii 2003, 63). A més, l'única via que es menciona en un d'ells (IRC I 235) és explícitament la *via Augusta*, la qual cosa sembla confirmar la construcció altmedieval tant de l'etimologia de l'octau mil·liari, com del propi martiri del sant a l'indret. En realitat, el propi J. Coromines no dona crèdit a aquesta etimologia, i opta per un derivat del nom personal llatí *Octavius* (*Onom.Cat.* VI, 10).

És per això que pren molta més força l'existència en el lloc d'una propietat pertanyent a un personatge anomenat *Octavius* que podem incloure en el nostre estudi.

La presència d'aquest *nomen* a *Barcino* és escassa però efectiva. Així, ja de principis de s. III es coneix *Q. Calpurnius Ocellavius* i la seva *contubernal Crescentina* (IRC IV 149). Una mica anterior, de finals de s. II, tenim *Pórcia Octavia*, mare desolada del jove *Sulpici Ursiano* (IRC IV 211). Aquest segon cas ens sembla novament significatiu, perquè ens mostra novament el cas d'una dona membre de la gens *Pórcia*, una de les preeminents a *Barcino*, associada a una gens menor, la gens *Octavia*, però també propietària de terres¹².

13- Seguint amb els topònims indicatius, hem d'aturar-nos en el cas de *Silvià*, *Silvià*, topònim altmedie-

val identificat a la zona d'Horta, no molt allunyat de la vil·la romana de Can Cortada (Banks 1984, 607), i que creiem pot procedir d'un *fundus Silvanum* o *Silvanum*.

La presència del *cognomen Silvanus* no és infreqüent a *Barcino*. Es coneixen directament tres personatges amb aquest *cognomen*. En primer lloc *Valeria Silvana* (IRC IV 135), una dama que rep un homenatge de *Caius Iulius Hispanus*, amb l'acord de les autoritats locals, i on no consta cap càrrec oficial. Segons Fabre et alii (1997, 221) aquest tipus d'homenatge els porta a pensar en una dama pertanyent a una gens honorable. En segon lloc, *C. Iulius Silvanus* (IRC IV 66), edil de *Barcino*, que ja Fabre et alii (1997, 221) posen en relació amb el personatge anterior. El document mostra l'homenatge que li dedica el seu pare, *Caius Publicius Melissus*, sevir augustal (IRC IV 11, 109) i llibert municipal, al seu fill en accedir al càrrec d'edil de *Barcino* amb només 18 anys, reflectint una ràpida promoció social d'un pare esclau públic a un fill edil de la colònia. El *nomen Iulius* del personatge sembla procedir del veritable patró del pare, la colònia *Iulia Barcino* (Fabre et alii 1997, 143), per la qual cosa potser el *cognomen* podria, com en altres casos, provenir del gentilici de la mare, de nou una possible gens *Silvana*. *Silvanus* està documentat com a *nomen* a Hispània (Abascal 1994, 222).

En tercer lloc tenim un *Numisius Silvanus* documentat a IRC IV 144, que podria indicar els contactes entre aquest grup i la gens dels *Numisii*, ja abans mencionada.

Finalment, a la ciutat veïna de Baetulo es coneix tant el patró de la ciutat, el cònsol de l'any 106 *Quintus Licinius Silvanus Granianus* (IRC I 139), com el seu fill *Quintus Licinius Silvanus Granianus Quadronius Proculus*, tribú de la sexta legió (IRC I 138)¹³.

La importància d'aquesta gens *Silvana* podria també reflectir-se en l'existència no sols d'un *fundus Silvanum* a l'àrea d'Horta, a Barcelona, sinó també d'un *Silvaniano* testimoniat al cartulari de St. Pere d'Egara, on es mencionen tant unes *parietes antiquas* com un *palatio fracto* molt indicatiu de restes antigues (Puig 1995). El lloc ha de correspondre també a la *Selvana* documentada en el 1040 prop d'Egara, actual Salvanyà (*Onom.Cat.* VII, 66). Coromines el considera un

12 Encara que ja fora del nostre objecte d'estudi, ens sembla interessant destacar que en el cas d'IRC IV 211, les restes del malaguanyat jove difunt, *Sulpicius Ursianus*, són depositades a l'*Helvianum* (*Cuius reliquiae in Helviano posite sunt*). Com destaquen els editors (Fabre et alii 2003, 291), aquest *Helviano* podria documentar l'existència d'una finca o jardí de la família *Helvii*, documentada a *Barcino*, amb la qual cosa tindriem un nou *fundus* en el territori de la ciutat. No obstant això, Fabre et alii consideren més probable que la referència a les relíquies faci pensar més aviat en un cenotafi, amb el que la ubicació d'aquest *praedium* hauria de trobar-se fora de la ciutat.

13 No podem entrar ara en l'estudi d'aquests personatges, però seguint novament els editors, és interessant destacar el *cognomen Quadronius* del fill del cònsol, que coincideix amb el *L. Minicius Natalis Quadronius Verus Iunior*, fill també del cònsol del 106, i que sembla indicar una estreta relació entre les dues famílies, potser deguda a aliances matrimonials (Fabre et alii 1997, 95). Potser el *cognomen Silvanus* podria indicar una altra relació anterior d'aquest tipus entre aquesta família senatorial dels *Licini*, amb interessos a *Baetulo* i la gens *Silvana* de *Barcino*.

derivat dels noms personals *Sabinus* o *Silvanus*, encara que nosaltres optem més aviat per aquesta segona possibilitat¹⁴.

14- Arribaríem així a un cas sorprenent, com és el de Llefia, a la riba esquerra del Besòs i prop de la seva desembocadura, actualment St. Adrià del Besòs. El lloc es troba ja probablement en territori de *Baetulo*, prop del pas d'una important via medieval (Palet 1997, 141), que sembla possible relacionar amb una via anterior. Es coneixen en el lloc indicis d'un establiment romà (Banks 1984, 607). El lloc apareix a la documentació altmedieval com *Nimphianus* (ACB, LAEC I, 286, 1091), *Niphiano* (1077), *Liphian* (1091), i *Lifiano* (CSC 961, 1145), el que ha evolucionat vers l'actual Llefia. J. Coromines destaca sense problemes l'origen del topònim en la forma *Nimphianus*, que va derivar per dissimilació en *Lifiano*, i, per tant, originat en el nom llatí personal *Nymphius* (*Onom. Cat.* VI, 56).

Aquest nom no és estrany a *Barcino*. Així, coneixem un llibert anomenat *Q. Calpurnius Nymphius*, datable en la segona meitat del s. I dC, que va arribar a ser sevir augustal de la colònia (IRC IV, 78). Aquest personatge apareix vinculat a una família, la *Calpurnia*, que ha donat a la ciutat almenys un magistrat municipal posteriorment (IRC IV 55), el que implica un paper notable d'aquesta família en l'ordo local. Lògicament, no és possible assegurar que el *fundus Nymphianum* correspongui a aquest llibert, però no deixa de ser sorprenent el reflex d'aquest *cognomen* tan particular tant en l'epigrafia local com en el territori. Potser l'èxit econòmic d'aquest personatge, constatat en el seu accés al sevirat, va poder ser l'origen d'un grup familiar que acabaria accedint a la possessió de terra, fenomen que com veurem més endavant també podria donar-se en el cas de *Domitius Primulus*. Seria aquest un nou indicatiu de la capacitat integradora que una ciutat portuària com *Barcino* va poder oferir a un petit sector dels grups dependents, vinculats probablement a les activitats industrials i comercials.

15- Ja a títol més hipotètic, podríem analitzar el cas d'Eramprunyà, topònim conservat en el castell medieval d'Eramprunyà (Gavà, Baix Llobregat), i que es correspon amb el topònim d'Erapruniano de la documentació altmedieval (*Erapruniano* CSC 89, 967; *Eraproniano* CSC 98, 972; però també *Apruniano* CSC 808, 1110).

El topònim altmedieval sembla procedir d'un *Apronianus* –o millor *Apronius*, com ja indica J. Coromines–, com es desprèn de la pròpia documentació medieval. Coromines concretament creu que la forma final del topònim ha de procedir d'un original *Area Apronianus*, en referència a una parcel·la, un solar, d'aquest personatge (*Onom. Cat.* IV, 78).

En l'epigrafia de *Barcino* no es documenta cap personatge amb aquest *cognomen*, però en canvi a Caldes de Montbuí (possible municipi Flavi) si es coneix un *L. Minicius Apronianus* originari de *Tarraco* que erigeix un monument a Apol·lo (IRC I 34). El *cognomen* del personatge sembla indicatiu d'una probable família *Apronia* a Caldes, territori molt vinculat a *Barcino*. Altres dues mencions d'*Apronianus* es coneixen a *Tarraco*, el que corrobora la seva relació amb aquesta ciutat. No obstant, la seva associació en aquest cas a la família dels *Minicii*, especialment presents a *Barcino*, així com la seva presència en un territori que podria pertànyer a aquesta colònia, permeten plantejar la seva possible residència a la ciutat. L'existència d'un *fundus Apronianum* reforçaria aquesta hipòtesi.

16- Després d'aquesta recopilació de dades, hem de reconèixer que una de les famílies més importants de la colònia, la dels *Pedanii*, no ha pogut ser identificada de moment a través de l'estudi territorial. No obstant això, la recent troballa d'un *signaculum* de plom en el jaciment del Veral de Vallmora (Teià, Maresme) ha aportat nova informació (Butlletí 2004). Es tracta d'un segell rectangular per marcar peces ceràmiques, amb la llegenda *EPICLET(us) L(uci) P(edanii) CLEMENTIS*, que podem interpretar com el llibert *Epictetus*, de *Lucius Pedanius Clemens*. Es tracta de dos personatges que, com ha destacat ja M. Mayer en aquesta publicació, apareixen ben contrastats en l'epigrafia *Barcinonense* del s. II: el llibert *L. Pedanius Epictetus* (IRC IV 106) i *Lucius Pedanius Clemens* (IRC IV 107, 108).

Sembla que en aquest indret estaria actuant un llibert de la *gens Pedania*, personatge que va arribar a ser sevir augustal de la colònia, implicat en el negoci del vi, i en un lloc que podria correspondre a una propietat de la família *Pedania*.

Encara que només a títol completament hipotètic, la ubicació d'aquest llibert de la *gens Pedania* a Teià podria ser explicable si l'origen del topònim de Teià

14 L'existència d'una possible propietat d'una *gens Sabina* podria estar documentada en el topònim d'Horsavinyà, al Maresme. Les referències alt-medievales –*Alodium orti Saviniani* (1101) i *Orsavimiano* (1185)– han portat a proposar a Coromines l'origen del topònim en un probable *Hortus Sabinianus*, i per tant en el nom personal *Sabinus* o *Sabinianus* (*Onom. Cat.* IV, 421). La relativa distància del lloc a *Barcino* no exclou que pogués tractar-se novament d'una propietat vinculada a elits de la colònia (una *Vassia L.f. Sabina* es documenta a *Barcino* –IRC IV 226–).

pogués relacionar-se amb un altre personatge mencionat a l'epigrafi de *Barcino*, *Lucius Pedanius Atilianus* (IRC IV 68) i l'existència d'una probable *gens Atilia*.

Taliano és el nom documentat en el 996 en el lloc (CSC 314). Altres mencions de Teià són *Tallano* (1030, CSC 513) o *Valaudem Tayano* (1097, CSC 764). Coromines el considera un topònim derivat del nom personal llatí *Tallius* (*Onom.Cat.* VII, 255)¹⁵, però nosaltres creiem possible la seva procedència del *cognomen* *Atiliano* < *Taliano*, si com és probable el nom va patir un fenomen d'afèresi de la vocal inicial, que no seria estrany tractant-se d'una "a" i d'un topònim. La presència d' *Atilii* en *Barcino* està testificada en el cas de *Lucius Pedanius Atilianus* (IRC IV 68), fill de *Lucius Pedanius Paternus*. Segons Fabre *et alii* (1997, 146), el *cognomen* d'aquest personatge podria provenir del gentilici de la seva mare, *Atilia*, mencionada indirectament en la mateixa inscripció (és freqüent el cas de fills que prenen com *cognomen* el *nomen* de la mare).

De confirmar-se la nostra hipòtesi que el *fundus Talianum* provingués d'una propietat dels *Atilii*, això implicaria que una inicial propietat dels *Atilii* hauria entrat en l'òrbita de la *gens Pedania* a través d'un enllaç matrimonial, i a partir d'aquest moment passaria a ser explotat de manera integrada en el conjunt de propietats de la *gens Pedania*, en aquest cas per un llibert de *L. Pedanius Clemens*. Encara que es tracta d'una interpretació hipotètica, sens dubte aquest cas podria reflectir la complexitat de l'estructura de la propietat i de la producció durant aquest període, on les aliances matrimonials entre famílies terratinents tindria un paper destacat.

17- També en aquesta línia podríem considerar el cas de *Primiliano*, actual Premià de Mar (Maresme), un *fundus* mencionat ja en documents del s. X (*in terminis de Primiliano* (CSC 314, 996)). Coromines el considera un topònim derivat del nom personal llatí *Primillus* (*Onom.Cat.* VI, 279), encara que nosaltres creiem també possible un origen en *Primullus*. El *cognomen* *Primulus* apareix en dos casos d'inscripcions de *Barcino*. En un cas es tracta de *Domitia Primula*, esposa del llibert *L. Domitius L. L. Corinthus*, i del seu fill –i també llibert– *Domitius Primulus* (inscripció datable a la segona meitat del s. I dC, IRC IV 157). En l'altre, es tracta de *L. Iulius Primulus*, casat amb *Iulia Fortunata*, potser la seva lliberta (IRC IV 176). També a *Iluvo* ha aparegut una *Cornelia P.F. Primula*, mare de *M. Aemilius Avitus* (IRC I 219, supl.) d'època

augustea, que podria ser un testimoni indirecte de l'existència d'aquesta propietat.

En el primer cas, sembla significatiu que aquest *cognomen* aparegui relacionat amb una de les famílies importants de la colònia, i que els personatges siguin lliberts. Encara que en aquest cas el nom del *fundus* sembla provenir del *cognomen*, això podria explicar-se si, com succeeix en altres casos que ja hem vist, el *cognomen* té ja en aquestes cronologies avançades un paper denominador important. A més, si l'arribada d'aquesta propietat a la *gens Domitia* s'hagués produït per aliances matrimonials, l'adopció com *cognomen* d'un *nomen* de la mare (*Domitius Primulus* pren com *cognomen* el *cognomen* de la seva mare) seria fins i tot convenient.

En altres paraules, sembla intuir-se que tant en el cas de *Taliano* com en el de *Primiliano* l'origen dels topònims podria trobar-se en fundi de dues famílies menors documentades a *Barcino*, *Atilianii* i *Primulii*, els propietaris dels quals, per aliances matrimonials o potser per relacions de tipus clientelar, van entrar en l'òrbita de famílies preeminentes de la regió, com els *Pedanii* o *Domitii*, fundi que van ser administrats directament a través de lliberts que en la seva onomàstica reflecteixen aquesta fusió. Potser és significatiu que aquestes dues propietats es trobin probablement a l'interior de l'*ager Iluronensis* (Olesti 1995), una comunitat on les seves elits locals mostren diversos exemples de relacions clientelars amb l'elit colonial (Prieto 1989).

Conclusions

No voldríem anar molt lluny en les nostres propostes de conclusió, atès que aquest treball es troba tan sols en una etapa inicial, on pretenem mostrar la forta relació existent entre la toponímia altmedieval –indicativa de possibles propietats antigues– i l'epigrafi local d'època altimperial.

1- Creiem que del conjunt de dades, i a pesar d'admetre que algunes interpretacions de topònims –o fins i tot de vinculacions entre *fundus* i *gens*– poden ser hipotètiques (no sempre és possible assegurar la residència a *Barcino* d'aquests personatges), sembla desprendre's una clara relació entre elits locals i propietats fundiàries. No podem assegurar que tots els exemples que hem proposat siguin segurs, és a dir, no tenim dades per concloure que tots i cada un dels

15 Segons Abascal (1994) no existeix a Hispània cap personatge amb el *nomen* *Tallius* o *Tallius*, per la qual cosa difícilment podem posar-lo en relació amb aquest possible *fundus*. L'únic personatge que podria estar relacionat amb aquest nom seria l'esclau de *Barcino*, *Cornelius Thallion* (IRC IV 154), però sembla que el seu *cognomen* d'estirp grega ha de relacionar-se amb el seu origen servil.

fundi atribuïts a un grup familiar pertanyin realment al grup documentat en el *corpus* epigràfic altimperial (ja que la cronologia del topònim és molt posterior), però creiem que la densitat de dades coincidents és significativa. Un fet ens sembla incontrovertible: una gran part de les famílies de *Barcino*, i en especial de les més potents – presents a l'epigrafia monumental –, estan representades en aquesta documentació altmedieval, i no creiem que això sigui degut a l'atzar.

És més, exemples com *Cleraniū*, *Titiniū*, *Niciū*, per la seva pròpia raresa en el panorama epigràfic – ja no sols hispà, sinó de les províncies occidentals –, no fan sinó confirmar la validesa del nostre mètode: significativament aquests noms no els trobem només a les inscripcions de la ciutat de *Barcino*, sinó al propi territori colonial, el que difícilment pot considerar-se una coincidència.

2- Una part d'aquests *fundi* documentats han de correspondre a les finques inicials distribuïdes a la *deductio* colonial d'època augustea. La pervivència d'aquests noms de *fundi* originals no sempre implicaria la pervivència de la mateixa família propietària al llarg del període romà, ja que les compres-vendes i l'evolució d'aquests llinatges va implicar sens dubte canvis de propietat importants. A pesar d'això, no deixa de ser suggeridora la forta coincidència entre alguns dels llinatges de *Barcino*, en molts casos identificats per l'epigrafia com a propers al moment fundacional – com els *Licinū*, *Porciū*, *Corneliū*, *Valeriū*, *Quintiū*, *Cleraniū*, i *Titiniū* –, i la pervivència d'un *fundus* al seu nom. L'excepcionalitat d'alguns d'aquests llinatges, com els *Titiniū* i *Cleraniū*, permet identificar-los amb elevada seguretat entre els contingents de gentes itàliques que van completar l'operació colonial, on van rebre un lot urbà i un lot rural de notable entitat.

A més, sembla també significatiu el notable èxit de bona part d'aquestes famílies. En altres paraules, els llinatges afavorits en el procés de *deductio* colonial gaudirien sens dubte d'un punt de partida privilegiat, que probablement va ajudar a consolidar les seves empreses productives i comercials, permetent una consolidació que perduraria almenys durant l'alt imperi.

3- Alguns dels *nomina* que designen aquestes propietats estan representats a *Barcino* per personatges d'origen llibert. O bé es tracta d'un atzar que només ha permès conservar com a representants d'aquestes famílies a membres dependents d'origen servil, el que no és descartable, o bé es tracta de personatges servils que en tenir èxit en la seva vida professional van aconseguir no sols un notable estatus en la vida oficial de la colònia (concretat en el càrrec de servir), sinó accedir al grau de propietari a partir de l'adquisició de finques, i consolidar-se com a membres de la noblesa local en poques generacions.

Una altra part d'aquests *fundi* van poder aparèixer en èpoques posteriors, perquè lògicament l'estructura de la propietat de la terra no va ser immutable. Potser hauríem de veure en aquest segon tipus de propietats, algunes que apareixen fortament vinculades a personatges d'origen servil, lliberts amb uns *cognomina*, com *Nymphius* o *Primulus*, que ens acosten al món de la dependència. La consolidació social i econòmica d'aquests personatges va poder permetre als seus descendents conservar unes propietats fundiàries que els equiparaven a les elits locals tradicionals. En altres paraules, l'èxit econòmic i social d'aquests lliberts (que lògicament no pot generalitzar-se al conjunt de dependents, però que mostra una notable vitalitat en una ciutat portuària i comercial com *Barcino*) els va permetre accedir al rang de propietaris, adquirir terres i donar finalment nom a les seves finques, en una època ja posterior a la de la *deductio* colonial.

4- També volem destacar com aquesta forta relació documentada entre elits locals i propietats fundiàries no és teòrica, atribuïble a la tradicional mentalitat de les elits romanes respecte a la possessió de terres, sinó que es tracta d'una relació efectiva, contrastable, i que pot obrir nous camins a la investigació, en especial l'arqueològica.

Per exemple, es desprèn d'aquestes dades que les elits locals no sols van posseir finques, sinó que es van dedicar a explotar els seus recursos de manera sistemàtica, i aprofitaren les seves xarxes clientelars per optimitzar els seus beneficis. L'exemple dels *Porciū*, *Licinū* o *Pedanū*, implicats en el negoci del vi, és en aquest sentit molt significatiu.

També els progressos en l'epigrafia de la producció, molt notables en els últims anys, poden veure's complementats per aquest tipus d'estudis territorials, que permeten fixar sobre el paisatge la ubicació d'algunes propietats, i complementar la visió global del sistema de producció i comercialització d'algunes mercaderies tan significatives com el vi.

A més, d'aquest panorama global no sols destaca la forta coincidència entre grans famílies colonials i propietats fundiàries, sinó també la forta relació entre aquestes grans famílies entre si, amb especial atenció al cas de *L. Licinius Secundus* (Carreras, Berni, Olesti, en premsa). Sorprenen identificar en l'ager *Barcinonensis* no sols propietats d'aquesta gens, el que semblaria lògic, sinó també la seva forta relació – fins i tot de veïnat – amb propietats d'altres famílies, que en el *corpus* epigràfic mostren obertament la seva vinculació. En altres paraules, una part de les famílies que rendeixen homenatge a *Secundus* formen part del que podríem anomenar les *gentes* amb propietats fundiàries d'entitat, almenys com per aparèixer reflectides

en la documentació altmedieval. No creiem que es degui tampoc a l'atzar, sinó més aviat a l'existència de fortes relacions de dependència i col·laboració entre llinatges "terratinents", o com a mínim posseïdors de finques d'entitat. Sembla intuir-se també en aquestes relacions alguna cosa més que una simple dependència o agraïment cap a un personatge amb influència a Roma, algun tipus de relació més pròxima, potser vinculada als propis negocis derivats de la producció agrícola.

5- Una gran part d'aquestes propietats, amb suficient entitat totes elles per haver perdurat en la descripció morfològica del món altmedieval, es troben ubicades en el traçat de les principals vies romanes, bé sigui la via Augusta (*Semproniana, Liciano, Paulimiano, Octavià*), bé en la desviació de la via Augusta que condueix a *Barcino* (*Porciano, Nisiano, Corneliano, Mirziano, Ticià*), o bé en el ramal costaner de la via Augusta (*Primiliano, Tallano, Tidana, Nymphiano*). Moltes d'elles, a més, s'ubiquen prop del curs dels rius Besòs i Llobregat. Sens dubte la seva pertinent ubicació ajuda a explicar d'una banda la supervivència de la propietat, i per un altre costat el paper preferent dels seus propietaris en època altimperial.

6- Les propietats de les famílies de *Barcino* no poden circumscriure's estrictament al territori de la colònia, ja que algunes de les finques identificades s'ubiquen clarament en l'*ager* de ciutats veïnes, com *Baetulo* o *Iluro*. Creiem que en aquests casos, i com ja ha estat destacat per altres autors (Prieto 1988), la propo-

derància d'algunes famílies de la colònia va haver de transcendir el territori estricte de la ciutat, augmentant el seu radi d'influència cap als municipis veïns, bé directament a través de l'adquisició de propietats en altres ciutats, bé indirectament a través dels seus dependents. Més polèmic seria el cas d'*Egara* i Caldes de Montbuí, la situació jurídica de les quals en època augustea és poc clara, i no semblen haver estat entitats autònomes en aquest moment. Potser aquesta situació va facilitar encara més el control i domini dels seus recursos per part de les elits colonials.

7- Finalment, volem destacar l'estat provisional d'aquest treball, que haurà de completar-se amb la contrastació d'alguns d'aquests topònims amb la documentació arqueològica més recent (en alguns casos encara en curs d'estudi), i en especial amb les dades de l'epigrafia de la producció, una línia d'investigació que creiem molt fèrtil¹⁶. També hem de tenir en compte que l'estudi de la documentació altmedieval i la toponímia ofereix altres exemples, encara per treballar, que poden oferir interessants novetats¹⁷. En tot cas, no volem finalitzar sense destacar que aquest tipus de treballs, a vegades considerats més pròxims a l'estudi de la història de la llengua que no pas de la pròpia història de les societats, poden ser útils sens dubte per a l'estudi de les comunitats antigues, sempre que siguem capaços de comprendre que l'estudi de les formes d'ocupació i explotació d'un territori, l'estudi del paisatge antic, és una peça fonamental per comprendre la gènesi i el funcionament de les estructures socials i econòmiques de l'antiguitat.

¹⁶ Seguint la línia de treball iniciada amb C. Carreras i P. Berni en els treballs ja mencionats (Carreras-Olesti 2002, Carreras-Berni-Olesti, en premsa), haurem ara d'efectuar un estudi sistemàtic dels *nomina* identificats, i analitzar la seva possible presència a l'epigrafia de la producció, en especial marques amfòriques i de *dolia*.

¹⁷ Ens referim a casos com Sarrà (*Sirviano*, 1018), possible *fundus Severianus* localitzat al pla de Barcelona; Campanyà, possible *fundus Campanianus*, al Vallès; Bogunyà (*Buguniano*, 1015), possible *fundus Vaconianus* als voltants d'Egara; Pallejà (*Palaliana*, 986), possible *fundus Palladianus* al Baix Llobregat; o Cervelló (*Cervillonis*, 904), possible *fundus Servilianus*, també al Baix Llobregat. També són interessants els casos ubicats en els extrems del pla de Barcelona, com St. Martí de Provençals (*villa Provincialis, Provincialibus*, 989) i Sta. Eulàlia de Provençana (*Provinciana*, 998-1031), que creiem podrien relacionar-se potser amb la pròpia delimitació de l'*ager* de la ciutat. A títol hipotètic, recordem el caràcter *immutae* de l'*ager* de la colònia de *Barcino* (Digest, 50, 15, 8), que contrastaria amb la categoria provincial de la resta del territori.

BIBLIOGRAFIA

- ABASCAL, J. (1994) *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*. Murcia.
- AGUILAR, A., (1993), "Avanç preliminar a l'estudi dels cadastres romans a la comarca del Vallès (Barcelona)". *Estudios de la Antigüedad* 6/7. Bellaterra.
- ARIÑO, E., GURT, J.M., PALET, J.M., *El Pasado Presente. Arqueología de los Paisajes en la Hispania Romana*, Univ. de Barcelona-Salamanca, 2004.
- ARTIGUES, P.L., RIGO, A., (2002). *Castellarnau (Sabadell). Evolució d'un nucli rural del segle I a.C. al segle VI d.C.* Quaderns d'Arqueologia núm. 2. Museu d'Història de Sabadell.
- ARTIGUES, P.L., BLASCO, M., RIU-BARRERA, E., SARDÀ, M., (1997), Les excavacions al monestir de St. Cugat del Vallès (1993-94), *Tribuna d'Arqueologia 1995-1996*, Barcelona, 99-120.
- AULADELL, J. (1992), Notes preliminars sobre la vil·la romana de Can Boada Vell, Palau de Plegamans, *Limes* 2, 76-81.
- BANKS, PH., (1984) The Roman inheritance and topographical transitions in early medieval Barcelona, a BLAGG, JONES, KEAY (Eds.), *Papers in Iberian Archaeology*, BAR, 193, pp. 600-634.
- BOLOS, J. (1992), "Onomàstica i poblament a la Catalunya Septentrional a l'alta edat mitjana", a Ph. Sennac (ed.), *Histoire et archéologie des terres catalanes au moyen age*. Univ. de Perpignan, p. 49-65.
- BRACONI, P., 2003, "Les premiers propriétaires de la villa de Pline le Jeune", *Histoire & Sociétés Rurales*, 19, p. 37-50.
- BUTLLETÍ 2003, Troballa excepcional d'un segell de plom amb inscripció al jaciment arqueològic de Vallmora. Butlletí de l'Ajuntament de Teià.
- CARRERAS, C., BERNI, P. (2002), Microspatial relationships in the laetanian wine trade: shipwrecks, amphora stamps and workshops", a *Mélanges offerts a bernard liou. vivre, produire et échanger. reflets méditerranéens*. Montagnac. p. 359-369.
- CARRERAS, C., OLESTI, O., "Denominació d'origen M. PORCI: Reflexions al voltant d'una marca d'àmfora tarraconesa", *Laietania*, 2002.
- CARRERAS, C., OLESTI, O., BERNI, P., en premsa, La *Gens Licinia* y el Nordeste peninsular. Una aproximación al estudio de las formas de propiedad y de gestión de un rico patrimonio familiar.
- CHOUQUER, G., FAVORY, F., *Les arpenteurs romains. Theorie et pratique*. Paris.
- CLAVEL-LÉVEQUE, M., VIGNOT, A., (1998), *Atlas historiques des cadastres d'Europe*. Vol. I. Bruselas.
- CLAVEL-LÉVEQUE, M., OREJAS, A., (2002), *Atlas historiques des cadastres d'Europe*. Vol. II. Luxemburgo.
- COLL, J. ROIG, J., (2003), L'Església de St. Salvador de Polinyà. *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sant Cugat, 721 i s.
- COROMINES, J. (1965), *Estudis de toponímia catalana*, I, Barcelona, p. 233-238.
- COROMINES, J. (Ed.), (1993-1997), *Onomasticon Cataloniae*, vol. I-VIII. Barcelona.
- CRAWFORD, M., (1996), *Roman Statutes*. vol. II, Londres.
- ETIENNE, R. I F.MAYET (2000) "Pour l'identité de M. Porcius". *REA* t.102, p.53-57.
- FABRÉ, G., M. MAYER, I.RODÀ (1984) *Inscriptions romaines de Catalogne (IRC). I. Barcelone (sauf Barcino)*. Paris.
- FABRÉ, G., M. MAYER, I.RODÀ (1997) *Inscriptions romaines de Catalogne (IRC). IV. Barcino*. Paris.
- FABRÉ, G., M. MAYER, I.RODÀ (2003) *Inscriptions romaines de Catalogne (IRC). V. Supplementum*. Paris.
- GRANADOS, O., RODÀ, I., (1993) *Història de Barcelona*. Barcelona.
- HINRICHS, F.T., (1989), *Histoire des institutions gramatiques*, Paris.
- LÓRINCZ, B., (1994-2002), *Onomasticon Porvinciarum Europae Latinarum*. Viena, vol. IV.
- MAYER, M. (1996), *Gal·la Placidia i la Barcelona del s. V*. Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona.
- OLESTI, O., 1995, *El Territori del Maresme en època republicana (s.III-I a.C.)*. Estudi d'Arqueomorfologia i Història, Premi Iluro 1994, Mataró.
- OLESTI, O., 2005, Ressenya: Ariño, E., Gurt, J.M., Palet, J.M., *El Pasado Presente. Arqueología de los Paisajes en la Hispania Romana*, Univ. de Barcelona-Salamanca, 2004., *Faventia*, 27/1.
- PALET, J.M. (1997) *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructures i evolució del territori en l'època iberoromana i l'altmedieval segles II-I aC X-XI dC*. Barcelona.
- PENA, M.J. (1999) "Las marcas de M. Porcius sobre ánforas Pascual 1". *Faventia* 21/2, p.75-83.
- PRIETO, A., (1989), "Aproximación a las formas de dependencia en los territorios de Baetulo i Iluro" *Esclavos y semi-libres en la Antigüedad clásica*. p. 179-185, Madrid.
- PUIIG, P. (1995), *El Monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa diplomàtic dels segles X i XI*. Barcelona Fundació Noguera.
- ROCA, P. (1981), *Índex Toponímia del Cartulari de St. Cugat del Vallès*, Sabadell.
- RODÀ, I. (1970). Lucius Licinius, liberto de Lucius Licinius Sura. *PYRENAE* 6, P.167-183.
- UDINA, F. (1951), *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX y X*. Barcelona.
- USCATESCU, A., (2004), *Atlas d'Arqueologia urbana de Catalunya*, vol. 1. Granollers, Barcelona.

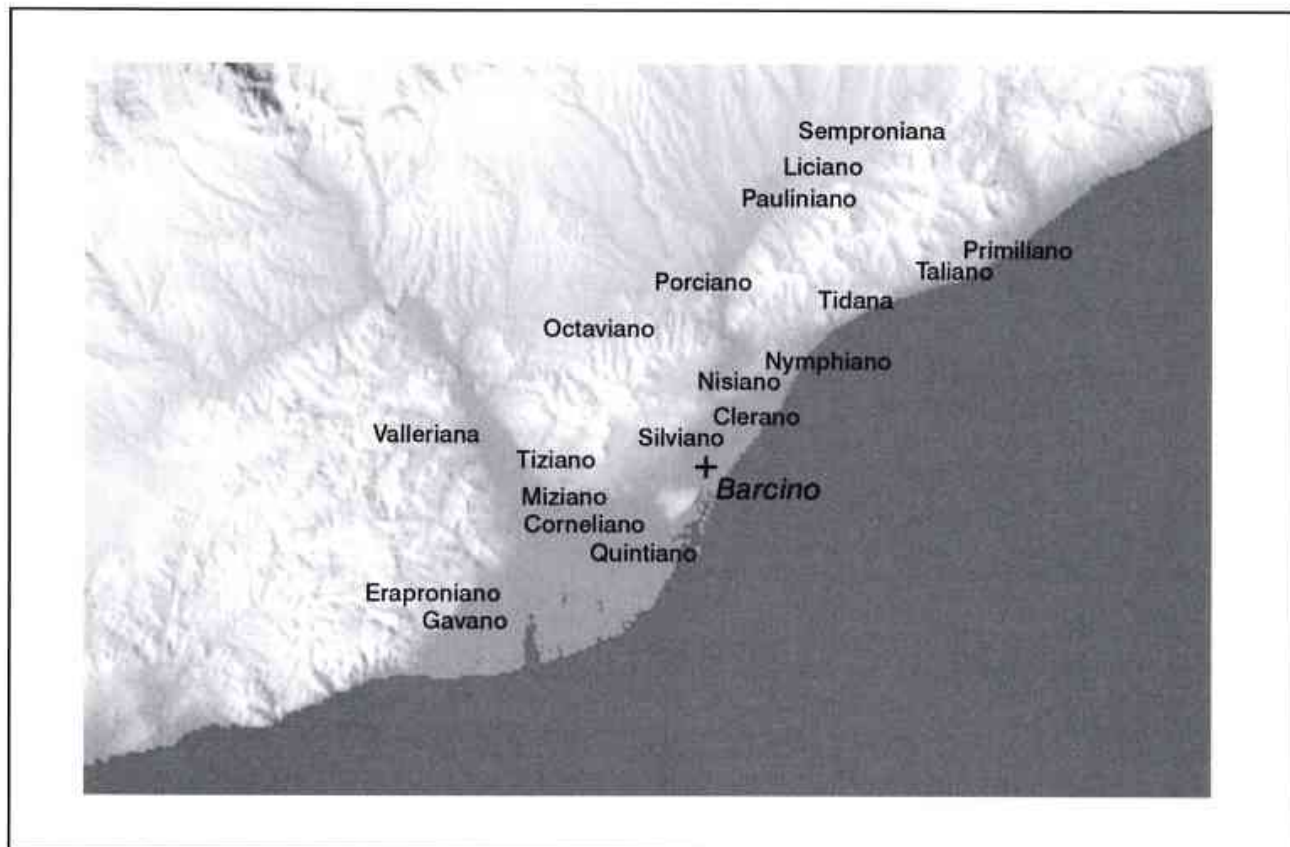

Figura 1. Distribució dels topònims alt-medievals estudiats.

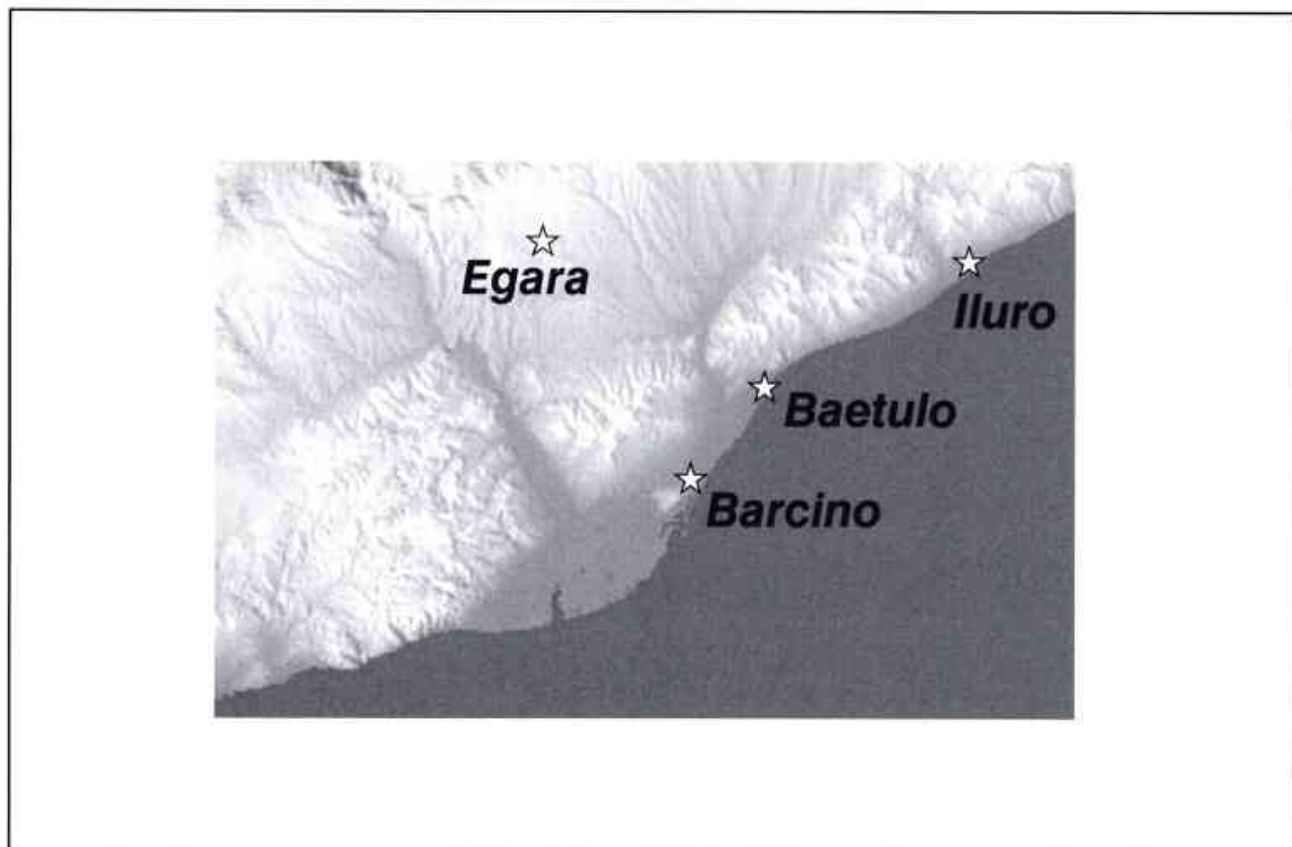

Figura 2. Principals centres urbans mencionats.

Estàtua de Venus trobada a Mataró.

Isabel Rodà de Lianza

Universitat Autònoma de Barcelona

Resumen

Se da a conocer una nueva escultura de carácter excepcional, hallada en las excavaciones urbanas de Mataró (*Iluro*). Se trata de diversos fragmentos correspondientes a una estàtua de Venus púdica de tamaño natural, de extraordinaria calidad; por el tipo de mármol y las características técnicas estilísticas se propone que sea una obra de importación, relacionada con los talleres de Afrodísias (Asia Menor) y fechable en época adrianea.

Resumé

On publie ici une nouvelle sculpture tout à fait exceptionnelle, trouvée au cours des fouilles urbaines de Mataró (*Iluro*). Il s'agit de plusieurs fragments qui correspondent à une statue de Venus pudique, grandeur nature et d'une qualité extraordinaire; à cause du marbre et des caractéristiques techniques, on propose qu'elle soit importée et mise en relation avec les ateliers d'Aphrodisie (Asie Mineure). On situe cette sculpture à l'époque d'Adrien.

Paraules clau

Escultura, Venus, Iluro, Afrodísias, marbre

L'any 2002 fou descoberta a les excavacions de can Xammar, en un nivell amb materials barrejats de cronologia tardana (segle VI dC)¹, una sèrie de fragments corresponents a l'escultura d'una Venus de mida natural, trencada ja d'antic i abocada en aquest indret que no era pas el de l'emplaçament originari.

Es tracta de la testa, un fragment corresponent al maluc, un altre a l'espatlla esquerra, un quart al braç esquerre trencat a l'alçada del colze que estaria plegat, i finalment un darrer corresponent a la imatge del dofí que recolzaria l'escultura.

És de marbre blanc, acuradament polit, de gra gruixut, molt translúcid i cristalls triangulars; per aquestes característiques es pot apuntar com a probable procedència Afrodísies (Àsia Menor). Punts de corrosió afecten els trets antics al front, sobre l'ull dret, a la galta dreta i part superior del nas.

Alçada màxima de la testa: 32 cm

Alçada màxima de la testa, des de la barbata: 23,7 cm

Alçada conservada del cos: 47,8 cm

Alçada de l'espatlla: 25 cm

Braç esquerre: 15,5 cm

Llargada conservada del dofí: 37 cm

La testa, trencada pel coll, es gira cap a l'esquerra en un moviment lleugerament inclinat cap avall i la barbata és ben arrodonida. El pentinat és cenyit per una *taenia* i una ratlla mitjanera divideix el cabell, a banda i banda del rostre oval, en suaus ones que cobreixen la meitat superior del pavelló auricular, amb un treball de trepant ben dosificat, tot contrastant la massa de cabell amb la llisor del rostre; les ones de la dreta estan escrostonades. Dos cargolins a cada costat emmarquen el front, però el primer de la dreta s'ha perdut. Des de la ratlla damunt del front surten dos flocs cap endarrere per formar l'habitual nus a la coroneta que és malmès, essent el dret més ben conservat. Dues patilles cauen per davant de les orelles (la patilla dreta és quasi perduda) i, a la part dreta del coll, uns altres dos petits rinxols es disposen darrere les orelles; acaben en un cargolí i són treballats en un relleu més baix.

Per la part posterior, les ones del pentinat estan treballades més sumàriament, recollint-se a la nuca en una castanya de la qual pengen dos tirabuixons, el dret perdut i l'esquerre trencat; ambdós caurien fins a l'espatlla.

Els ulls, de mirada a l'infinit, tenen ben marcats els lacrimals sense gravat de pupil·les i les parpelles es dibuixen en forma de cinta. Les celles són rectilínies i anguloses; orificis nasals treballats i la boca petita de llavis carnosos, finament entreoberta, esbossa un somriure.

Al fragment corresponent al maluc i part superior de les cuixes, hi veiem el mantell que els cobria, agafat amb la mà esquerra que ha perdut el dors i els dits polze i índex; les ungles són marcades. El treball escultòric és també aquí d'una gran qualitat, tant és així que és perceptible el pubis darrere el drapjat i molt notable la plasticitat de la part baixa del ventre i dels plecs que s'ajusten perfectament a la silueta del cos.

El dofí serviria d'element de suport vertical enganxat a la cama esquerra, com és prou habitual en aquest tipus d'escultures. Manquen la cua i el morro; els ulls de l'animal són gravats i s'hi veu l'element d'unió, trencat, amb la figura de Venus.

Sens dubte som davant les restes, malauradament incompletes, de la que deuria d'haver estat una de les millors imatges representant Venus de tota la península Ibèrica. Tot i el seu estat fragmentari, traspuja una altíssima qualitat tant pel que fa a la matèria primera com al treball escultòric i el poliment final, característiques que l'allunyen de les estàtues estereotipades i mal drestes de gran part de les representacions de Venus arreu de l'Imperi romà².

El tipus d'aquestes Venus és prou conegut. Durant l'hel·lenisme tardà, i sobretot al segle II aC, es varen recrear moltes variants a partir de la famosa Afrodita de Cnidos de Praxíteles (c. 340 aC). Les tres més conegudes, en la seva púdica nuesa, són les Venus Landolina, la de la Tròade i la Capitolina. Aquesta darrera es cobreix el pubis amb la mà esquerra, però

1.- Vull agrair ben sincerament a Joaquim Garcia Roselló, arqueòleg municipal de Mataró, i al Museu de Mataró la possibilitat d'estudiar i publicar aquesta escultura. Cf. X. CELA-J. GARCÍA-J. PERA, *En Arqueologia. Descubrim la Ciutat*, Mataró 2003, p. 40.

2.- Dintre de la península Ibèrica, una escultura fora de sèrie per la seva tipologia eclèctica i excepcional acabat és la d'Itàlica, de mida superior a la natural. Veure, P. LEÓN, *Esculturas de Itàlica*, Sevilla 1995, p. 118-123.

sense el mantell que veiem a l'exemplar de Mataró. Pel que fa a les dues primeres (Landolina i la de la Tròade), cobreixen el pubis amb la mà esquerra mitjançant un escarrit mantell que deixa gairebé del tot lliures les cames³.

La Venus mataronina troba els seus paral·lels arreu de l'Imperi romà⁴. Podríem recordar que al nord d'Àfrica tenim diversos exemples⁵ i també a Itàlia⁶. A la mateixa Hispània el retrobem concretament a la Venus de Mèrida⁷, que presenta així mateix un mantell damunt del maluc recollit amb la mà esquerra, si bé el teixit és reduït i deixa lliures les cuixes; hi veiem també un dofí com a suport, cavalcant en aquesta ocasió per un petit amor. A l'estàtua de la Venus de Mèrida li manca el cap i la seva qualitat és notòriament inferior a la ileronenca, com també tots els altres exemplars que hem esmentat en aquest paràgraf.

Segons aquesta tipologia, la deessa mataronina duria la seva mà dreta vers el pit esquerre i ben probablement el mantell, subjectat amb la mà esquerra,

li arribaria fins als peus. De formes arrodonides i majestuosos, inclinaria lleugerament el seu cos cap endavant i es recolzaria sobre la cama esquerra, mentre la dreta, un xic enretirada, estaria suaument flexionada. Aquesta mena d'imatges de Venus, entre dintre del cercle de les anomenades Afrodites públiques seminues que troben en la disposició del mantell drapejat concomitancies amb l'Anadyomene, és a dir, l'Afrodita emergint de l'escuma del mar, nua o vestida de maluc als peus, amb els braços vers els llargs cabells mullats, segons la imatge que recreava una cèlebre pintura d'Apel·les, avui perduda⁸.

Sembla que la creació de l'arquetip, posterior a la de la Venus de la Tròade, es podria remuntar al segle II aC dintre d'ambients grecs insulars o microasiàtics⁹, però les característiques tècniques i estilístiques de l'estàtua de Mataró duen a ubicar-la dintre del segle II dC, i més concretament en temps de l'emperador Adrià.

La qualitat del marbre i el treball escultòric són tan excepcionals que ens duen a abordar una qüestió

3.- Cf. *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*, vol. I, s.v. "Afrodite", Roma 1958, p. 115-128; *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (=LIMC)*, vol. II, I, s.v. "Aphrodite", Zuric-Munic 1984, pp. 52-54, núm. 409-422, i pp. 82-84, num. 736-755, esp. núm. 736-742, y vol. VIII, I, s.v. "Venus, Zuric-Düsseldorf 1997, p. 203-206, núm. 93-101 i 109-132; P. MORENO, *Scultura ellenistica II*, Roma 1994, p. 664 ss, fig. 797; A. CORSO, "L'Afrodite Capitolina e l'arte di Celisodoto il Giovane", *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche XXI* (1992), p. 131-157; P. ZANKER, *Eine Kunst für die Sinne. Zur hellenistischen Bilderwelt des Dionysos und der Aphrodite*, Berlin 1998, esp. p. 73-75 per a les últimes creacions d'estàtues nues de Venus. Obres bàsiques per a aquesta problemàtica són les de Chr. BLINKENBERG, *Knüde. Beiträge zur Kenntnis der proxitelischen Aphrodite*, Copenhague 1933, esp. p. 52 i 79-85, D.M. BRINKERHOFF, *Hellenistic Statues of Aphrodite. Studies in the History of their Stylistic Development*, Nova York-Londres 1978, esp. p. 98-107 i 164-167, i W. NEUMER-PFAU, *Studien zur Ikonographie und gesellschaftlichen Funktion hellenistischer Aphrodite-Statuen*, Bonn 1982. Una síntesi molt bona i clara de la tipologia d'aquestes Venes, ben il·lustrades, es pot veure a M. SAPELLI, "L'iconografia di Afrodite-Venere nell'Antichità", *La Venere di Anzio. Quaderni del Museo Civico Archeologico di Anzio 2* (2004), p. 17-21. Cf. nota 8.

4.- Ja J.J. BERNOULLI, *Aphrodite in Bausteine zur griechischen Kunstmythologie*, Leipzig 1873 recollí una bona selecció d'exemplars d'aquest tipus, v. esp. p. 259-261. Cf. notes 3 i 8.

5.- M.L. POINSSOT, a *Catalogue du Musée Alaoui, suppl. 1*, París 1910, p. 44, núm. 923 i lám. XXV; *LIMC II,1*, p. 82, núm. 737.

6.- Com la Venus de *Gabi* dels Museus Vaticans; v. G. KASCHNITZ-WEINBERG, *Sculture del magazzino del Museo Vaticano*, Ciutat del Vaticà 1937, p. 131-132, núm. 279, lám. LV.

7.- A. GARCÍA Y BELLIDO, *Esculturas romanas de España y Portugal*, Madrid 1949, p. 142-143, núm. 147, lám. 111; *LIMC II, 1*, p. 84, núm. 749.

8.- Continua essent essencial l'obra d'A. FURTWÄNGLER, *Aphrodite Diadumene und Anadyomene*, Munic 1901. Sobre el tipus d'Afrodita pública amb mantell drapejat al maluc i les seves rèpliques, v. *LIMC VIII, 1*, p. 202-203, núm. 88-92; M. DENTI, "Afrodite pudica semipanneggiata. Questioni d'iconografia", *Archeologia Classica XXXVII* (1985), p. 138-153, lám. XIX-XXII; B.M. FELLETTI MAJ, "Afrodite pudica. Saggio d'arte ellenistica", *ibidem III, 1* (1951), p. 33-65; A. DI VITA, "L'Afrodite Pudica da Punta delle Sabbie e il tipo della Pudica drappeggiata", *ibidem VII, 1* (1955), p. 9 i s., i p. 22 per al llistat de rèpliques. Per a l'Afrodita de Rodos, cf. D.M. BRINKERHOFF, *Hellenistic Statues...*, cit., p. 107 i 167 nota 28 amb bibliografia, i també *LIMC II, 1*, p. 82, núm. 740, interpretada per alguns com a estàtua cunial, de cronologia discutida; el tipus podria correspondre a mitjan segle II aC i haver estat creat a l'Egeu oriental (Rodes-Àsia Menor). Cf. nota 3.

9.- Cf. l'estat de la qüestió a M. DENTI, "Afrodite Pudica semipanneggiata...", p. 140, nota 7; ID., *Xenia XII*, 1986. Cf. nota 8.

sempre difícil: la d'on fou manufacturada, perquè ens sembla clar que es tracta d'una obra importada.

Pel marbre que, macroscòpicament, proposem d'identificar com a procedent d'Afrodísies, pensem en una manufactura de tallers, o si més no artesans, orientals ¹⁰.

Molt recentment, T. Nogales, a partir de les escultures trobades a la Quinta das Longas (Elvas, Portugal), ha proposat la relació de les peces amb tallers d'Afrodísies, presents fins ara a l'escultura hispànica a Valdetorres de Jarama (Madrid) i amb una dependència manifesta d'Afrodísies per part de produccions de Mèrida ¹¹.

Molt important per a la difusió de les peces dels tallers d'Afrodísies, ha estat l'obra de M. Bergmann que analitza sòlidament la problemàtica, especialment per a l'època tardana ¹².

Aquesta nova estàtua mataronina se suma a la prou nombrosa sèrie trobada amb anterioritat, però procedent en la seva majoria de les riques vil·les dels entorns, principalment Torre Llauder i can Rafart (Mataró) i can Modolell (Cabrera de Mar) ¹³. En efecte, són poques, fins ara, les peces procedents pròpiament d'*Iluro* i sens dubte la més destacada, per la seva qualitat i mida, és la imatge de Venus que ara acabem de presentar.

10.- Fonamentals per a l'escola d'Afrodísies continuen sent els treballs de M. (FLORIANI) SQUARCIPANO, *La scuola di Afrodizia*, Roma 1943, "La scuola di Afrodizia, 40 anni dopo", *Archeologia Classica* XXXVII (1985), p. 257-259; "La scuola di Afrodizia (dopo 40 anni)", *Aphrodisias Papers* 2 (1991), p. 126-129. Al seu llibre del 1943, l'autora recollia dues testes d'Afrodita, la segona d'inspiració hel·lenística, a p. 56-57, lám. XVIII a-b. Cf. també J.M.C. REYNOLDS, *Aphrodisias and Rome. JRS Monographs* 1, Londres 1982.

11.- T. NOGALES BASARRATE-A. CARVALHO-M.J. ALMEIDA, "El programa decorativo de la Quinta das Longas (Elvas, Portugal): un modelo excepcional de las *villae* de Lusitania", *IV Reunión sobre escultura romana en Hispania (Lisboa-Cascais 2002)*, Madrid 2004, p. 103-156, esp. p. 116-144.

12.- M. BERGMANN, *Chiragan, Aphrodisias, Konstantinopel. Zur mythologischen Skulptur der Spätantike*, *Palilia* 7, Wiesbaden 1999, pp. 14-25 per a 5 treballs escultòrics dels tallers d'Afrodísies: de l'Esquilí (conservades a Copenhague), de Silaharaga, de Valdetorres de Jarama, de Saint Georges de Montagne i del mitreu de Sidó. Per a Chiragan, cf. p. 31-42 i 55; per a la qüestió de les importacions o d'obres treballades amb marbres locals, cf. p. 37-40; per a la tradició de les formes a l'escultura d'Afrodísies, cf. p. 61-63.

13.- J. GARCÍA ROSELLÓ, coord., *Iluro. Una ciutat per descobrir*, Mataró 1999, p. 34-35, 38-39, 42-43, 49, 55, 68 i 74-75; E.M. KOPPEL-I. RODÀ, "Escultura decorativa de la zona oriental del *conventus Tarracoenensis*", *II Reunión sobre escultura romana a Hispania (Tarragona 1995)*, Tarragona 1996, p. 160-162; I. RODÀ, "L'escultura de Can Modolell", *Laietania* (en premsa).

Fotografia: Ramon Manent

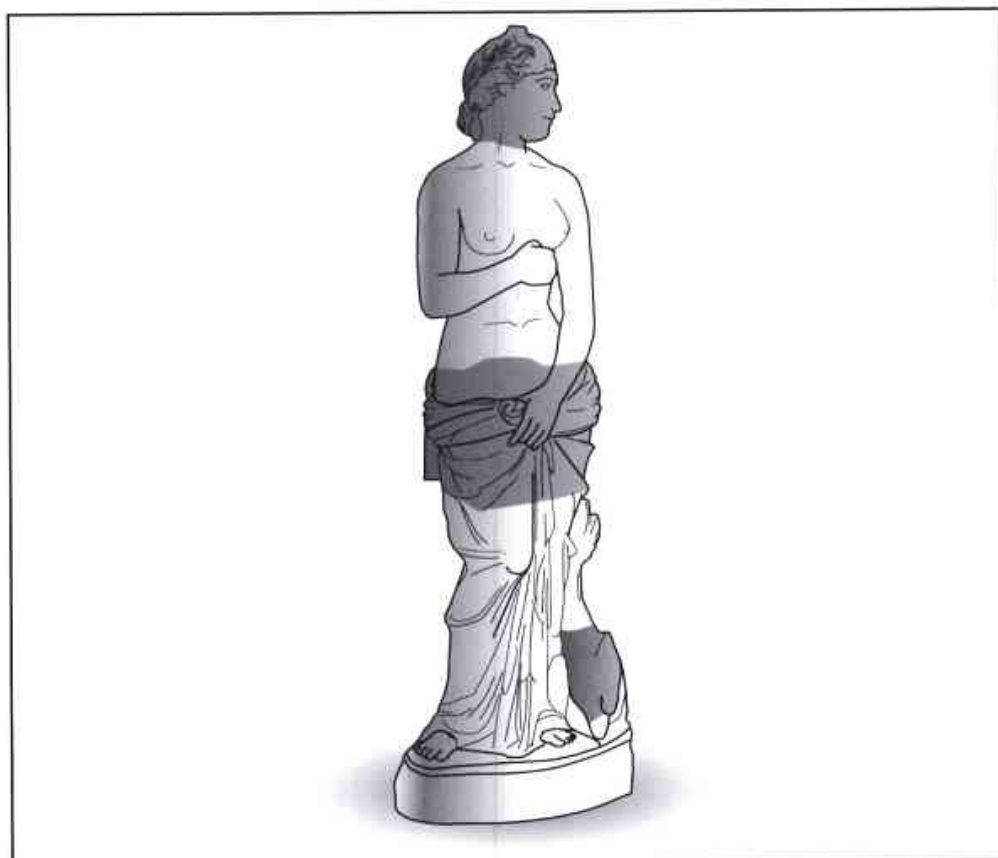
Fotografia: Ramon Manent

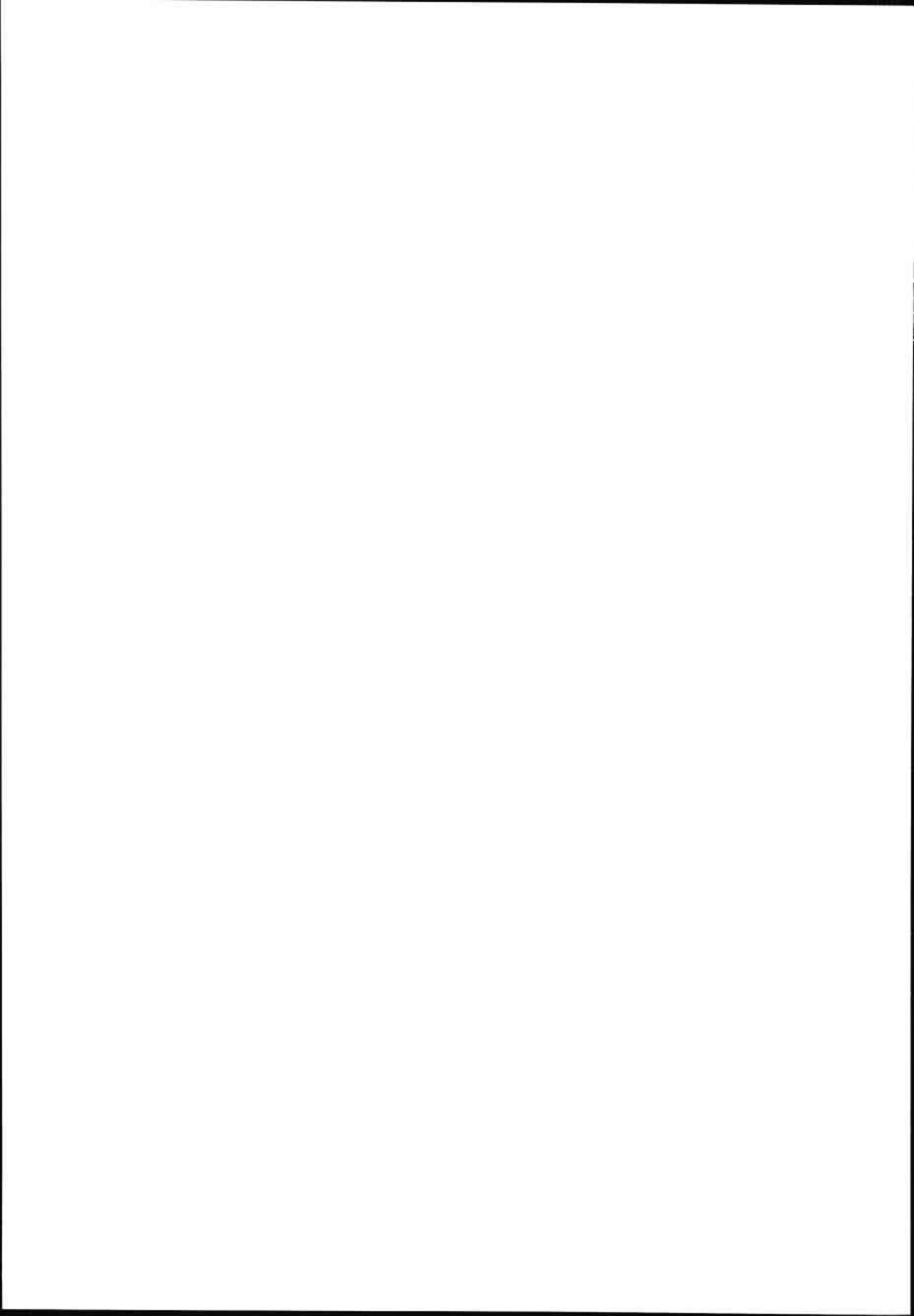
Fotografia: Ramon Manent

Fotografia: Ramon Manent

Recreació de la Venus d'Iluro

Fars de terra endins. A propòsit de la Torrassa del Moro

Ramon Martí Castelló

Universitat Autònoma de Barcelona

Resumen

En la excavación de la Torrassa del Moro (Llinars del Vallès, Barcelona) se ha comprobado que es dudosa la datación romana que se atribuye comunmente a esta fortificación de factura clásica. Partiendo de este caso concreto, se aportan otros ejemplos excavados que vienen a demostrar que este tipo de torres sólo se implantaron con la conquista musulmana y que se integran en un sistema de comunicaciones extenso y complejo, con decenas de casos documentados en Cataluña.

Resumé

Avec la fouille archéologique de la Torrassa del Moro (Llinars del Vallès) on a mis en doute la datation romaine qu'on attribuait à cet édifice. Il y a aussi d'autres exemples déjà fouillés qui montrent que cet type de tours seulement sont introuites avec la conquete musulmane et que forment un systeme de communication extense et complexe, avec dizaines de phares attestés en Catalogne.

Paraules clau

Far, allimara, torre, emirat, al-Andalus.

Faro, almenara, torre, emirato, al-Andalus.

Phare, "manara", tour, emirat, al-Andalus.

Aquesta aportació contrasta, sintetitza i amplia els resultats obtinguts en recerques arqueològiques successives que han estat conduïdes durant els darrers anys des de plataformes diverses i que afecten la cronologia que cal atorgar a un cert tipus de torres que tradicionalment s'atribueix a l'època romana. Nosaltres hem emprat els recursos de la prospecció arqueològica sistemàtica, de l'excavació i de la documentació per arribar a la conclusió que les torres que a Catalunya reben la denominació genèrica "Far" cal atribuir-les al segle VIII i que són alimares pròpies de la conquesta musulmana. És per això que ara es comparen les dades que ofereixen els diversos fars catalans que han estat estudiats o excavats i que proven l'existència d'una xarxa extensa. També es fa necessari, però, reflexionar sobre l'extensió, la distribució i el funcionament que pot haver tingut aquesta antiga xarxa de torres alimares que ara s'identifica.

Propostes historiogràfiques i pràctica arqueològica

Ben conegut per historiadors i arqueòlegs, entre els fars documentats a Catalunya, la Torrassa del Moro o del Far (Llíners del Vallès) és, sense dubte, un cas excepcionalment ben conservat i pot servir-nos de model de referència per caracteritzar aquest tipus de torres: de planta circular, el seu diàmetre màxim s'aproxima als 10 m i es conserva una alçada d'uns 6 m de l'obra original; la torre és construïda amb un aparell de grans carreus de granit ben tallats, que presenten encoixinat exterior i que hom disposa en filades regulars; l'obra es disposa sobre un sòcol de carreus més ample, el seu mur és lleugerament atalussat en alçada i s'aproxima als 2 m de gruix a la seva base; l'edificació ara la coronen les restes del telègraf òptic contemporani que va trobar aquí un emplaçament idoni, on es feia servir una petita porta o poterna d'accés situada a peu pla i que, personalment, considerem fundacional.

El tipus d'obra "clàssica" emprat en la construcció de la Torrassa del Moro va induir els estudiosos, ben aviat, a considerar-la una fortificació d'època romana i a defensar, així, el que semblava una hipòtesi versemblant que ha tingut una acceptació unànime fins fa poc. Si més no, d'ençà de mitjan segle XX aquesta és una referència obligada i repetida als repertoris monumentals i a les monografies històriques d'aquest període, on tendeix a relacionar-se amb la fase de conquesta i ocupació romana del territori (TIR 156-157). Lògicament, després també ha estat considerada un precedent romà quan ha estat observada des de la perspectiva de la història de les fortificacions o dels castells medievals (CCAT, CATROM). Finalment, aquesta torre fou excavada a inicis de la dècada anterior per Eduard Sánchez,

qui ens ha facilitat gentilment els resultats inèdits obtinguts en la intervenció.

No dubtem que la Torrassa del Moro és un cas excepcional per la seva factura i el bon estat de conservació: gairebé cap torre d'aquestes presenta un aparell de tanta qualitat i tan regular com aquest cas; tampoc cap torre d'aquestes conserva una alçada tan alta del mur original en tot el seu perímetre. Això és perquè la Torrassa del Moro ha estat útil fins dates ben recents i, en conseqüència, ofereix una estratigrafia arqueològica complexa, gairebé sense materials associats als estrats fundacionals. De fet, aquí cal advertir que la ceràmica residual de tradició antiga és mínima i que pràcticament es limita a la presència d'algun fragment de *tegula* i àmfora. Al jaciment és més abundant, però, la terrissa altmedieval diversificada, tot i que la major part del material recuperat en excavació correspon a la Baixa Edat Mitjana. Com acabem de veure, res no permet confirmar l'opinió generalitzada de datar aquesta torre a l'època romana, sinó que les dades obtingudes semblen qüestionar-la. En qualsevol cas, el d'aquesta torre no és un exemple únic a Catalunya i es conserven restes d'altres construccions similars, restes que sovint hom coneix amb la mateixa denominació genèrica de "Far". Puntualment, uns pocs d'aquests casos han estat objecte d'estudi arqueològic durant els darrers anys i els avenços obtinguts han estat significatius.

A la Garrotxa i dins el terme municipal de Beuda, tot i no haver estat excavada, cal destacar en primer lloc la torre del Far o castell de Falgars, una construcció de dimensions semblants feta amb grans blocs, on no manquen tampoc els encoixinats, unes característiques que també han induït a atribuir-li cronologia romana (Tura 1991). El cim on es troba la torre s'enlaira fins a 978 m d'alçada i constitueix un observatori prominent sobre la plana empordanesa i la seva pròpia comarca. De fet, ocupa l'extrem oriental de la muntanya de Sant Llorenç de Sous o del Mont i era un referent ben precís al segle X, com planteja un document de l'any 983 ("*cenobium sancti Laurentii qui est situs in monte Cantennos, iuxta ipso Faro*", CDSG doc.123), tot i que desconexem, però, cap notícia explícita de la torre.

També a les comarques de Girona un altre cas similar ha estat identificat i estudiat en l'accés a la vall d'Arbúcies, al municipi selvatà de Sant Feliu de Buixalleu, sobre el turó de 349 m que clou el curs de la riera i que es projecta també sobre el corredor de la Tordera vers el Vallès. Aquí, la Torre de la Mora o del Far ha estat donada a conèixer recentment i ha aportat dades fonamentals: inicialment es considerava un edifici estrictament medieval i es posava en relació amb el castell feudal de Montsoriu (CATROM 3, 325); la realització d'una excavació arqueològica,

però, ha trobat indicis d'ocupació ibèrica en l'emplaçament, mentre descobria la base d'una torre de proporcions semblants a les anteriors, bastida amb grans blocs de granit ben tallats que presenten encoixinat exterior (Font *et alii* 1999 i 2000). Encara que els seus analistes interpretaren que la torre podia ésser una construcció romana, a la mateixa intervenció es detectà un únic nivell d'incendi i de destrucció que aporta materials medievals exclusivament, un nivell d'abandonament definitiu que hom proposava datar vers el segle IX.

D'altra banda i sense connexió inicial amb aquesta tradició investigadora, durant la darrera dècada un equip de recerca de la UAB dirigit per jo mateix ha executat una sèrie d'estudis territorials que, al capdavall, convergeixen en l'estudi d'aquests fars. Les actuacions s'encetaren anys enrere al País Valencià, a la comarca castellonenca de l'Alt Palància, que fou objecte de prospeccions sistemàtiques durant els anys 1995-1997 i on també s'excavà la Torre de Malpaso (Castellnovo). Aquesta torre ocupa un lloc preferent al curs mitjà del riu Palància, davant per davant de la ciutat medieval de Sogorb, i pot assimilar-se perfectament als casos catalans precedents: construïda sobre un despoblat ibèric amb pedra desbastada i lligada amb morter, aquesta torre medieval presenta idèntiques dimensions que aquells exemples; a més, a la torre de Malpaso encara es conserva la porta d'accés original a peu pla, construïda amb grans blocs, i també s'observa el repeu del mur en disminució sobre el qual descansava l'embigat del primer pis, un embigat que devia ésser semblant al que ha estat localitzat al nivell de destrucció de la Torre de la Mora; d'altra banda, l'excavació va permetre documentar una ocupació medieval breu, tot i que intensa, a la qual atribuïm una cronologia aproximada dels segles VIII-IX (Martí-Selma 1996).

Destaquem que a la comarca de l'Alt Palància aleshores també s'advertiren un bon grapat de petites fortificacions primerenques disposades sobre les valls secundàries, tractant-se generalment de torres aïllades de planta circular on s'adossaren petits recintes fortificats, uns conjunts que foren abandonats definitivament vers els segles X-XI. Ara poden servir-nos d'exemple suficient dues torres situades en les respectives valls de muntanya que drenen la Serra d'Espadà cap al sud. Una d'elles es localitza al terme de Gaibiel, just a sobre de la confluència de dos barrancs que formen la capçalera de la rambla homònima. L'altra torre està situada a l'interior de la Vall d'Almonacid, dins el terme municipal d'Algímia, també en la confluència dels dos barrancs o rierols que conformen la capçalera de l'esmentada vall i a sobre d'una font amb un gran cabal d'aigua, el qual s'aprofita per regar les hortes que hi ha a sota de les antigues alqueries. En tots dos casos es tracta de

torres circulars fetes amb una fàbrica semblant a la de Malpaso, però que no superen els 6-7 m de diàmetre màxim i que posteriorment s'amplien amb un recinte fortificat al voltant de la torre original. En tots dos jaciments s'hi troben materials ceràmics altmedievals que difícilment superen el segle X i, en qualsevol cas, aquests dos establiments s'abandonen al llarg dels segles X-XI, coincidint amb la construcció de les noves fortificacions de Gaibiel i Almonacid (Martí-Selma 2002). Es considera evident la filiació que existeix entre aquestes torres altmedievals més petites i la gran torre excavada en Malpaso, un clar precedent que fou destruït molt d'hora, potser en el decurs del mateix segle VIII.

Amb l'experiència valenciana precedent, durant els anys 1997-2001 també al Prepirineu català s'ha desenvolupat un projecte de prospecció arqueològica sistemàtica similar que ha estudiat el territori de Berga durant la transició a l'Edat Mitjana, una iniciativa que ha aplegat mostres de més d'un centenar d'assentaments antics o medievals (Camprubí-Martí 2004). De fet, gràcies a l'execució d'aquest projecte de recerca hem pogut plantejar i verificar amb el treball de camp diverses hipòtesis toponímiques que, simultàniament, hem desenvolupat en relació al conjunt de Catalunya, hipòtesis de treball que ens han permès entendre millor l'organització del poblament durant el període emiral als territoris més septentrionals d'al-Andalus.

Així, gràcies a l'estudi sistemàtic de la toponímia, al Berguedà hem identificat certs establiments que cal relacionar amb l'ocupació i l'organització de la zona durant els segles VIII-IX, com són els casos de 8 "palaus", 5 "guàrdies" i un "far", entre d'altres assentaments andalusins. Aquí hem pogut comprovar que la majoria d'aquests establiments són noves fundacions que s'articulen en dos eixos transversals que hom disposa als extrems del territori i que, puntualment, poden trobar-se lleugerament desplaçats dels topònims actuals de referència: sobre l'extrem meridional, un Palol documentat ha estat identificat al mas de Torredadella (Montmajor); pensem que cal situar un palau i una guàrdia als enclavaments contigus de Cal Peïrot i Balaguer Vell (Viver); la situació torna a repetir-se a Mas Palau, Santa Maria de la Guàrdia i el Palau del Roc (Olvan-Merlès); sobre l'eix superior, la dualitat es repeteix encara a la guàrdia del Roc de Sant Salvador i al Palou dels Arcs (Capolat-Avià) i es documenta un altre palau a Berga; a les carenes del Prepirineu sobre el Llobregat, també situem guàrdies inequívokes als castells tardans de Blancafort i de Puigarbessos (Cercs), mentre trobem desplaçats un palau a Sant Jordi de Cercs i un far a Sant Salvador del Jou (Guardiola de Berguedà), a més del palau de Rotgers (Borredà) que clou l'accés oriental al Ripollès. Durant les prospeccions s'identificaren restes de

torres quadrangulars originals en algunes d'aquestes guàrdies berguedanes: és especialment significatiu el cas de la guàrdia de Puigarbessos, en connexió visual amb el Far, on es conserva un angle d'aparell quadrat de bona talla lligat amb morter; també pot ser-ho la guàrdia de Torneula, on es conserva un mur gruixut amb *opus spicatum* integrat en un edifici posterior.

Però en tot aquest dispositiu de vigilància andalusina al Berguedà destaca, sobre l'extrem septentrional de l'eix principal del riu Llobregat, la localització del lloc de Far, un emplaçament que, inicialment, correspondria a un punt privilegiat d'observació i d'emissió de senyals, en connexió visual amb les guàrdies immediates a l'enclavament estratègic de Berga. Actualment, però, el topònim s'adjudica a l'entorn d'un hostal deshabitat i a un pont medieval que es troben enfonsats a la vall per sota dels 800 m d'alçada, sobre el marge esquerre del Llobregat, a més d'una farga moderna abandonada que se situa poc més amunt. Les dues grafies "Far" i "Alfar" són observades en l'estudi del pont medieval, on es desestima la variant arabitzada (CATROM 12, 209-210). No obstant això, aquí considerem que l'emplaçament més adequat d'un far és el penyal del Castell dels Moros, situat a 1.033 m d'alçada, al mateix lloc i sobre el marge dret del riu, on es trobaven les ruïnes de l'ermita de Sant Salvador del Jou (Id 315-316). Desafortunadament, avui aquesta església ha estat reedificada i, al seu costat, s'acaba de perpetrar la construcció d'un desafortunat edifici ciclopí de planta circular, de 10 m de diàmetre. Encara en obres aleshores, a la prospecció observarem els fonaments de maçoneria lleugerament atalussada refets per l'edifici aberrant i que podien correspondre a restes constructives anteriors aprofitades, potser el basament d'una torre d'ídèntiques proporcions. En tot cas, al voltant de l'edifici es va obtenir una mínima mostra de materials altmedievals significatius, tot i que no aporten datacions precises. Hauria d'eliminar qualsevol dubte sobre l'origen d'aquest far la immediatesa del "grado de Marva", un antropònim àrab inequívoc que es documenta a la falsificació medieval de la dotàlia de Sant Miquel de Vallcebre i que s'atribueix a l'any 1042. Evidentment, però, no hauríem trobat i entès el malaurat far de Berga sense els resultats que simultàniament s'obtenien en l'excavació de la Torre de la Mora selvatana.

Cal recordar, si més no, l'evolució històrica específica del territori de Berga, que es trobà sota domini andalusí durant els segles VIII i IX, gairebé íntegres, encara que la zona extrema que ocupa el Far restaria sota domini franc o cerdà definitivament d'ençà de la fi del segle VIII. En tot cas, el treball de camp realitzat al Berguedà ens ha permès advertir la presència de dos dispositius distints d'època emiral que es complementen, uns dispositius que hem recone-

gut al conjunt de Catalunya i que poden trobar-se arreu d'al-Andalus o de l'imperi omeia: un primer dispositiu logístic original l'integren el conjunt de "palaus" que hom disposa sobre la xarxa viària, siguin vies principals o secundàries (Martí 1999); un altre dispositiu de vigilància o defensa territorial andalusina l'integren les "guàrdies" en alçada, que al Berguedà s'estableixen bàsicament a redós dels palaus (Martí 2001). Aquell dispositiu logístic pot considerar-se fundacional, es remuntaria als anys immediats a la conquesta musulmana i pensem que representa, estrictament, la cinquena part de les terres conquerides que van ser adjudicades al nou estat islàmic (*hums*), com assenyalen les fonts àrabs (Martí-Selma 2002). Contràriament, el procés de formació del dispositiu de vigilància i defensa territorial sembla, però, més complex, fruit d'un desenvolupament progressiu i traumàtic que presenta característiques pròpies en cada territori. Si més no, la comparació de l'Alt Palància i del Berguedà posa en evidència que, malgrat les diferències, el punt de partida és un mateix model de control del territori i que, amb la proliferació de guàrdies o el desenvolupament de petits *husun*, se segueixen tendències similars durant els segles VIII i IX. A aquests dos casos es pot contraposar el dels territoris de les comarques gironines, sota control islàmic només durant els anys 715-785, que seria més pròxim al model inicial de conquesta, on un treball de recerca específic observa la complexitat del dispositiu logístic que constitueixen els palaus gironins i posa en evidència que el jaciment de la Torre de la Mora cal atribuir-lo al segle VIII, en un context on les guàrdies andalusines encara són poques, relativament (Folch 2002).

Òbviament, el model original de referència procedia d'Orient, on es comprova simultàniament la possible presència de dispositius logístics o defensius similars d'època omeia en la toponímia històrica de la zona (Viladrich 1999-2000). Però és a les primitives fonts àrabs del Pròxim Orient o d'Ifriquiya on s'informa que la conquesta i l'ocupació islàmica comportà des d'un principi la implantació d'un sistema de defensa territorial integrat per torres alimares on s'encenien focs (Viladrich 2002-2003). De fet, prèviament ja s'havia proposat l'existència en època andalusina d'un sistema complex de fortificacions i de torres de senyals intercomunicades sobre la vall de l'Ebre o entre Tortosa i Lleida, propostes precursoras que manifesten dificultats previsibles a l'hora de datar els nombrosos i diversos elements que s'atribueixen al sistema (Scales 1990, Bassols 1990). Tot desenvolupant unes i altres propostes, finalment arribàvem a la conclusió que entre les primeres fortificacions islàmiques cal comptar a Catalunya aquelles que reben la denominació genèrica *pharus* en la toponímia antiga, un terme que tradueix al llatí el significat inicial de torre alimara que té la *manara* àrab, unes fortifica-

cions que ocupen, en tot cas, punts rellevants d'observació i que, de fet, constitueixen un dispositiu interterritorial de transmissió de senyals (Martí 2004-a).

La qüestió ha estat tractada i ampliada en un treball de recerca específic sobre les comarques de Barcelona, on es relacionen altres restes monumentals similars del Penedès i del Vallès com són Castellví de Rosanes i la Torre Roja de Caldes de Montbui o, potser, la Torre de les Gunyoles, tot descobrint la presència de restes ignorades d'una d'aquestes torres a la muntanya del Far de Santa Coloma de Farners (Gibert 2003). Aquesta descoberta correspon a unes restes importants que ja han estat objecte d'una primera intervenció arqueològica per part de l'equip de la UAB durant l'any 2004 i on, abans que acabin els treballs d'excavació, les primeres conclusions obtingudes en aquest nou exemplar no ofereixen cap mena de dubte: sense cap ocupació prèvia ni posterior del lloc i amb una mostra mínima de materials altmedievals recuperats fins ara, la construcció de la torre del Far de Santa Coloma, feta amb grans blocs de granit lligats amb morter de calç, només pot correspondre al segle VIII i presenta unes dimensions similars a la resta de torres circulars de factura clàssica citades més amunt.

Al capdavant d'aquestes investigacions ara, amb diversos fars excavats o en procés d'excavació, certes hipòtesis de treball es neutralitzen i altres es matisen o es confirmen. Així pot descartar-se finalment l'origen romà d'aquestes construccions, individualment o en conjunt, torres alimares que ara il·luminen un període històric sense gaires monuments o restes arqueològiques identificades a Catalunya, com és la fase inicial del període islàmic. Demostrat això, la presència de tècniques constructives manllevades de la tradició romana no suposa, però, una major antiguitat de les obres, sinó que, de fet, aquestes són tècniques característiques d'un bon nombre de fortificacions andalusines primerenques (Zozaya 1997 i 2002). A l'al-Andalus, si més no, l'extensió generalitzada del fenomen es comprova en punts tan distants com són la torre de Malpaso (Castelló) o a la navarresa torre de Rada (Bienes 2004).

Sense que manquin diferències d'execució entre uns i altres edificis, la unitat del programa constructiu inicial es comprova en les dimensions semblants que ofereixen totes aquestes torres, amb un diàmetre màxim de 9 o 10 m i murs gruixuts de 2 m als fonaments, quan no tenen la base massissa. Tot i que podien estar dotades d'un pis superior i d'un terrat, com es comprova a Malpaso, no eren torres gaire altes i l'alçada no superaria el diàmetre de la base, unes proporcions que són insòlites en construccions posteriors, com també ho són els accessos a peu pla. D'altra banda, l'exemple de Malpaso ens oferiria també la

presència d'alguns murs d'aquest període construïts en sec a l'exterior de la torre, on es detecta l'existència de cases o cabanes disperses entre les ruïnes del poblat ibèric que ocupa l'emplaçament.

Ens trobem, així, davant d'un dispositiu de vigilància i comunicacions permanent que sembla relacionar-se amb la conquesta islàmica mateix i on, com el seu nom indica, la funció bàsica dels fars és l'emissió de senyals visuals mitjançant fum o foc, potser des dels terrats o, fins i tot, des de l'exterior dels edificis. Per distingir acuradament aquest grup de construccions específic d'altres tipus de torres o d'altres emissors de senyals d'entitat diversa pensem que cal emprar el concepte bàsic de far o el seu equivalent de torre alimara, denominacions concretes que definarien el significat històric que cal atorgar a aquest grup precís, el de la *manara* primitiva.

El dispositiu de torres alimares del segle VIII a Catalunya

La recerca en curs s'enriqueix i es diversifica quan es contrasten les dades disponibles al conjunt de Catalunya, com hem fet prèviament amb els dispositius logístics que integren els palaus o amb els de vigilància que constitueixen les guàrdies. És així com pot destriar-se encara l'especificitat d'aquest tercer dispositiu o superestructura que formen els fars, grans torres alimares integrades en xarxes de comunicació interterritorial o de llarga distància. De fet, tot indica que d'aquest tipus de far de terra endins no hi hauria més que un o pocs més per comarca o territori, on es troben emplaçats habitualment en posició hegemònica sobre els extrems del districte.

En tot cas, si es combina l'anàlisi del registre toponímic que aporta la cartografia actual amb una primera exploració de les principals fonts d'arxiu publicades, a Catalunya els fars es compten per desenes. Així, si fem la denominació toponímica "far" com a referència bàsica i es descarten els fars marítims convencionals, es registra un nombre mínim de 39 casos arreu, dels quals una vintena podien correspondre a torres alimares com les precedents. També cal explorar, però, la distribució del diminutiu "farell" que, tot i que no correspon estrictament a una torre alimara, presenta una certa relació i aporta 9 casos distints. Obviament, encara cal ocupar-se dels topònims derivats del terme àrab "manara", ja reconeguts en aquestes funcions, però també cal explorar altres denominacions genèriques que poden relacionar-se.

Sense dades arqueològiques conegudes, el cas més septentrional d'un far que coneixem es trobaria al Rosselló i és la Torre del Far de Talteüll, un edifici de proporcions similars als altres fars estudiats i que

sembla haver estat reconstruït vers el segle XIII (CATROM 14, 411). Emplaçada a 570 m d'alçada sobre l'extrem N-W de la plana rossellonesa, aquesta torre alimara única té funcions òbvies en la defensa del seu territori estRICTE, però requereix d'altres alimares complementàries desconegudes per comunicar-se amb els fars gironins.

A l'Alt Empordà, situada al bell mig de la plana, una torre alimara es trobaria al punt més alt de la població de Far d'Empordà, sobre un petit promontori d'uns 40 m d'alçada, un emplaçament que es documenta d'ençà de l'any 844 i on l'edifici de l'església de la fi del segle XIII sembla reutilitzar grans carreus ben tallats d'un edifici anterior (CDSG doc.9, 12, 14 etc.).

A la Garrotxa són dos els fars documentats: l'un es troba sobre l'extrem oriental de la comarca i correspon a la torre del Far de Falgars ja citada; sobre el marge SW de la Garrotxa també es documenta al segle XI un vèrtex amb aquest nom vers les muntanyes que volten la Cot de Santa Pau, a poc més de 800 m d'alçada (*"ipso vertice de ipso fano"*)¹.

La comarca de la Selva és la més ben representada, amb quatre casos possibles que es distribueixen d'un extrem a l'altre del territori, en direcció N-S bàsicament: la zona central l'ocupen els fars excavats a Santa Coloma i a Sant Feliu de Buixalleu, tots dos en connexió visual, que canalitzen la transmissió de senyals vers les comarques de Barcelona; a l'extrem N de la comarca, vers Sant Martí Sacalm, també es troba la muntanya del Far amb el santuari de la Mare de Déu, un cim prominent de 1.111 m d'alçada en connexió visual amb la torre de Santa Coloma i amb els fars de la Garrotxa i Osona; d'altra banda, l'any 966 també es documenta encara un altre possible far en l'extrem S-E de la comarca, pròxim a la costa, als confins de Tossa de Mar, potser vers el Puig de Cadiretes, amb 518 m d'alçada (*"ipso Far"*, CC 5, doc. 377).

En sentit transversal, el corredor del Vallès el presideix des del seu marge meridional la Torrassa del Moro de Llinars, mentre que al Vallès Occidental també existí un far documentat a prop d'Ègara, emplaçat potser vers la Maurina, un petit turó amb 316 m d'alçada (Soler 2003).

La presència de torres alimares originals més enllà del riu Llobregat es confirma al Baix Penedès, on el

lloc de Bellveí era comunament conegut com el Far fins ben entrat el segle XI, quan disposava d'un castell i va canviar de nom (*"ipso chastro quod vocatur Bellvezi quo mutato alio nomine nunc vocitatur Far"*, ACB doc.791).

A la Depressió Central també es detecta puntualment la presència de la xarxa de fars: a la comarca d'Osona, amb 800 m d'alçada, el puig del Far en Tavèrnoles sembla un emplaçament idoni; a la comarca del Bages el Soler del Far a Castellnou ocupa un altiplà de 515 m d'alçada sobre el marge dret del riu Llobregat; i recordem també que al Berguedà es confirmava en prospecció la presència d'un Far extremer sobre el mateix eix fluvial.

L'extensió del dispositiu de la Depressió Central torna a confirmar-se a les comarques de Lleida, amb alguns fars documentats. Comptem dos casos certs a la Segarra que confinen amb els extrems orientals del pla: així, sobre els accessos meridionals a la ciutat de Guissona, la població tradicional del Far se situa en un turó a 532 m d'alçada (Torrefeta) i conserva restes d'una torre circular del seu castell medieval, construïda amb pedres de mida mitjana i un sòcol més ample (DACS; CATROM 24, 472-473); encara a l'extrem S-E de la comarca segarrenca, la població de Montfar ocupa un cim a 600 m d'alçada i constitueix un emplaçament idoni (Ribera d'Ondara). També a l'extrem meridional de la comarca de la Noguera, l'any 1170 sembla documentar-se un far a prop de Montgai, un topònim que no hem sabut identificar i que potser només tradueix certes competències del lloc pròxim d'Almenara (*"condamina de Far"*, CDCTG doc.217). També al Segrià semblen trobar-se indicis onomàstics adequats al despoblat de Vinfaró (Alfés), situat vora el tossal homònim de 239 m d'alçada, no gaire lluny de la Granja Almenara, encara que una altra etimologia ha estat proposada (OC 8, 71).

Fins i tot a les comarques de Tarragona també trobem indicis onomàstics que ens recorden els fars. A la Ribera d'Ebre, el serrat de les crestes de Faros (Flix) presenta una alçada que oscil·la entre 180-280 m, però desconeixem altres arguments que permetin confirmar la presència d'un far aquí. Al Baix Ebre, el Farrúbio presenta un cim de 792 m i dona nom també a un barranc i a una partida homònima sobre el marge dret del riu Ebre, tot i que es considera un duplicat mossàrab de Font-rubí (OC 4, 252-253). Aquí

¹ Agraïm a Jordi Gibert la localització d'aquesta única referència escrita coneguda que completa la xarxa interior gironina.

també els casos de dos Alfara semblen relacionar-se amb possibles fars, millor que tractar-se de poblacions o barris com proposa l'altra etimologia plausible (OC 2, 123-124): al Baix Ebre, el nucli d'Alfara de Carles es troba enlairat al peu d'una carena que oscil·la entre 413-960 m d'alçada; al Montsià, la Punta de la font d'Alfara té una alçada de 767 m dins el terme de Mas de Barberans.

D'altra banda, pensem que mereix una consideració particular un grup nodrit de 15 fars pirinencs que es registren i que presenten una gran concentració a les comarques del Pallars i la Ribagorça o al seu entorn immediat. Així al Pallars Sobirà comptem 5 "Faro" distints, tots ells pics prominents que se situen sobre algunes poblacions tradicionals, als quals cal afegir, si més no, un Far en territori francès². Succeeix el mateix al Pallars Jussà i a la Ribagorça, on comptem un mínim de 8 casos³. Sobre la condició d'alimares medievals d'aquests puigs pallaresos i ribagorçans no sembla haver-hi cap dubte, tot i que es desconeix que hi hagi rastre de torres en aquests emplaçaments encimbellats. Aquí, la proliferació del topònim pensem que delata, més aviat, l'extensió posterior al període islàmic d'aquella pràctica inicial i l'arrelament de les "falles" en les tradicions del costumari local⁴. En tot cas, el precedent més reulat d'això només pot remuntar-se a la conquesta islàmica i tampoc pot descartar-se que algun d'aquests exemples pugui correspondre efectivament a l'enclavament d'una torre alimara primitiva, mentre que aquestes "falles" o torxes tradicionals poden indicar-nos com eren els focs que s'encenien al capdamunt dels fars. No estem tan convençuts, però, que pugui assimilar-se als exemples anteriors un cas únic que es localitza a la comarca de l'Alt Urgell, on el Serrat del Far se situa sobre Estamariu i assoleix una alçada màxima de 1.351 m.

De tots aquests casos que acabem de veure, si més no, una vintena són fars inequívocs i correspondrien originalment a torres alimares com les descrites més amunt. Localitzades des del Rosselló fins a les comarques de Catalunya Nova, individualment aquestes fortificacions presenten una posició hegemònica i

assumeixen funcions principals de vigilància i alerta al propi territori o als territoris contigus, perquè des de la seva posició prominent poden rebre i amplificar les senyals d'altres emissors de menor entitat. Quan es disposen en xarxa, però, la distribució dels fars es manifesta com un sistema de comunicacions complex i pautat, com succeeix amb la sèrie completa de 9 casos que uneix l'Empordà i la Garrotxa amb la Plana de Vic i el Vallès: les distàncies màximes que separen dos fars successius en tota aquesta sèrie mai superen els 20-24 kms i és aquesta la longitud habitual, tot i que entre dos fars alterns poden produir-se connexions visuals directes a major distància si les condicions meteorològiques són adequades; la menor distància que es registra és només de 9 kms en línia recta entre els fars de Santa Coloma de Farners i Sant Feliu de Buixalleu, tot voltant el flanc meridional del Montseny. A les comarques del Llobregat, però, els exemples es rarifiquen i, en conseqüència, a partir d'aquí la xarxa es difumina, tot i comprovar-se l'extensió de casos puntuals fins a les comarques més occidentals. És evident que a partir del Llobregat el substrat toponímic comença a canviar, sense que manquin exemples de torres alimares que han perdut la seva denominació inicial. Així es comprova al castell de Castellví de Rosanes, on la seva torre circular, d'uns 10 metres de diàmetre, presenta un basament massís fet amb carreus de superfície encoixinada, sovint en disposició de través (Bolòs-Pagès 1986). Si aquesta és una fortificació andalusina com pretenem, al conjunt de Catalunya també caldria considerar, en conseqüència, tots els topònims derivats de "*castellum veteris*", potser una desena d'exemples sense garanties que requereixen estudis arqueològics individuats per comprovar l'antiguitat de cada cas concret.

Ara, però, considerem prioritari ocupar-nos a part del grup de topònims que integren els derivats diminutius dels fars sota la forma habitual "Farell", on es compta un mínim de 9 casos diferents que aporten nous indicis i que es concentren bàsicament a les comarques pròximes a Barcelona i a la Segarra. Sobre l'extrem de la diòcesi de Girona, a la costa del Maresme vers Sant Pol de Mar, el lloc del Farell se situa a

2 Són els casos del Faro d'Isil, un pic de 2.100 m sobre un coll, el Faro d'Esterrí d'Àneu, amb una alçada de 1.705 m, la Posella del Faro, situada vers 1.500-1.700 m sobre Burgal, el Faro de Farrera de Pallars, amb 1.653 m d'alçada i situat sobre Burg, i possiblement el Serrat del Farro a Llayorsí, amb alçades de 1.400-1.600 m, a més del Pic del Far sobre la vessant francesa, amb 1.908 m d'alçada sobre Saleish.

3 Són els casos del Far de la Torre de Cabdella, nom que conserva el Santuari de la Mare de Déu i una plana situada sota un pic de 2.100 m, el Pui de Far sobre Castellví de Bellera, amb 1.623 m d'alçada, el Faro d'Erill, amb 2.053 m d'alçada sobre Barnuera, la partida del Faro Vell a Pont de Suert, situada a 1.100-1.300 m d'alçada, un Far es documenta vers Pont de Claverol, al límit de Sossís i el coll de Ramoneda, mentre que el mas Faro de Tremp se situa a 800 m al peu d'altres cims, als quals cal afegir els exemples del Faro de Montanui, amb 1.420 m d'alçada, i encara un altre Faro sobre Castanesa, tots dos ja al marge dret de la Noguera Ribagorçana.

4 Serveixi d'exemple de la vella tradició festiva d'encendre falles als fars pallaresos el reportatge gràfic sobre la Nit de Sant Joan a Isil realitzat l'any 1957 (Català 1997).

una alçada d'uns 60 m només i no disposem d'indisccis complementaris que avalin el seu significat. Al Vallès, dos Farell flauegen Caldes de Montbui: l'un, sense avals, correspon a can Farell, un mas que se situa a l'extrem del terme de Lliçà de Munt; l'altre, ben idoni, és el serrat de Farell o Farellet, situat a 700-800 m d'alçada rere el turó de la Torre Roja i documentat l'any 1066 (ACB doc.703); d'altra banda, situada a 395 m d'alçada i associada als casos anteriors, cal destacar que la referida Torre Roja presenta restes d'una construcció primitiva de planta circular amb aparell gros i amb dimensions semblants a les dels fars excavats, unes característiques que la fan un candidat idoni dins del grup de torres alimares primitives. Al vessant meridional del Vallès Occidental també es documenta un lloc anomenat Farell l'any 986 al terme d'Aiguallonga o Vallldoreix (*"locum que dicunt ad ipso Favello"*, CSCV doc.179). Fins i tot a Barcelona mateix, a la muntanya de Montjuïc es documenta l'obra i reparació de la torre del Farell l'any 1357, sense que es pugui precisar el seu origen (CCAT 2, 596). També al Bages cal considerar el puig de Farell, amb 460 m d'alçada que se situa sobre Santa Creu de Palou, al terme de Mura. Finalment tres Farell més es localitzen a la Segarra, al voltant de Guissona: el mas Farell es troba a mig vessant en Florejacs, vers 440 m d'alçada; un altre mas de Farell es troba a 500 m d'alçada en Massoteres; i encara, la costa de Farell és el nom d'una partida situada a 500 m d'alçada en Torrefeta i a prop d'un far, un topònim ben documentat durant el segle XI (Sanges 1980). Res fa pensar que aquests diminutius corresponguin a les grans torres alimares descrites abans, però són topònims concurrents que poden documentar-se antigament i que semblen relacionar-se amb aquells casos, sigui per proximitat o perquè poden exercir funcions complementàries a la xarxa d'alimares.

Un cop contrastada la distribució geogràfica dels topònims derivats del mot llatí *"pharus"*, ara caldria fer el mateix amb els topònims històrics que deriven de les denominacions àrabs comunes que tradueix aquest concepte. En primer lloc, no ofereix cap mena de dubte la significació de torre alimara que cal atorgar al topònim català Almenara o a la seves variants Almenar i Almenarella (OC 2, 157). Cal observar, si més no, que aquest sembla ésser el significat primitiu de la *manara*, un terme que en la llengua àrab va prendre aviat la significació estricta de "minaret". Ben significatius, en conjunt aquest grup només ofereix una mostra reduïda de 6 casos possibles, tots ells localitzats a les comarques de Catalunya Nova. El més oriental dels exemples es troba als confins de Santa Coloma de Queralt i correspon al veïnat d'Almenara que, amb 800 m d'alçada, constitueix un mirador excel·lent sobre la comarca de l'Anoia. A la comarca d'Urgell, l'emplaçament del conegut Pilar d'Almenara reuneix tots els requisits propis d'un far,

en ocupar el cim més prominent de la serra homònima a 458 m d'alçada, tot i que l'esvelta torre que es conserva correspon, pròpiament, al castell feudal i es data vers la fi del segle XI (CCAT 6, 957-963; CATROM 24, 515-517): aquest jaciment, si més no, ha estat objecte d'una certa atenció de temps enrere per part dels erudits i advertim que vers els anys seixanta es recuperaren uns pocs materials de tradició romana, a més d'altres ceràmiques grises més abundants que es consideraven visigòtiques o que es diferencia d'altres produccions andalusines i medievals (Pita 1964-1965). Al Segrià, a prop del nucli de població d'Almenar, les ruïnes d'aquest castell medieval també ofereixen un emplaçament idoni amb 329 m d'alçada màxima: la documentació del segle XII sembla indicar que aquest lloc rebia el nom d'Almenara Vella poc després de la conquesta cristiana, un testimoni inequívoc de la seva antiguitat (DSMP; García 1995). També al Segrià, el lloc de la Granja Almenara se situa al peu del Tossal Gros (Alfés), amb 252 m d'alçada, ben a prop d'un altre possible topònim redundant que hem vist abans, el despoblat de Vinfaro. Potser també cal integrar en aquest grup un darrer cas de la Terra Alta, en referència a dues partides distintes anomenades Menares i separades per la Punta de Menares, a 471 m d'alçada (la Fatarella). Localitzat a la Llitera caldria afegir, finalment, el diminutiu Almenarella que es localitza al terme de Fraga. Si més no, els quatre primers casos pensem que poden considerar-se emplaçaments de grans torres alimares del segle VIII, previsiblement de planta circular, encara que les dades que tenim per confirmar-ho són mínimes.

Menys segurs que els anteriors són, però, els possibles derivats catalans del mot àrab *sauma'a*, la denominació més usual emprada en referència als minarets al nord d'Àfrica i al-Andalus (Hillenbrand 1991). És per això que, aquí, també pensem que poden derivar d'aquest terme uns pocs topònims catalans que recullen la forma Selma, fins ara entesa com un derivat de l'àrab "salma" amb significat de salvaguarda, una variant nombrosa al nord del País Valencià (OC 7, 92). A Catalunya, però, només identifiquem dos casos possibles que hom troba a llevant de Tarragona: l'un correspon al nucli tradicional de Selma (Aiguamúrcia, Alt Camp), al peu del seu castell medieval, una fortificació on s'observen les restes d'una torre quadrangular mig desapareguda per una esllavissada al punt més alt de l'emplaçament (CATROM 21, 312-313); l'altre cas correspon a la denominació antiga "Setma" en referència a l'enclavament de Torredembarra, on existia un edifici considerat un colomer l'any 1057 (*"ipsa palomera de Setme"*, DSMP doc.11). Encara que només disposem d'aquestes dues referències, sembla clar que això no són fars, sinó que, més aviat, poden correspondre a d'altres tipus de torres quadrangulars d'època andalusina.

En tot cas, a Catalunya semblen més nombroses les possibles variants diminutives de *sawma'a*, com Salmell o Salmella, un altre grup controvertit que prolifera i que pot haver deformat els topònims originals. De fet, la variant bàsica i més evident d'aquesta sèrie recull la forma masculina "Saumell", amb quatre casos identificats a les comarques del Penedès i l'Anoia: a la comarca de l'Alt Penedès i als dos extrems del terme de Font-rubí hom troba els casos de cal Saumell i la seva plana, als confins amb la Granada, i de cal Pere Saumell, al peu de la serralada prelitoral; a l'extrem N-W del Baix Penedès també es localitza el lloc de cal Saumell, situat al peu de la Talaia del Montmell; encara a la comarca de l'Anoia s'identifica un altre cal Saumell al terme de Jorba. També es documenta puntualment, però, la forma diminutiva femenina Selmella (Alt Camp), que és el nom del despoblat d'un castell medieval, d'etimologia fins aquí incerta i que ha estat entesa com "*salma ellah*" ("la magnífica o la divina Selma"), una interpretació que pot descartar-se en benefici del diminutiu català que també es proposa aleshores (OC 7, 92-94).

Considerem, però, que els derivats de *sawma'a* poden aportar encara altres variants i desenes de casos possibles si es consideren i són vàlides certes reflexions filològiques un xic alambinades. Així, com observa Joan Coromines mateix, d'ençà del segle XII la primitiva documentació relativa al cas concret de Selmella tendeix a llatinitzar forçadament el topònim en "*ipsa Oimella*", una proposta correctora no recixida en aquest exemple precís, tot i que pot haver estat consumada en altres topònims de la Catalunya Nova com els Omells, els Omellons, Riudoms o l'Omeda (OC 7, 92-94). Com s'observa, aquesta confusió precoç es generaria en intentar corregir alguns noms equívocs que es consideren fruit de la parla salada, ultracorreccions pseudoerudites que poden remunrar-se temps enrere, fins als segles IX-X, quan la llengua comuna devia semblar-se ben poc al llatí clàssic.

Si deriven de l'àrab *sawma'a* com pensem, poden donar testimoni d'això dues desenes de casos que hom pot assimilar al topònim l'Ametlla, en totes les seves variants, possibles ultracorreccions vulgars com succeïa en Selmella. Ben documentades antigament, "*ipsa Amigdala*", "*ipsa Amenola*" o "*Amenoleles*" són les formes llatinitzades bàsiques que consideren els textos primitius, on es consigna una extensa sèrie de topònims distribuïts arreu. En una revisió ràpida els trobem a les comarques litorals i prelitorals, del Rosselló fins a l'Ebre: "Amenola" es documenta als límits de Sant Genís les Fonts (Rosselló); "Amenula" és una coromina documentada a Borrassà (Alt Empordà) i rep aquest nom un altre lloc que es localitzaria a les portes de Girona, vers Campdorà; l'Ametlla del Vallès es documenta ben aviat (Vallès Oriental) i a Pineda de Mar es documenta la casa forta de la Menola (Maresme); tam-

bé "Amenola" es documenta vers Sant Martí de Provençals (Barcelonès) i "Amenoleles" a Collbató (Baix Llobregat); l'Ametlla de Mar és, però, un cas únic en les comarques de Tarragona (Baix Ebre). També a les comarques de la Depressió Central aquests topònims són habituals: aquí, l'Ametlla de Casserres i l'Ametlla de Merola es troben sobre el marge dret del curs mitjà del riu Llobregat (Berguedà); una altra "Amenola" es documenta vers Sant Joan d'Oló (Bages); la masia de l'Aumella es troba vers Aguiló a Santa Coloma de Queralt (Conca de Barberà); cal comptar encara l'Ametlla de Segarra a Montoliu i es documenta "Amallanell" en relació a Maldanell (Segarra); finalment, encara es documenta un lloc dit "Amenola" vers Almenara Alta (Urgell). Fins i tot a les comarques pirinenques aquests topònims són freqüents: com són l'Ametlla de Cabó i el corral de l'Almella a Montferrer i Castellbó (Alt Urgell); també cal considerar el castell de l'Ametlla de Montsec a Camarasa i un barranc de l'Ametlla a Artesa de Segre (Noguera). Finalment, un darrer exemple documentat al Vallès Occidental sembla confirmar una certa relació d'aquests topònims amb la xarxa logística de palaus andalusins: es tracta del "Palacio Dalmanla" o "Dalmalla" que es documenta inicialment en relació a Montornès del Vallès (Vallès Occidental), una denominació que esdevé comprensible si fa referència a una "Selmella". A hores d'ara, però, s'imposa la prudència i cal advertir que cap d'aquests exemples aporta dades que permetin suposar que es tracta de grans torres com els fars i tampoc advertim l'existència de restes d'altres tipus de torres eloqüents. Si més no, l'emplaçament enlairat i la distribució de la major part d'aquests exemples pensem que pot completar l'organització dels fars, tot i que caldrà una recerca arqueològica específica per comprovar si les "ametlles" corresponen a un cert tipus d'alimares.

En tot cas, finalment hem pogut comprovar que l'extensió de la xarxa de fars es certifica a les comarques planeres de Girona, Barcelona i Lleida, mentre que el sistema esdevé fonedís i intermitent en àrees més muntanyenques. Això demostra que, des d'un principi, la xarxa de fars i, especialment, els fars isolats haurien requerit d'altres emissors-receptors de senyals complementaris de menor entitat per informar-se o per comunicar-se amb la resta de torres alimares. Entre d'altres, els "farells", les "selmes" o les "selmelles" poden haver exercit de bon començament aquestes funcions complementàries de guaita i alerta, funcions que també són pròpies de les "talaies" i les "guàrdies" o d'altres fortificacions andalusines primerenques. A l'Alt Empordà poden servir-nos d'exemple d'això les fortificacions menors que complementen la torre alimara del Far d'Empordà: a prop seu, la Guàrdia de Vilamacolum ocupava una posició avançada sobre la costa; d'altra banda, sobre els dos extrems del golf de Roses es pot comprovar la presència de petites torres de

planta circular a la Guàrdia Morisca (Roses) i el castell de Rocamora (Torroella de Montgrí).

No ens sembla tan evident, però, el significat de torre de guaita o alimara andalusina que recentment s'ha proposat en relació al topònim català "cirera", una denominació que prolifera a la Catalunya central (Balaña 2002). De fet, el mateix autor havia defensat que aquest topònim derivaria de l'àrab *hirasa* i que definiria un punt de vigilància o de guàrdia (Balaña 1997, 67) i jo mateix havia integrat els derivats de "cirera" en iniciar l'estudi de les guàrdies altmedievales a Catalunya (Martí 2001). És al treball de camp, si més no, on comprovem que aquestes "cireres" presenten, més aviat, qualitats que són pròpies dels colls de muntanya, emplaçaments precisos que sovint impossibiliten la presència d'alimares: així, la vil·la altmedieval de la Cirera en Borredà (Berguedà) es troba enfonsada sota el coll homònim, ben a prop del palau de Rotgers; succeeix el mateix amb la Cirera de Rajadell (Bages) que sembla trobar-se a l'assentament medieval de can Coll, sota el coll de can Massana, una masia de fundació moderna. Així, tot i que l'etimologia àrab sembla correcta, la vigilància o la guàrdia que poden haver exercit les cireres sembla limitar-se al control directe de certs passos secundaris de muntanya, sense que es detectin torres de guaita als cims més pròxims dels casos estudiats.

Ha succeït el mateix amb els topònims catalans Marata, que consideràvem derivats de l'àrab *misr* amb el significat de campament i que, al capdavall, resulten ésser simples sembrats, com hem pogut comprovar aquí i també als diversos Almisrà d'Alacant (Martí 2004-b). Igualment cometérem l'error principiant d'identificar la torre de Malpaso amb un *ribat*, en associar la fortificació al topònim immediat d'Almonacid i en seguir una proposta genèrica que apuntava en aquesta direcció (Pavón 1995). De fet, en desenvolupar això hem arribat a defensar que el topònim català Monistrol podia correspondre a emplaçaments i funcions similars a les de la torre de Malpaso, però ha bastat l'execució d'una campanya específica d'estudi d'aquest tipus de topònims a la comarca del Bages durant l'any 2002 per comprovar que es tracta, efectivament, de monestirs altmedievales, sense relació directa amb la vigilància o la defensa territorial d'al-Andalus.

Tots aquests darrers casos demostren que la correcta interpretació del registre toponímic no és gens fàcil i que la pràctica arqueològica és el mitjà més adequat per caracteritzar i entendre finalment el significat precís de cadascuna d'aquestes sèries d'establiments potencials d'època andalusina. Sigui amb l'arqueologia extensiva o amb l'excavació de certs jaciments, només així podem contrastar les diverses hipòtesis que ara es plantegen.

Conclusions

Relativament tardanes, les fonts àrabs no aporten cap notícia directa sobre l'existència original d'una xarxa específica de fars a l'al-Andalus, mentre que, en relació a Catalunya, només faciliten un d'aquests antics topònims. Així sabem que, en territori català, la campanya d'al-Mansur de l'any 982 "conquerí la fortalesa de Mont Far (*Munt Farig*), Girona i Odena, d'on tornà amb botí i captius" (Bramon 2000, 331-332). Si la identificació d'Odena sembla correcta donada la posició fronterera d'aquest enclavament, la localització de Mont Far i Girona ens semblen més discutibles: Mont Far ha estat identificat amb la Torrassa del Moro o del Far a Llinars del Vallès, una identificació que justifica conduir l'itinerari d'aquesta campanya fins a les comarques de Girona (Benet 1988, 93-96); com hem vist, però, els fars a les comarques catalanes són nombrosos i això multiplica les possibilitats, sense que pugui provar-se que l'agressió arribi a Girona; en aquest cas, la narració penssem que pot referir-se més aviat a l'enclavament de Montfar, als confins de la Segarra amb l'Anoia, sobre l'extrem d'un extens sector de frontera que fou objecte de diverses escameses i de combats freqüents durant el darrer quart del segle X i el primer terç del segle XI.

Malgrat el silenci d'aquestes fonts, ara sabem amb certesa que l'edificació dels fars catalans correspon a la fase de formació de l'al-Andalus i que, previsiblement, van ser implantats durant el procés de la conquesta àrab donades les seves característiques. Així pot deduir-se del caràcter monumental d'aquests edificis que es fa evident en les tècniques constructives emprades, monuments que dominen el paisatge i que són visibles, amb els seus focs, de ben lluny. És també amb els fars com es fa palesa la dominació i la presència permanent del primer Estat islàmic sobre cada territori concret, encara que el fonament de la seva riquesa es trobi a les planes i no necessàriament als palaus. En aquest sentit pot destacar-se els casos recurrents de la Torrassa del Moro de Llinars i de la Granja Almenara que se situen sobre Sant Julià d'Alfou i Allés, respectivament, dos derivats evidents del terme àrab *al-hawz*, amb significació de conjunt de camps. Disposats en xarxes, però, els fars són, d'altra banda, una bona prova de la unitat i l'extensió d'aquell Estat i d'aquelles pràctiques de govern àrabs, com s'evidencia a la xarxa que uneix Girona i Barcelona, dues ciutats que corresponen a un únic governador, com sovint precisen les fonts.

Amb les conquestes franques de la fi del segle VIII, potser van destruir-se o inutilitzar-se certs trams del dispositiu amb la finalitat de cegar el sistema, com pot haver succeït amb els fars gironins que ara aporten registres arqueològics excepcionals, uns registres

que cal datar amb precisió. Llum dels francs, també la torre de Malpaso registra una destrucció i un abandonament precoços sense que pugui determinar-se el moment precís, tot i que les causes poden relacionar-se amb el desenvolupament del castell veí de Sogorb. La majoria d'aquells fars inicials, però, continuarien ocupats més enllà del segle VIII i serien emprats i reformats successivament per uns i altres, integrats en posteriors dispositius de vigilància i de defensa que serien cada cop més complexos.

Així, finalment, remarcuem que són nombrosos els casos que proven la reocupació de fortificacions andalusines primitives integrades en castells feudals, tot citant uns pocs exemples que conserven restes de torres alimares característiques, encara que no es tracti pròpiament de fars. Pot servir d'exemple l'obra regular de la talaia del castell d'Olèrdola, construcció que una llarga tradició erudita també atribueix a l'època republicana (CATROM 19, 133-140) i que és similar a la Guàrdia de Puigarbessos que citem al Berguedà. També és exemplar la fortificació primitiva de Castellnou d'Ossó, a la comarca d'Urgell, un recinte semicircular de 24 m de diàmetre i dotat de grans murs de 3 m de gruix, bastit amb grans blocs encoixinats que sovint són disposats de través o que presenten retalls per encaixar les esquadres, com a la Torrassa del Moro, trobant-se encabida al seu interior la torre del castell feudal (CATROM 24, 546-547). Aquest darrer cas ens ofereix, així, un altre model diferenciat entre les fortificacions més antigues, de major entitat que un far i que pot correspondre, com aquest, al concepte de *guardia grossa* que apareix sovint a la primera documentació de les comarques de Lleida. Encara un darrer exemple pensem que il·lustra a la perfecció les proporcions que hauria de guardar una torre alimara de tradició andalusina, com és la torre del castell d'Òdena, víctima paradoxal de les escameses d'al-Mansur i que ha estat restaurada íntegrament: es tracta d'un edifici de planta polièdrica

amb 11 cares exteriors, una base àmplia i massiva adaptada en cisterna, un pis superior i un terrat amb una alçada màxima d'uns 10 m; si com afirmen els autors de la restauració es tracta d'una obra del segle XII, no hi ha dubte tampoc que la tradició que segueix té el seu patró directe en els fars, sensiblement perfeccionats (CATROM 19, 466-467).

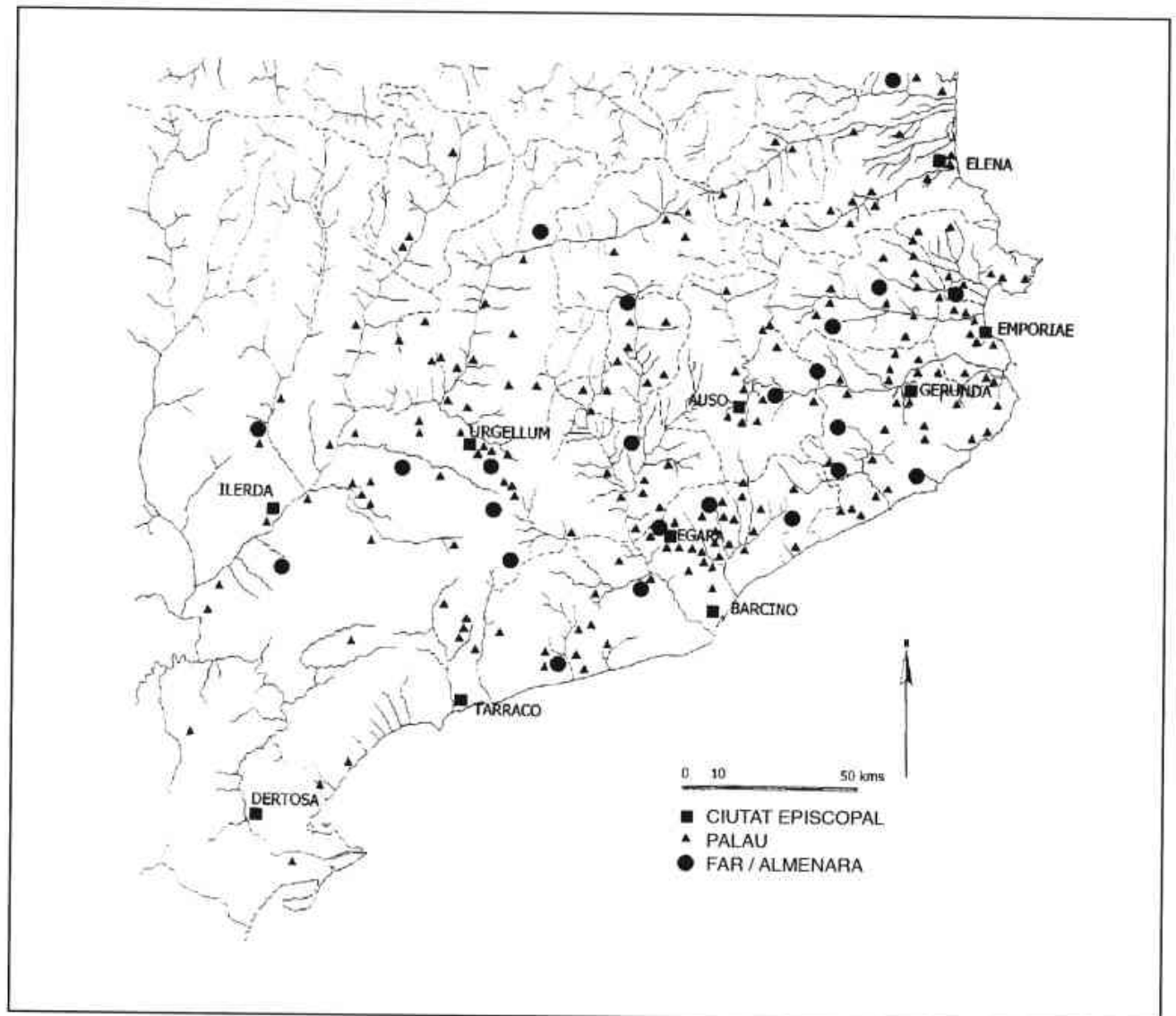
La integració de les fortificacions andalusines a l'aparell de defensa comtal també s'observa als casos del Vallès, documentats aleshores. En tot cas, la notícia més antiga que coneixem de la Torrassa del Moro es remunta a l'any 1041 i es troba al testament de Gombau de Besora: aquí, el testador atorgava a la seva filla Guisla, son gendre Mir Geribert i son nét, entre altres béns, els castells de Montbui, "Paladalmalla" i el Far ("castro de Far", DELABO, 246-249). La tinença conjunta d'aquestes tres fortificacions per part del noble Gombau demostra obertament la unitat estructural, la importància i la continuïtat que han tingut aquestes tres alimares fundacionals de Caldes, de Montornès i de Llinars en la defensa del Vallès, d'ençà del segle VIII i fins ben entrat el segle XI. Poc més tard, la torre o el castell del Far de Llinars encara es documenten successivament els anys 1056 i 1066 (ACB, 474 i 673) i entenem que la torre aleshores ja hauria estat complementada amb un mur o la cortina annex, similar al d'altres castells ara excavats a la Selva com el de Torcafelló. Transformats en castells, aquests dos fars i el palau demostraren durant segles al Vallès l'eficàcia de les seves alimares.

Avui, finalment, l'arqueologia ens ofereix la possibilitat d'explorar un període històric farcit de tòpics i mancat de fonts escrites. La identificació dels fars i de les seves alimares complementàries hauria de facilitar la recerca a partir d'ara. Els arqueòlegs, però, som responsables de llegir correctament els seus registres, abans que el temps i els humans els destruïm. Abans que la llum dels fars s'extingeixi per sempre.

BIBLIOGRAFIA

- ACB: FELIU, G. - SALRACH, J.M. 1999, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I* (3 volums), Barcelona.
- BALANÀ, P. 1997, *L'islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Barcelona.
- BALANÀ, P. 2002, Les "cireres" de la conca del Llobregat, *XLIV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Manresa, p.55-69.
- BASSOLS, S. 1990, Una línia de torres vigia musulmanes: Lerida-Tortosa, *Al-Qantara* 11, p.127-154.
- BENET, A. 1988, *El procés d'independència de Catalunya*, Sallent.
- BIENES, J.J. 2004, La fortificació islàmica en el vall del Ebro, *Cuando las horas primeras*, Universidad Internacional Alfonso VIII, Soria, p.285-301.
- BOLÓS, J. - PAGÉS, M. 1986, El castell i la baronia de Castellví de Rosanes (Baix Llobregat), *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia. Annex 3*, p.113-150.
- BRAMON, D. 2000, *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 a 1010*, Vic-Barcelona.
- CAMPRUBÍ, J. - MARTÍ, R. 2003, Evolució del poblament al Berguedà durant la Transició medieval, *Segones jornades d'arqueologia de les comarques de Barcelona*, Sant Boi de Llobregat, en premsa.
- CATALÀ, P. 1997, *Les falles d'Isil. Memòria fotogràfica*, Barcelona.
- CATROM: Diversos autors 1984-1998, *Catalunya Romànica* (27 volums), Barcelona.
- CC: ABADAL, R. 1926-2003, *Catalunya Carolíngia. Els diplomes carolíngis a Catalunya* (5 volums publicats), Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- CCAT: Autors Diversos 1967-1979, *Els castells catalans* (6 volums), Barcelona.
- CDCTG: SAROBE, R. 1998, *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, Barcelona.
- CDSG: MARTÍ, R. 1997, *Col·lecció diplomàtica de la seu de Girona (817-1100)*, Barcelona.
- CSCV: RIUS, J. 1945-1947, *Cartulario de "Sant Cugat" del Vallés* (3 volums), Barcelona.
- DACS: LLORENS, A. 1992-1993, Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona, *Urgellia* 11, p.301-486.
- DELABO: JUNYENT, E. 1992, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona.
- DSMP: ALTISENT, A. 1993, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet. Volum I. Any 960-1177*, Barcelona.
- FOLCH, Ch. 2002, *Els territoris del Nord-est de Catalunya a l'inici de l'Edat Mitjana: el poblament als segles VII-IX d C.*, treball de recerca inèdit, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- FONT, G. et alii 1999, Torre de la Móra, una fortificació altmedieval en els primers contraforts del Montseny, *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del I mil·lenni*, Vic-Ripoll, p.409-417.
- FONT, G. et alii 2000, La Torre de la Móra, una construcció d'origen romà reaprofitada en època altmedieval, *Cinques Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*, Olot, p.195-198.
- GARCÍA, J.E. 1995, *Els orígens del terme de Lleida*, Lleida 1995.
- GIBERT, J. 2003, *Les comarques a ponent del Llobregat entre la fi de l'Imperi Romà i la conquesta comtal: una relectura arqueològica*, treball de recerca inèdit, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- HILLENBRAND, R. 1991, Manara. Manar, *Enciclopaedia of Islam* 6, Leiden, p.361-368.
- MARTÍ, R. 1999, Palaus o almunies fiscals a Catalunya i al-Andalus, *Les societats meridionals a l'època feudal. Homenaje a Pierre Bonnassie*, Toulouse, p.63-70.
- MARTÍ, R. 2001, Palacios y guardias emirales en Cataluña, *II Congreso de Castellología Ibérica*, Alcalá de la Selva, en premsa.
- MARTÍ, R. 2004-a, La defensa del territori durant la transició medieval, *Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*, Girona, p.89-114.
- MARTÍ, R. 2004-b, La misteriosa existència i l'extinció dels musulmans de la vall d'Almírra, *Almírra. Aportacions a la seua història IV*, El Camp de Mirra, Alacant, p.4-17.
- MARTÍ, R. - SELMA, S. 1996, La torre emiral de Malpàs (Castellnovo, Alt Palància, Castelló), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 38, Girona, p.1383-1398.
- MARTÍ, R. - SELMA, S. 2002, Fortificaciones y toponimia Omeya en el Este de al-Andalus, *Mil años de fortificaciones na Península Ibérica e no Magreb (500-1500). Simposio internacional sobre castelos*, Lisboa, p.93-104.
- OC: CÒROMINES, J. 1989-1997, *Onomasticon Cataloniae* (8 volums), Barcelona.
- PAVÓN, B. 1995, A proposito de Almonacid de Toledo: Monasterium / al-Munastir / Almonaster / Almonacid, *Al-Qantara* 16, p.125-141.
- PITA, R. 1964-1965, Notas de arqueologia en Cataluña y Baleares. Agramunt, *Ampurias* 26-27, p.285-287.
- SANGES, D. 1980, Recull de documents del segle XI referents a Guissona i la seva plana, *Urgellia* 3, p.195-305.
- SCALES, P. 1990, La red militar en el Tagr al-a'la en los siglos X y XI, *Boletín de Arqueología Medieval* 4, p.7-133.
- SOLER, J. 2003, El territori d'Ègara, des de la seu episcopal fins al castrum *Terracense*, *Terme* 18, p.59-95.
- TIR: Diversos autors 1997, *Tabula Imperii Romani, KII-31. Tarraco, Baliares*, Madrid.
- TURA, J. 1991, Castell de Falgars, una torre romana a la Garrotxa, *Cypselà* 9, p.111-119.
- VILADRICH, M.M. 1999-2000, Toponímia històrica de la primera organització del Estado omeya en el Pròxim Orient: verificando una proposta sobre la Catalunya Vella, *Aula Orientalis* 17-18, Barcelona, p.445-451.
- VILADRICH, M.M. 2002-2003, L'aplicació d'una hipòtesi arqueològica sobre la toponímia del poder omeya al Pròxim Orient i a Ifriqiya, *Anuari de Filologia* 24-25, p.393-410 + 8 mapes.
- ZOZAYA, J. 1997, La fortificació islàmica en la Península Ibérica: principis de sistematització, *El castillo medieval español. La fortificación española y sus relaciones con la europea*, Madrid, p.23-44.
- ZOZAYA, J. 2002, Fortificaciones tempranas en al-Andalus, *Mil años de fortificaciones na Península Ibérica e no Magreb (500-1500). Simposio internacional sobre castelos*, Lisboa, p.45-58.

Ajuntament de Mataró
Patronat Municipal
de Cultura